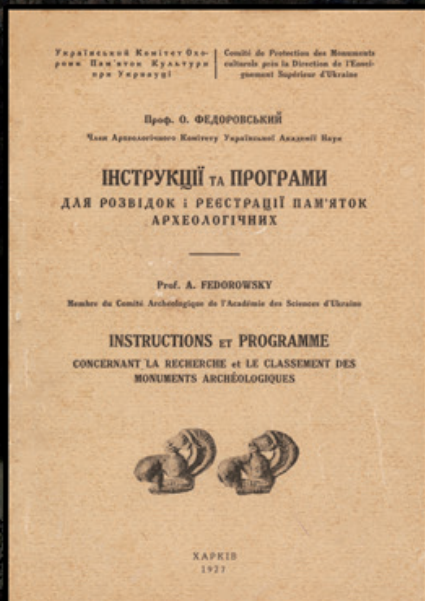

Археологічна спадщина професора О. С. Федоровського

Археологічна спадщина
професора О. С. Федоровського

Львів
Растр-7
2024

УДК 902:929Федоровський
Ф 33

Рецензенти:

Аксьонов В. С. — кандидат історичних наук, завідуючий відділом археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.

Любичев М. В. — доктор історичних наук, професор кафедри історії Східної Європи історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

*Затверджено до друку Вченою радою історичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
(протокол № 10 від 23 грудня 2022 р.)*

Археологічна спадщина професора О. С. Федоровського /
Ф 33 відп. ред. С. І. Посохов; уклад. В. В. Скирда.
Львів : Растр-7, 2024. – 320 с.

ISBN 978-617-8164-72-0

Видання містить праці археологічної спрямованості одного з провідних українських археологів першої половини ХХ століття — професора Харківського університету Олександра Семеновича Федоровського (1885–1939). Ці праці були раніше опубліковані, але давно стали бібліографічною рідкістю. Вони дають змогу не лише краще зрозуміти здобутки вченого, але й стан археології та історичної науки відповідного періоду, виявити зміни, які відбулися в наукових підходах та загальних оцінках найдавніших сторінок історії.

Книга може бути цікавою для археологів, краєзнавців, студентів і всіх хто цікавиться давньою історією та археологією, а також історією історичної науки.

УДК 902:929Федоровський

*Видання здійснене за фінансової підтримки
випускника історичного факультету Харківського університету
Крищина Євгена Олексійовича*

ISBN 978-617-8164-72-0

© Скирда В. В., уклад., 2024

© Видавництво “Растр-7”, 2024

ЗМІСТ

<i>Скирда В. В., Принь О. В.</i> Федоровський Олександр Семенович (1885–1939) — життєвий шлях та творчий доробок	4
<i>Федоровский А. С.</i> Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника 18-22 сентября 1911 г.	23
<i>Федоровский А.</i> Археологические заметки о Кубанской области	31
<i>Федоровский А. С.</i> Археологические раскопки в окрестностях г. Волчанска	35
<i>Федоровский А. С.</i> Доисторическое прошлое Харьковской губернии	44
<i>Федоровский А. С.</i> История края	56
<i>Федоровский А. С.</i> Доисторические древности в бассейне р. Донца	81
<i>Федоровський О. С.</i> Ізюмська археологічна експедиція	91
<i>Федоровський А. С.</i> Ізюмський музей	95
<i>Федоровський О.</i> Рец.: Проф. Ю.В. Готьє. Развитие техники и первобытные времена. И-во «Русский Книжник». М. 1923.80. 58 стр., 14 рис.	100
<i>Федоровський О.</i> Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних	104
<i>Федоровський О.</i> Про історію Ольбії та її розкопок	200
<i>Федоровський О.</i> Майдани Харківщини та майданові теорії	204
<i>Федоровський О.</i> Археологічні розкопки в околицях Харкова	235
<i>Додатки</i>	242

УДК 902:929Федоровський

Скирда В. В.

Принь О. В.¹

Федоровський Олександр Семенович 1885-1939) — життєвий шлях та творчий доробок

Олександр Семенович Федоровський (1885–1939) — український вчений, який зробив вагомий внесок у розвиток геології, археології, музейної та пам'яткоохоронної справи.

Його наукова діяльність була пов'язана з дослідженнями історії [Федоровський, 1915; Федоровський, Барвинський, 1918, с. 226-260], краєзнавством [Шпітерс, 1925, с. 169-170], охороною пам'яток [Наукова, 1929, с. 261; Дубровський, 1930, с. 13, 58], музейною справою [Федоровський, 1923], палеонтологією [Наукова, 1928, с. 171-172]. Однак справою всього його життя стали геологія та археологія, що підтверджується переліком його наукових праць [Захарченко, 1940; ДАХО. Ф. Р. 2792. Оп. 4. Спр. 277. Арк. 4-5].

На превеликий жаль, до вивчення наукової спадщини О. С. Федоровського дослідники почали звертатися тільки в 90-х рр. минулого століття [Латуха, 1991; Скирда, 1995; Скирда 1996; Маньковська, 1996; Скирда, 2002]. Така ситуація була спричинена тим, що у 1934 р. вчений став об'єктом цькування [ДАХО. Ф. Р. 2792. Оп. 4. Спр. 277. Арк. 9-14] і його ім'я на тривалий час було викреслено з історії.

Олександр Семенович Федоровський народився 4 (16) березня 1885 р. в м. Лебедин Харківської губернії. Після закінчен-

¹ *Скирда Валерій Володимирович* — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; *Принь Олександр Віталійович* — кандидат історичних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник відділу музейної справи Національного культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький арсенал».

ня 4-ої харківської гімназії вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету. Під час навчання обрав спеціалізацію на природничому відділенні. Закінчив університет в 1911 р. З 15 жовтня 1911 р. почав працювати на посаді консерватора Геологічного кабінету університету, з 1 липня 1914 р. на посаді штатного асистента при кафедрі геології.

У 1917 р. склав іспит на ступінь магістра мінералогії та геогнозії, а з початку 1918 р. отримав звання приват-доцента по кафедрі геології. Тоді ж почав працювати викладачем палеонтології на Вищих жіночих курсах в Харкові. З 1920 року був обраний ад'юнктом-професором Академії теоретичних знань по кафедрі археології, професором Харківського медичного інституту по кафедрі геології та мінералогії і професором Харківського ветеринарного інституту по кафедрі мінералогії. В 1922 році його обрали професором Харківського інституту народної освіти по кафедрі геології [Захарченко, 1940, с. 1].

Олександра Семеновича Федоровського археологія зацікавила ще в студентські роки. Ще студентом 1-го курсу Харківського університету, він у 1904 р виступив на засіданні Харківського історико-філологічного товариства з доповіддю про неолітичні стоянки в районі Чугуєва, які були самостійно ним досліджені [НА ІА НАНУ. Ф. 3. Спр. 53. Арк. 1; ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 7966. Арк. 3]. У 1906 р. О. С. Федоровський спільно з П. П. Єфименком був удостоєний премії ім. О. О. Потебні за складання бібліографії з археології та етнографії Харківщини [Отчет, 1907, с. 136-137]. До часу проведення XIV Археологічного з'їзду студент О. С. Федоровський набирався досвіду під керівництвом Д. Я. Самоквасова, беручи участь у розкопках сіверянських курганів на Чернігівщині [Маньковська, 1996, с. 59]. На виставці, організованій до цього з'їзду у 1908 р., були представлені предмети з неолітичних стоянок, які були зібрані молодим дослідником біля сіл Кочеток і Малинівка на Харківщині [Каталог, 1908, с. 2-4; Рудинський, 1927, с. 266]. Починаючи з 1907 р., він листувався з В. О. Городцовим. Зокрема, 1909 р. О. С. Федоровський звертався до досвідченого археолога з проханням налагодити зв'язок із відомим вченим-нумізма-

том О. В. Орешніковим для консультації щодо монет XII–XIV ст. [Татаринов, Федотов, 2007, с. 58].

Під час навчання в університеті працював в галузі палеонтології під керівництвом проф. М. А. Богословського, в лабораторії якого підготував та захистив свою наукову працю: «Находка ископаемого китообразного в Змиевском уезде Харьковской губернии».

В 1912 році був відряджений Товариством дослідників природи при Харківському університеті до Кубанської області, де вивчав третинні та крейдянні поклади. Безпосередньо на Харківщині вивчав кучугури та рухомі піски по Сіверському Дінцю, зібрав великий матеріал про фульгурити, а також про геологію околиць м. Харкова.

В 1914 р. він був відряджений університетом за кордон для ознайомлення з музейними колекціями Берліна, Парижа та Брюсселя. В Брюсселі працював в Музеї природознавства вивчаючи палеонтологію нижньотретинних риб. З 1915 р. опрацьовував геологічні колекції у м. Петербурзі, працював у Геологічному комітеті та в Музеї Гірничого інституту, вивчаючи палеонтологію китоподібних (Cetacea). 1922 р. обраний повноважним представником Українського геологічного комітету при Українському гірничому управлінні [ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 7966. Арк. 2].

Паралельно з вивченням палеонтології О. С. Федоровський вивчав первісну археологію. В університеті він прослухав спеціальні курси з передісторичної антропології, археології та краніометрії у приват-доцента О. М. Покровського, студіював нумізматику у проф. Р. І. Шерцля.

1911 р. за дорученням університету розкопував Верхньосалтівський некрополь у Вовчанському повіті [ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 7966. Арк. 3]; в ході розкопок було досліджено 11 катакомбних поховань. Серед цих поховань вперше була виявлена катакомба, в якій разом із двома небіжчиками було поховано коня. На відміну від попередніх дослідників пам'ятки, він першим відзначив, що не дивлячись на велику кількість матеріалів даного могильника, які схожі з матеріалами ката-

комбних могильників Північного Кавказу, їх не можна вважати повністю тотожними. Були також сумніви щодо приналежності Верхньосалтівського могильника хозарам. Проаналізувавши кераміку даного археологічного комплексу, вчений виділив чотири її види (салтівська, притаманна похованням зі скорченими кістяками X–XI ст., пізньокочівницька й українська XVII–XVIII ст.) [Федоровський, 1912; Федоровский, 1914]. В цей же час О. С. Федоровський працював над створенням ґрунтовної праці з історії кам'яної доби в Україні, яка, на жаль, залишилася неопублікованою [НА ІА НАНУ. Ф. 7 (Федоровський О. С.). Спр. 25].

Вивчаючи геологію Кубанської області в 1912 р., О. С. Федоровський звертав увагу і на археологічні пам'ятки цього регіону. Зокрема, він відзначав наявність в долині річок Великий і Малий Зеленчук значної кількості курганних груп, чотирьох могильників із похованнями в кам'яних ящиках і залишків візантійського монастиря [Федоровский, 1913].

Під час закордонного відрядження, у 1914 р. О. С. Федоровський ознайомився з археологічними збірками музеїв міст Брюсселя, Берліну, Парижу та Сен-Жермену [Федоровский, 1914]. 1916 р. здійснив відрядження від Археологічного музею Російської академії наук для вивчення неолітичної стації біля с. Черкаський Бишкін Зміївського повіту, де було зібрано багаточисельний археологічний матеріал.

З 1918 р. він почав викладати курс первісної археології на фізико-математичному та історично-філологічному факультетах Харківського університету, а також на Вищих жіночих курсах. Керував археологічним семінаром, об'єднавши студентів обох вищих шкіл, та організував низку студентських екскурсій. У 1920 р. був обраний на посаду завідувача археологічної секції губернського (згодом перетвореного на Всеукраїнський) комітету по охороні пам'яток мистецтва та старовини (пізніше реорганізований у Головмузей НКО УСРР).

З метою ознайомлення студентів із методикою проведення розкопок і поповнення археологічної колекції університет-

ського музею, в 1916 р. О. С. Федоровським було розкопано 4 кургани біля м. Вовчанська. У них були виявлені поховання, віднесені дослідником до бронзового віку [Федоровский, 1916; НА ІА НАНУ. Ф. 7. Спр. 13]. До речі, до результатів цих розкопок виявляв інтерес фінський вчений А. М. Тальгрєн [НА ІА НАНУ. Ф. 40 (ВУАК). Спр. 485. Арк. 40]. Є відомості, що в цьому ж році О. С. Федоровськи здійснював дослідження біля міста Новочеркаська [Лунин, 1962, с. 12].

У 1918 р була опублікована праця О. С. Федоровського «Доисторическое прошлое Харьковской губернии» [Федоровский, 1918]. Вона мала скоріше науково-популярний характер, а не науковий і в той час цілком могла використовуватися в якості короткого вступного курсу до археології. Вчений давав у ній характеристику давнім епохам (з палеоліту до пізнього середньовіччя) і всім типам археологічних пам'яток, наводячи приклади характерних матеріалів на території Харківщини. Брошура містила велику кількість фотографій і малюнків артефактів. З причини затребуваності даної роботи, вона була перевидана під іншою назвою з незначними змінами в 1921 р. [Федоровский, 1921].

Вагомий внесок у розвиток археології О. С. Федоровський зробив під час роботи його на посаді директора Археологічного музею. З 1920 р. він був обраний завідувачем Археологічного музею, організував і керував курсом з вивчення первісної археології; провів низку екскурсій та археологічних розкопок могил в м. Зміїві. З 1921 р. керував дослідженнями стоянок та городищ в околицях м. Харкова, що дали багато археологічного матеріалу, організував розкопки скіфського могильника біля ст. Липовий Гай. У 1922 р. О. С. Федоровський розкопав ногайську могилу в Асканії Новій, досліджував передісторичні пам'ятки на берегах р. Можі. Впродовж 1923 р. дійснив розкопки стацій кам'яної доби, могил зі скорченими кістяками та пізніх кочовиків в Ізюмському повіті. У 1924 р. досліджував скіфські городища в Валківській окрузі [ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 469. Арк. 70–72]. Діяльність семінару сприяла підготовці в Харкові молодих кадрів археологів та перетворила музей на центр зосередження ар-

хеологічних сил регіону [Из деятельности, 1922, с. 151; Зайцев, Латышева, 1992, с. 105; Скирда, 1996].

З 1920 р. до 1936 р. вчений залишався незмінним керівником Археологічного музею, який існував при різних інституціях (Фото 1). Крім суто археологічної діяльності, О. С. Федоровський був членом низки наукових товариств та інституцій: Харківського товариства дослідників природи, Російського мінералогічного товариства, Російського палеонтологічного товариства, Харківського історично-філологічного товариства, Ради харківського товариства аматорів природи, головою науково-популярної комісії Харківського товариства дослідників природи, головою комісії краєзнавства Українського наукового товариства, дійсним членом Московського товариства природознавства, антропології та етнографії, Археологічного комітету при Українській академії наук, головою секції археології та мистецтва Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства тощо [ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 7966. Арк. 3-4 зв.].

У 20-і рр. ХХ ст. фахівці в галузі музейної справи вважали Археологічний музей у Харкові одним із кращих профільних музеїв у СРСР, а робота його директора ставилася в приклад іншим керівникам [Дубровський, 1929, с. 16, 28]. Існують також свідчення того, що вже в перші роки роботи на посаді директора музею О. С. Федоровський працював над створенням праці «Археологія Слобідської України» [Татаринів, Федотов, 2007, с. 59].

Про існування стародавніх розробок міді в Донецькому басейні було відомо ще з другої половини ХІХ ст. [Открытие, 1865]. Однак тривалий час зазначене питання не знаходило свого розгляду в науковій літературі. Цю прогалину спробував заповнити О. С. Федоровський. У 1921 р. вчений опублікував роботу, в якій на підставі наявних даних про стародавнє видобування міді і знайдених виробів, виготовлених із цього металу і бронзи, зробив перші спроби схарактеризувати господарську діяльність населення Донецького регіону у II тис. до н. е.

Проаналізувавши наявні дані, дослідник дійшов висновку, що стародавні розробки міді пов'язані з носіями катакомбної культури [Федоровский, 1921а). Роботу в цьому напрямку вчений продовжував і надалі [Археологическая, 1928].

На початку 20-х років ХХ ст. О. С. Федоровський вів активну польову розвідувальну і дослідницьку роботу, залучаючи до неї учасників музейного семінару. В основному ця діяльність велася на території Харківщини. В цей час вченим були досліджені дюни поблизу залізничної станції Основа на річках Уди і Лопань, де були зібрані матеріали періодів мезоліту, неоліту, бронзового і залізного століть, а також проведена розвідка на Донецькому городищі. Також були проведені розкопки «поховань зі скорченими кістяками» в Змієві, скіфських курганів біля селища Липовий Гай і катакомбних поховань у Верхньому Салтові [Археологический, 1922; Научная, 1922, с. 393; Федоровський, 1923а, с. 190].

У 1921 р О. С. Федоровський звернувся до дослідження пам'яток черняхівської культури, коли в Богодухівському районі було випадково відкрито поховання її носіїв. У 1922 р. кераміка даної культури була виявлена дослідником у межах самого м. Богодухова [Федоровський, 1926, с. 47]. Протягом 1926–1931 рр. він виявив ряд пам'яток черняхівської культури в Зміївському районі на берегах Сіверського Дінця та його притоки р. Гомольші і в верхів'ях р. Мжі на території Валківського району [Луцкевич, 1948, с. 169-170]. Крім того, на території Харківського району в 1926 р. відкрив могильник «полів поховальних урн» [Федоровський, 1926а, с. 91]. Дані роботи вже в 1927 р. дозволили О. С. Федоровському відзначити факт поширення «культури полів поховань» крім Волині та Київщини, на Полтавщині та Харківщині, що на думку сучасних дослідників, є першим концептуальним положенням про розвиток черняхівської культури в дніпро-донецькому межиріччі [Федоровський, 1927, с. 71; Любичев, 2000, с. 26].

У 1922–1923 рр. дослідником були проведені значні археологічні роботи в районі м. Ізюма. Він досліджував Царе-

борисівське городище, яке відноситься за сучасною археологічною періодизацією до козацького етапу, пізньокочівницькі поховання і відкрив ряд стоянок неолітичного періоду [Федоровський, 1923; Сибилев, 1926, с. 4]. Важливо відзначити, що О. С. Федоровський у період після XII Археологічного з'їзду і до початку 30-х рр. XX ст. залишався фактично єдиним дослідником як пам'яток кам'яного віку [Спіцин, 1927, с. 258], так і старожитностей Ізюмщини в цілому [Ден-ко, 1927, с. 21]. Практичні знання, набуті під час вивчення пам'яток кам'яної доби, дозволили харківському вченому зробити ряд критичних зауважень у рецензії на роботу відомого археолога Ю. В. Готьє «Развитие техники и первобытные времена» [Федоровський, 1923а].

Вчений здійснював дослідження і за межами Харківської області. Займаючись підготовкою статті про половецькі кам'яні скульптури [НА ІА НАНУ. Ф. 7. Спр. 10] О. С. Федоровський відправився в Асканію-Нова, де паралельно провів розкопки кургану, що містив пізнє татарське поховання з конем [Научная, 1922, с. 393]. Ці розкопки, ймовірно, викликали не-підробний інтерес вченого до золотоординському періоду нашої історії, що сприяло написанню статті О. С. Федоровським статті про маловивчені статуетки монгольських онгонів даного періоду, що знаходилися в колекції Харківського археологічного музею ще з часів XII Археологічного з'їзду [Федоровський, 1922]. Він розробляв цю тематику і надалі, збираючи дані і проводячи розкопки пам'яток золотоординського періоду та представляючи свої досягнення на наукових конференціях [НА ІА НАНУ. Ф. 7. Спр. 8-24; Дубровський, 1930, с. 60; Федоровський, 1928; Ряппо, 1928, с. 29,37,40; Хроніка, 1928, с. 326, 328; Археологическая, 1928].

Протягом 1924–1925 рр. увагу О. С. Федоровського привертали матеріали Мартинівського скарбу. Вчений спробував знайти аналогії речей із цього скарбу серед знахідок VI–VII ст. не тільки на території України, а й в Швеції, Палестині і на Кіпрі [НА ІА НАНУ. Ф. 7. Спр. 1-6]. З 15 жовтня 1925 р.

до 15 жовтня 1928 р. О. С. Федоровський працював у НКО УСРР на посаді інспектора з охорони пам'яток природи та культури за спеціалізацією природні пам'ятки [ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 7964. Арк. 15, 18].

Одночасно з 1 жовтня 1925 р. до її реорганізації у 1930 р. завідував секцією археології Харківської науково-дослідної кафедри географії та антропології. Індивідуальна робота складалася з археологічних розкопок, екскурсій, наукових доповідей, літературно-наукової праці.

Навесні 1926 р. в м. Харкові були проведені розкопки четвертинної фауни, що була знайдена на території будівництва Держпрому. У чотирьох різних пунктах було знайдено: 3 бивні, 2 кутні зуба і багато інших кісток мамонта, гомілка та зуб викопного коня, кісточки дрібного ссавця та ін. На території Донецького городища, що в околицях м. Харкова, була здійснена розчистка житлових та господарських ям, де знайдені: череп корови, кістки тварин, вугілля, попіл та кераміка. Цікавою знахідкою став обпалений шар дикого проса. Також відзначимо окремо знайдені людські кістки та прикрасу — бронзову лунницю [ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 757. Арк. 49]. Під час роботи на кафедрі О. С. Федоровським були оприлюднені наукові доповіді, зокрема: «200-річний ювілей Російської академії наук»; «Виробництво кам'яних прясел великокнязівської доби на Овруччині»; «Онгопи Золотої Орди, знайдені на Харківщині»; «Нова знахідка татарських речей на Харківщині» та ін. [ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 757. Арк. 50].

Планомірні роботи з археологічного вивчення Харківщини, які проводилися О. С. Федоровським і його учнями [Федоровський, 1926, с. 45-48; Федоровський, 1926а, с. 91-92] в підсумку вилилися в створення вченим однієї з найбільш важливих його праць з методики польової археології «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних», яка вийшла друком вперше у 1923 р., а в удосконаленому вигляді у 1927 р. [Федоровський, 1923; Федоровський, 1927]. Робота починалася з характеристики основних археологічних епох і народів, ві-

домих за письмовими джерелами, які він пов'язував з певними археологічними пам'ятками [Федоровський, 1927, с. 7-33]. У другому розділі були наведені та проаналізовані різні категорії археологічних пам'яток [Федоровський, 1927, с. 34-96]. Інші три розділи склалися з програм для реєстрації та опису археологічних пам'яток, інструкції для збору підйомного матеріалу й технічні вказівки по проведенню розкопок, розвідок і ведення польової документації [Федоровський, 1927, с. 97-130]. Важливою перевагою роботи є наявність великої кількості ілюстративного матеріалу: малюнків і фотографій речей різних епох, а також планів археологічних пам'яток. Свідченням необхідності та важливості даної роботи для розвитку польової археології в Україні в цей період часу є той факт, що її рукопис проходив рецензування та узгодження на засіданні Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН [НА ІА НАНУ. Ф. 7. Спр. 36. Арк. 3].

Проводилися О. С. Федоровським роботи і безпосередньо на території м. Харкова. В результаті досліджень, здійснених вченим під час прокладки трамвайної лінії на пл. Р. Люксембург (влітку 1928 р.), їм були виявлені залишки могильника VIII–X ст. з похованнями в дерев'яних колодах (швидше за все салтівської культури), а також залишки культурних шарів XII і XVII–XVIII ст. [Федоровський, 1928а; НА ІА НАНУ. Ф. 3. Спр. 54].

У період з 2 до 12 червня 1927 р. О. С. Федоровський спільно з М. Я. Рудинським брав активну участь в реєстрації археологічних пам'яток та розкопках експедиції під керівництвом Д. І. Яворницького на території, яка підлягала затопленню в ході будівництва Дніпрельстану [Козловська, 1930, 12; НА ІА НАНУ. ВУАК. Спр. 116/44]. В цьому ж році вчений опублікував наукову працю з історії Ольвії і її розкопок [Федоровський, 1927а].

На цей час ім'я О. С. Федоровського було вже доволі відомим в європейському археологічному співтоваристві. Про це свідчить запрошення його на 6-й Міжнародний конгрес істориків, який проходив 14-18 серпня 1928 р. в Осло. На цьому форумі

харківський дослідник повинен був виступати з двома доповідями: «Кам'яна доба і доба бронзи в Україні за новими даними» (секція преісторії та археології) і «Пам'ятки часу переселення народів на Україні» (секція середніх віків і візантиністики). Однак, О. С. Федоровський не приїхав на нього. Можливо, як і М. С. Грушевський, через заборону виїзду з боку ДПУ УРСР [Ісаєвич, 2009. с. 716-717].

З огляду на те, що головна робота секції археології науково-дослідної кафедри географії та антропології в Харкові, до складу якої входив О. С. Федоровський, була спрямована на вивчення городищ Харківщини, вчений вирішив зосередити свою увагу на дослідженні слов'янських городищ [Археологическая, 1928]. У зв'язку з цим у 1926–1930 рр. він досліджував Донецьке городище, яке розташоване на околицях м. Харкова (Фото 5). Археологічні дослідження були проведені як безпосередньо на самому городищі, так і на прилеглих до нього селищі й ґрунтовому могильнику. У культурному шарі городища і селища, датованому вченим XI–XII ст., було виявлено велику кількість типово слов'янських артефактів, а також матеріали, які дозволяли говорити про присутність на пам'ятці половців. З найбільш цікавих комплексів, слід зазначити знахідку двох гончарних горнів і невеликої майстерні з виготовлення виробів із оленього рогу. На могильнику було розкопано 15 поховань. Однак О. С. Федоровським були опубліковані тільки поселенські матеріали [Федоровський, 1930, Федоровський, 1930а, Наукова, 1930, с. 204; Хроніка, 1930, с. 374, 378]. Що стосується планів розкопок городища, селища і могильника, а також матеріалів з останнього, то вони залишилися неопублікованими [НА ІА НАНУ. Ф. 7. Спр. 12]. Ймовірно, у зв'язку з розкопками даного пам'ятника інтерес О. С. Федоровського привернула проблема технології виготовлення шиферних пряслиць, що походять із району Овруча [Федоровський, 1926а, с. 91; НА ІА НАНУ. Ф. 7. Спр. 11].

4 листопада 1929 р. під час роботи II Сходознавчого з'їзду ВУНАС у Харкові члени секції етнології та мистецтва відвідали археологічні розкопки Донецького городища, а професор О. С. Федоровський провів екскурсію розкопаною частиною городища [II Всеукраїнський, 1930, с. 372] (Фото 2, 3).

Дослідники життєвого шляху та творчої спадщини О. С. Федоровського зазвичай оминали діяльність вченого на посаді директора першої в Україні спеціалізованої пам'яткоохоронної інституції — Українського науково-дослідного інституту історії матеріальної культури при НКО УСРР у м. Харкові (Фото 6). 6 грудня 1930 р. було затверджено штатний розпис Українського науково-дослідного інституту історії матеріальної культури при НКО УСРР (УІМК), а директором призначено О. С. Федоровського. На початковому етапі установа мала таку структуру: 1) сектор археології; 2) сектор антропології та етнографії; 3) сектор мистецтвознавства; 4) сектор археологічної технології (історії техніки), 5) археологічний музей, 6) нумізматичний кабінет, 7) бібліотека. О. С. Федоровський одночасно очолював сектор археології та археологічний музей [ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 587. Арк. 128–128 зв.].

Під час роботи співробітниками Сектору археології УІМК було здійснено широке коло археологічних досліджень, зокрема: вивчення неолітичних стацій на узбережжі Дінця; розкопки палеолітичних стацій на Волині; розкопи селищ «римської культури» біля с. Пересічного на Харківщині; розкопки скіфських могил біля с. Борки та Кукілівки; участь в працях експедиції НКО на Дніпрельстані — розвідки біля с. Вовніг та розкопи кам'яного спорудження бронзової доби; розвідки біля с. Олексіївки та розкопки Дубовської палеолітичної стації; розкопки Канцирної Балки та розвідки біля Лоханського порогу; постійний археологічний нагляд у Харкові на будівництвах (Тракторобуду, Хімічного інституту, будинку Червоної Армії тощо); постійні археологічні розшуки й збирання матеріалів в околицях с. Черкаський Бишкін, Урочища Велика Тополяха, Лиманський, по р. Уди у Вовчанському; Богодухівському,

Зміївському, Черкаському районах, на Харківському та Донецькому городищах у Свістецькім Яру та Саржиному Яру тощо) [ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1471. Арк. 50].

Перебуваючи на посаді директора УІМКу, О. С. Федоровський ініціював заснування наукового видання «Наукові записки Українського науково-дослідного інституту історії матеріальної культури» та підготував до друку два томи (1932. Т. I та 1933. Т. II). Видання пройшло всі дозвільні процедури у Держвидаві та НКО УСРР. Перший том було присвячено народному комісару освіти УСРР М. О. Скрипнику, з нагоди його 60-річчя від дня народження та 35-річчя його громадсько-політичної діяльності. До видання повинні були ввійти наукові праці всіх співробітників УІМК. Серед достеменно встановлених праць — Заклинський Р. Р. «Музейництво в Німеччині за 10 післяреволюційних років» та Таранушенко С. А. «Селянське житло Південної Слобожанщини». Підготовлений рукопис отримав схвалення Сектору науки НКО УСРР та повинен був вийти друком у червні 1932 р. Доля цих рукописів поки що невідома [ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1383. Арк. 270].

У 1930 р. О. С. Федоровський опублікував свою роботу «Майдани Харківщини та майданові теорії» [Федоровський, 1930б]. Автором роботи були використані відомості про більш ніж 200 майданів Харківщини, розглянута етимологія слова «майдан», а також теорії різних дослідників про походження даного виду пам'яток, проте свої думки з даного питання вчений не висловлював. Це була остання робота харківського вченого, що вийшла друком. Достовірно відомо, що О. С. Федоровський керував в 1933–1934 рр. роботою з підготовки до друку збірника «Вопросы ремесла периода феодализма на Украине» [НА ІА НАНУ. ВУАК. Спр. 437. Арк. 36], а також готував роботу про взаємовідносини слов'ян і кочівників в період середньовіччя [НА ІА НАНУ. ВУАК. Спр. 459. Арк. 31; Спр. 537. Арк. 3, 6]. Швидше за все, дані роботи не були опубліковані в зв'язку зі звільненням вченого в лютому 1934 р. з університету як «представника буржуазної методології, який протягував

її в археологічні роботи Інституту історії матеріальної культури», а також «сприяв створенню в цій установі контрреволюційного кубла» [ДАХО. Ф. Р. 2792. Оп. 4. Спр. 277. Арк. 9]. Однією з причин, які спричинили це звільнення, ймовірно, було й наукове відрядження О. С. Федоровського до Німеччини і Великобританії в 1929 р. [ДАХО. Ф. Р. 2792. Оп. 4. Спр. 277. Арк. 1; Хроніка, 1928а, с. 257]. Після звільнення О. С. Федоровський неодноразово робив спроби до відновлення його на посаді професора Харківського університету, але безуспішно. Єдине, що вдалося вченому, це влаштуватися на роботу до Харківського державного педагогічного інституту на кафедрі геології [ДАХО. Ф. Р. 2792. Оп. 4. Спр. 277. Арк. 10-15]. Крім того, за свідченнями доцента Г. С. Захарченка, О. С. Федоровський, останні п'ять років життя, також працював у Харківському міському тресті водопровідних підприємств («Водотрест») та одночасно був керівником дослідницької гідрогеологічної групи Науково-дослідного інституту комунального господарства [Захарченко, 1940, с. 3].

Підводячи підсумок, слід зазначити, що О. С. Федоровський зробив значний внесок у розвиток української археології в цілому й особливо в її розвиток на Харківщині. Поєднуючи наукову діяльність з роботою на керівних посадах в структурах Народного комісаріату освіти УСРР, О. С. Федоровський зміг розпочати формування потужної пам'яткоохоронної установи на сході країни, здійснити підготовку та атестацію фахівців музейників — археологів, етнографів, мистецтвознавців тощо. Учений займався дослідженням пам'яток різних епох, починаючи з палеоліту і закінчуючи золотоординських часом. Плідна робота на ниві виявлення, дослідження та вивчення археологічних пам'яток сприяла суттєвому поповненню фондів археологічного музею. Також, особливо слід відзначити його роботи з узагальнення матеріалів, отриманих під час дослідження пам'яток Харківщини і розробку та впровадження наукової методики проведення археологічних досліджень.

Література

- Археологическая Секция Научно-исследовательской кафедры географии и антропологии в Харькове // Человек. 1928. № 1. С. 102.
- Археологический семинар при Харьковском Археологическом музее // Наука на Украине. 1922. № 2. С. 151.
- ДАХО. Ф. Р. 2792. Оп. 4. Спр. 277.
- Ден-ко В. Ізюмський музей та його стародавності // Червоний шлях. 1927. № 9-10. С. 221-224.
- Дубровський В. Історично-культурні заповідники та пам'ятки України. Харків, 1930.
- Дубровський В. В. Музеї на Україні. Харків, 1929.
- Зайцев Б. П., Латышева В. А. Археологический музей Харьковского университета // Вестник ХГУ. 1992. № 362. История. Вып. 25. С. 103-110.
- Захарченко Г. М. Професор О. С. Федоровський. (Некролог) // Наукові записки Харківського Державного педінституту. 1940. Т. 4. С. 1-5.
- Ісаєвич Я. Д. Міжнародні конгреси істориків // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі. Київ 2009. с. 714-726.
- Каталог выставки XIV АС в г. Чернигове. Чернигов, 1908.
- Козловська В. Археологічні досліді на території Дніпрельстану // Хроніка археології та мистецтва. Київ, 1930. Ч. 1. С. 11-20.
- Латуха Т. И. Формирование археологической научной школы на Украине. А. С. Федоровский (1885–1939) // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. Полтава, 1991. Ч. 2. С. 24-26.
- Лунин В. Б. Археологическое изучение Подонья-Приазовья в дореволюционные и довоенные годы // Археологические раскопки на Дону. Ростов, 1962. С. 5-21.
- Луцкевич І. Матеріали до карти поширення культури полів поховань на території Харківської області // Археологія. 1948. Т. 2. С. 158-172.

- Любичев М.В. Черняховская культура днепро-донецкой лесостепи: история исследований и основные проблемы изучения. Харьков, 2000.
- Маньковська Р. В. О. Федоровський та його вклад в пам'яткоохоронну та музейну справу // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Київ, 1996. С. 57-69.
- НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК Спр. 116/44, 202/36-А, 437, 459.
- НА ІА НАНУ. Ф. 3. Спр. 53, 54
- НА ІА НАНУ. Ф. 7. Спр. 1- 6, 10-13, 17а, 25, 36.
- НА ІА НАНУ. Ф. 7. Спр. 25.
- Наукова хроніка. // Червоний шлях. 1928. № 8. С. 169-173.
- Наукова хроніка. // Червоний шлях. 1929. № 5-6. С. 259-262.
- Наукова хроніка. // Червоний шлях. 1930. № 3. С. 202-204.
- Научная жизнь на Украине. // Наука на Украине. 1922. № 4. С. 361-405.
- Открытие медной руды с древнейшими разработками в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии. // Горный журнал. 1865. Кн. 11. С. 315-317.
- Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1906 год. // Записки Императорского Харьковского университета. 1907. Кн. 3-4. С. 1-139.
- Рудинський М. Я. Кварцитові виробив інвентарі пізньонеолітичних стацій України // Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Київ, 1927. С. 263-285.
- Ряппо Я. Річний з'їзд Всеукраїнської наукової асоціації Сходознавства // Східний світ. 1928. №2. С. 27-34.
- Сибилев Н. В. Древности Изюмщины. Изюм, 1926 Вып. 2.
- Скирда В. В. 1995. Роль О.С. Федоровського у вивченні і популяризації найдавнішої історії Харківщини // Тези Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Харків, 1995. С. 55-57.
- Скирда В. В. Харківський археологічний музей під керівництвом О.С. Федоровського // Другі Сумцовські читання. Харків, 1996. С. 9-11.

- Скирда В. В. Исследования А. С. Федоровского в области археологии // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (Vтыс. до н.э. – V век н.э.). Тирасполь, 2002. С. 397-400.
- Спіцин А. А. Південно-руський неоліт // Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Київ, 1927. С. 251-262.
- Татаринов С., Федотов С. В. А. Городцов и профессор Харьковского университета // Харківський архівіст. 2007. № 2. С. 58-61.
- Федоровский А. Верхне-Салтовский камерный могильник VIII–X в. Харьков, 1912.
- Федоровский А. Отчет о заграничной командировке летом 1914 г. Харьков, 1914.
- Федоровский А. К истории города Харькова. Харьков, 1915.
- Федоровский А. С. Археологические заметки о Кубанской области // ИАК. 1913. Вып. 47. С. 155-158.
- Федоровский А. С. Дневник раскопок Верхнее-Салтовского могильника. Харьков, 1914.
- Федоровский А. С. Археологические раскопки в окрестностях г. Волчанска. Волчанск, 1916.
- Федоровский А. С. Доисторическое прошлое Харьковской губернии. Харьков, 1918.
- Федоровский А. С. Доисторические древности в бассейне р. Донца // Известия Лисичанского музея. 1921. Т. 1. Вып. 4. С. 34-44.
- Федоровский А. С. Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне // Воронежский историко-археологический вестник. 1921. Вып. 2. С. 18-30.
- Федоровский А. С. Две бронзовые статуэтки Харьковского археологического музея // Наука на Украине. 1922. № 4. С. 286-297.
- Федоровский А. С. Археологические раскопки в г. Харькове // Коммунист. 1928а. Июль. № 1. С. 3.

- Федоровский А. С. Барвинский В. А. История края // Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Харьков. 1918. С. 226-260.
- Федоровський А. С. Ізюмська археологічна експедиція // Червоний шлях. 1923. № 3. С. 261-263.
- Федоровський О. Красзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині // Червоний шлях. 1923 а. №3. С. 186-194.
- Федоровський О. Рец.: Проф. Ю. В. Готьє. Развитие техники и первобытные времена. И-во «Русский книжник». М. 1923. 58 стр., 14 рис. // Червоний шлях. 1923а. № 8. С. 321-322.
- Федоровський О. Харківський археологічний музей та його науково-дослідча праця // Наука на Україні: Бюллетень Укрнауки. 1926. С. 44-48.
- Федоровський О. Відчит Харківського археологічного музею (за час з 1/X – 1925 по 1/X – 1926 року) // Наука на Україні: Бюллетень Укрнауки. 1926а. С. 90-94.
- Федоровський О. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. Харків, 1927.
- Федоровський О. Про історію Ольбії та її раскопок // Бюллетень Харківського наукового таворитства. 1927а. №1. С. 9.
- Федоровський О. Рештки культури татар Золотої Орди на Україні // Східний світ. 1928. №2. С. 288-289.
- Федоровський О. Археологічні розкопки в околицях Харкова // Хроніка археології та мистецтва. Київ, 1930. Ч. 1. С. 5-10.
- Федоровський О. Розкопи Донецького городища в околицях Харкова // Україна. 1930а. Кн. 1-2 (39). С. 227-231.
- Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові теорії // Записки ВУАК. 1930б. Т. 1. С. 61-87.
- Федоровський О.С. Ізюмський музей // Червоний шлях. 1923. № 1. С. 247-250
- Хроніка: Діяльність Всеукраїнської наукової асоціації Сходознавства // Східний світ. 1928а. № 5. С. 257-258.
- Хроніка: II Всеукраїнський Сходознавчий з'їзд: Попередній звіт // Східний світ. 1930. № 1-2 (10-11). С. 369-379.

- Хроніка: Робота ВУНАС // Східний світ. 1928. № 3-4. С. 323-330.
- ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 469.
- ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 757.
- ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1471.
- ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 587.
- ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1383.
- ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 7964.
- ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 7966.
- Шмит Ф.И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. Харьков, 1919.
- Шпітерс Г. На історичному з'їзді // Червоний шлях. 1925. № 1-2. С. 145-191.

Список скорочень

ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет

ДАХО — Державний архів Харківської області

ИАК — Известия Археологической комиссии

НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

ЦДАВОУ — Центральний державний архів вищих органів влади України

ІР НБУВ — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

ЦДАМЛМ України — Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України

ХГУ — Харьковский государственный университет

Федоровский А. С.

**Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника
18-22 сентября 1911 г.¹**

Раскопки произведены на участке Григория Кулина, лежащем к W² от села Верхний Салтов по дороге на Байрак. Участок ограничен с S дорогой, с W и O канавами, размытыми водой. Заложено две траншеи (I, III) начиная от западной канавы и продолжена траншея (II), заложённая В. А. Бабенко в 1911 г. Все три в направлении W-O, шириной 1,5 м.

Первая траншея на расстоянии 25 м. к N от дороги пересекла коридор камеры № 1, могилу № 2 и коридоры камер №№ 3, 4, 5. Вторая траншея на 6 м. к N от предыдущей (продолжение траншеи Бабенко 1911 г. с камерами №№ 22, 26) пересекла два коридора камер №№ 10, 11. Третья траншея на 6,5 м. к С. от второй пересекла коридоры №№ 6, 7, 8, 9.

Траншея I.

Камера № 1.

В 2,3 м. к O от одной из раскопанных В. А. Бабенко могил, находящейся в канаве. Коридор S-N; камера W-O Длина коридора 450 см, ширина коридора 53 см, длина камеры 220 см, ширина камеры 175 см, высота камеры 150 см.

В коридоре найдено железное кольцо, кованное из четырехгранной пластинки. Диаметр 34 мм. В камере три погребения на W головами.

Первое — очень маленького ребенка справа от входа.

Второе — мужское. У правого радиуса нож с остатками оправы у левого предплечья подвеска в виде спирали с треугольниками (рис. 1). На груди подвеска в виде головы козла (рис. 2). Между вторым и третьим на уровне головы сосуд, раздавленный обвалом (рис. 3). По форме — кубышка, совер-

¹ Вперше опубліковано: Федоровский А. С. Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника. Харьков, 1914.

² Великими латинськими літерами в статті позначаються сторони світу.

шенно похожая на найденую на в могилу № 2. Диаметр дна — около 20 см. Блестящего черного цвета; корпус отделяется от шейки кантом из двух кольцевых желобков. Бока разделены блестящими чертами на треугольные клинья, из которых обращенные острием вниз покрыты кривой решеткой. Два медных украшения в виде пары кружков с петелькой посередине (рис. 4).

Третье — женское. На груди ожерелье из бронзовых спиралек и бус (3 плоские из ляпис-лазури, 3 из сердолика, из пестрой смальты, стеклянные и др.).

На дне камеры следы подстилки из бересты, пластинка медная с изображением человеческой фигуры, два бубенца.

Могилы № 2.

В расстоянии 5,3 м. к О от коридора предыдущей камеры траншея перерезала могилу без коридора, открытую сверху. Длина в направлении N-S равна приблизительно 180 см, ширина могилы 65 см, погребение на глубине 120 см.

Мужское погребение. Скелет головою на N, вытянут на спине, ступни ног сближены; правая рука несколько согнута в локте кнаружи. У правого плеча сосуд темно-серого цвета в виде широкой кубышки, с узкой и короткою шейкой (рис. 5). Ручка от шейки к корпусу. Венчик отогнутый с длинным носком. Высота сосуда 192 мм, диаметр дна 145 мм, корпуса 207 мм, шейки 85 мм, венчика 112 мм. По корпусу пояс, отделенный снизу желобком и сверху двумя желобками, и покрытый вертикальными тонкими бороздками, между которыми изредка гладкие треугольники. Выше пояса, переходя и на шейку, против носка сосуда полоса, покрытая зигзагами из четырех параллельных линий. На дне неясное клеймо в виде круга с перекладинами. У правой плечевой кости костяная трубочка длиной 116 мм, в диаметре 40 мм с четырьмя маленькими дырочками у одного конца и большими круглыми отверстиями у другого. Под трубочкой железный нож обычной формы, длиной 130 мм.

Камера № 3.

В двух метрах к О от предыдущей. Коридор SSO-NNW, длина камеры перпендикулярна проходу. Одно мужское погребение у западной стенки. У кисти правой руки браслет из гладкой бронзовой проволоки с не сходящимися концами. Диаметр 58 мм.

Камера № 4.

В 3 метрах к О от предыдущей. В проходе черепок черного цвета с рисунком в виде косой решетки. Камера сильно завалена. Скелеты смещены обвалом. Три погребения головами на W.

Первое — женское (?), ближе ко входу. Ноги вытянуты несколько влево. Правая рука согнута в локте. Кисть ее в области желудка (?), по видимому смещена внешними причинами. Левая под тазом. На висках бронзовые серьги. Справа в грудной области пуговица и запонка.

Справа на уровне таза бронзовое кольцо, на правой руке другое. Возле левой ульны литой бубенчик и ног длиной 13 см со следами медной окиси и обломки другого. Под головой и возле таза несколько древесных угольков. Бубенчик. На груди бусы числом 25 из сердолика, синей смальты с глазками и др. Куски железа.

Второе погребение — ребенка, в состоянии разрушения. Сохранился только череп. Несколько ниже его маленькая бронзовая спиральная пронизка.

Третье погребение — женское, вдоль северной стены. У ног его мелкие косточки, по видимому птичьи, яичная скорлупа, зеркало бронзовое круглое, диаметром 66 мм. Обратная сторона гладкая без украшений. В центре ее низкая петелька. Бусы в числе около 50-15 штук из раковин, остальные из синей и пестрой смальты, вишневого, голубого стекла, и др. Бубенчик, обломок железа.

Камера № 5.

В расстоянии 23 м к О от предыдущей. Очень короткий коридор шириною 60 см. Камера эллипсоидальная. Ориентиро-

вана W-O Длина камеры 105 см, ширина 70 см, высота 60 см. Погребение на глубине 1,6 м от поверхности.

Детское погребение на W головою. На спине, ноги согнуты в коленях в виду тесноты камеры. Под затылочной костью аббасидский диргем, возле черепа другой; оба с дырочками, в которых сохранился фиолетовый налет (повязка?). На предплечьи правой руки два браслета, согнутые из бронзовой гладкой проволоки. Один с сильно заходящими концами. На груди ожерелье из 25 бусин. Из них 2 плоских и 2 многогранных из ляпис лазури, две синей смальты с белыми глазками, две синей смальты с белыми и синими глазками, две коричневые с шахматным рисунком, две длинные с пестрым рисунком, желтая с зелеными и синими глазками, белая с синими глазками и др. Запонка бронзовая в виде чечевицы на длинной ножке с круглой дырочкой.

Траншея III.

Камера № 6.

В 4 м к О от канавы. Коридор S-N Камера W- O. Длина коридора 300 см, ширина коридора в начале 53 см, в конце 65 см, высота прохода 125 см, ширина прохода 55 см, длина камеры 225 см, ширина камеры 200 см, высота камеры около 200 см. Погребение на глубине 3 м.

В коридоре на уровне траншеи найдена бедренная кость лошади. Несколько ниже под нею череп лошади затылочную часть вверх и пяточная кость ее же. Вокруг небольшие кусочки древесного угля. Между ветвями нижней челюсти комочек охристого порошка. Дальше в проходе резцы лошади, еще дальше маленький позвонок. Остальные кости лошади помещались в самой камере. Они оказались выше погребений человека. У восточной стены часть позвоночника и несколько длинных костей, остальные разбросаны по камере.

На дне камеры разбросанные угольки. Напротив входа несколько мелких обломков черного сосуда, один из них (дно) с крестообразным клеймом.

Два совершенно смщенных погребения.

При первом в поясничной области бронзовые пластинки. Посредине два ножа — 110 и 95 см.

При втором у бедра справа нож — 175 см, возле кисти руки серебряные пластинки. В тазовой области слева бронзовая пряжка. У стопы оловянная пряжка.

Посредине камеры железное неполное кольцо, в северо-восточном углу железная четырехугольная пряжка. У сев. стены куски кожи, медная пряжка на ремень. При просеивании земли: серьги серебряные, серебряные пластинки. Набор упряжи (рис. 6): 7 прямоугольных, 10 листовидных, 3 сердцевидных, 3 треугольных пластинки и 3 маленьких серебряных колечка; 5 бус синих с белым, куски железа.

Камера № 7.

В 2,3 м к О от предыдущей. Коридор S-N Камера W-O, имеет прямоугольные очертания. Дно камеры ниже коридора. Длина коридора 5 м, ширина коридора 60 см, высота входа 90 см, длина камеры 200 см, ширина камеры 150 см, высота камеры 110 см, погребения на глубине 300 см.

В юго-западном углу камеры бедренная кость быка. В камере два погребения. Оба, видимо, смещены обвалами.

Первое — мужское. Череп обращен на Сев.Зап., повернут налево, челюсть отдельно. Туловище изогнуто, ноги на Вост. Правая рука согнута в локте, кисть ее в тазовой области. Между стопами сосуд (рис. 7) черного цвета, блестящий, в виде кувшинчика с широким, низким корпусом, высоким, прямым горлом. Ручка маленькая, круглая от середины горла к середине корпуса. Венчик гладкий, приострен. Между корпусом и горлом нервный желобок. На дне неясные следы клейма в виде продолговатого четырехугольника. Высота сосуда — 138 мм. Диаметр дна — 97 мм, корпуса — 146 мм, горла и венчика — 92 мм.

Второе погребение — женское. Вытянуто на спине вдоль северной стенки. Головой на запад, но череп перевернуть, нижняя челюсть отдельно. Руки по бокам. Между обоими погребениями 27 бус, (относятся, повидимому, ко второму). Из них 11 стеклянных с продольными белыми и синими полосками,

3 из сердолика, 1 цилиндрическая из пестрой смальты, 1 зеленого стекла, 1 фиолетового стекла, остальные в виде ряда шариков из белого стекла. Бронзовое украшение в виде стержня с утолщениями и кольцами длиной 53 мм. Ширина колец 8 мм. Толщина колец 3 мм, стержня между ними 5 мм.

Камера № 8.

В 6 м к Вост. от предыдущей. Коридор S-N. с легким отклонением к W, камера W-O. Длина коридора 5 м, ширина коридора 65 см, длина камеры 200 см, ширина камеры 110 см, высота камеры 100 см, погребение на глубине 310 см.

У прохода погребение очень маленького ребенка без вещей. Дальше вдоль камеры женское (?) погребение. Справа у головы сосуд темно-серого цвета (рис. 8). Горшочек с округлым корпусом и суживающимся кверху горлом. Край ровный. Ручка маленькая от верха корпуса к середине. Посредине поясок, ограниченный двумя желобками. На пояске блестящий орнамент в виде зигзагов из семи прямых черных линий. Горло выше пояска тоже блестящего черного цвета. На дне выпуклое клеймо в виде креста. Высота сосуда 124 мм, диаметр дна 95, корпуса 130, горла 71 мм. Слева на уровне шеи литой бубенчик. На правой руке бронзовый браслет гнутый из гладкой проволоки, диаметр 61 мм — концы не сходятся. На пальце кольцо бронзовое из плоской пластинки с не сходящимися концами. Справа на уровне таза нож — 113 мм. В грудной области мелкие обломки железа (пряжка?).

Второе погребение — мужское. Вытянуто вдоль северной стенки на спине. На правой руке у запястья 3 крупные бусы из синей смальты белыми и синими глазками.

Камера № 9.

В 7 м к Вост. от предыдущей. Коридор S-N. Камера W-O. Длина коридора 110 см, ширина 80 см, высота прохода 100 см, ширина 60 см, длина камеры 220 см, ширина 175 см, высота 120 см.

В коридоре на глубине 20 см зубы жеребенка и мелкие обломки косточек.

Погребение на глубине 330 см. Влево от входа сосуд грубой выделки серого цвета (рис. 9). Это кувшин с высоким корпусом, широкий, очень короткой шейкою, расширенным венчиком с маленьким носком. Толстая ручка поднимается от венчика вверх, высоко над ним, другой конец ее прикреплен несколько ниже шейки. В верхней части корпуса сосуда нанесен острым орудием поясok из двух неровных линий, между которыми волнистый орнамент из двух параллельных линий. Высота сосуда 187 мм. Диаметр венчика 107 мм, шейки 95 мм, корпуса 161 мм, дна 117 мм. Высота конца ручки над венчиком 60 мм.

У северной стены мужской скелет на 3. головою, вытянут на спине. Руки по бокам. Голова на правом боку. На левом виске серебряная маленькая серьга обычного типа. Справа в поясничной области нож длиной 124 мм.

Траншея II. Камера № 10.

В 9 м от могилы, раскопанной В. А. Бабенко (1911. № 26) к Вост. Коридор SSO-NNW. Камера перпендикулярна. Длина коридора 150 см, ширина 75 см, ширина входа 70 см, высота 110 см, длина камеры 200 см, ширина 180 см, высота 140 см. Погребение на глубине 330 см.

Налево от входа бедренная кость быка. Вдоль северной стены дальше от входа мужское погребение WSW-ONO. Голова смещена в грудную область, ноги отогнуты к вост. При нем бронзовый литой бубенчик, спиральная пронизка и несколько штампованных сильно разрушенных пластинок, украшенных орнаментом. Среди них можно видеть три различные формы: продолговатый четырехугольник, квадрат с вырезками и треугольник с вырезками.

Камера № 11.

Совсем близко от предыдущей к вост. Коридор S-N, камера S-W. Коридор перерезан посередине, на уровне траншеи он проходил на глубине 3 м, далее углублялся большими уступами. Длина коридора 5 м, ширина 60 см, высота прохода

130 см, ширина 60 см, длина камеры 205 см, ширина 150 см, высота (свод обрушился) 190 см.

Вход в камеру был замазан глиной. Очертания камеры прямоугольные. У западной стены бедренная кость быка. На дне угольки, черепок беловатый толстый с рядом бороздок.

Три погребения на W головою.

Первое — у входа. У таза справа нож. На тазу бубенчик. На левой кисти крупные бусы и два бубенчика. На груди ожерелье из множества бус сердоликовых, синей смальты, граненных с глазками и др.

Второе — дальше от входа. На тазу множество медных пластинок прямоугольных, листовидных, сердцевидных, остатки кожи. На груди большое ожерелье из бус (1 горного хрусталя, сердоликовые, из смальты и др.) Браслет плоский бронзовый.

Третье — ребенок. Следы медной окиси, распавшиеся бляшки. На бедрах 2 длинные бляшки. На ногах оловянные пряжечки.

При просеивании земли 6 бубенцов, пряжка. (рис. 10)

Федоровский А.

Археологические заметки о Кубанской области¹.

Летом 1912 года, получив от Общества Испытателей Природы при Имп. Харьковском университете командировку для изучения геологии Кубанской области, я сделал экскурсии по рекам Малому и Большому Зеленчуку. Имея специальную задачу, я в тоже время старался не упускать случая познакомиться с археологией упомянутого района. Хотя мои наблюдения, благодаря указанному обстоятельству, не имеют систематического характера, я позволю себе в настоящей заметке обратить внимание на некоторые памятники, представляющие, по моему мнению, интерес.

Надо отметить, что захваченная моей экскурсией область - долины М. и Б. Зеленчука — чрезвычайно богата в археологическом отношении. Так, курганы встречаются в громадном количестве. Местами же, особенно в долине М. Зеленчука, курганные насыпи попадают непрерывно, достигая громадной величины и образуя местами большие группы.

Из курганных групп следует упомянуть две большие, находящиеся у аула Бибердова, и одну между аулами Береслановым и Тазартуков, состоящую из очень большого кургана, окруженного мелкими. В этой местности встречаются очень больше курганы со своеобразной срезанной вершиной. Здесь же мы отметим два кургана, находящиеся в верстах пяти к югу от станицы Зеленчукской и на расстоянии полуверсты друг от друга по дороге в монастырь. Они замечательны тем, что на них поставлены четырехгранные, вытесанные из камня столбы, один из коих высотой более сажени. Между этими курганами прямо в пол находится стоячая же плита. Столбы эти, напоминая современные памятники татарских кладбищ, отличаются от них как своею изолированностью и положением на курганах, так и правильностью формы.

¹ Вперше опубліковано: Федоровский А. С. Археологические заметки о Кубанской области // ИАК. 1913. Вып. 47. С. 155-158.

Между аулами Бибердовым и Хахундуковым на правом берегу М. Зеленчука на скале находится высокая каменная башня, любопытная по легенде, связанной с нею.

По этой легенде в древности здесь жил князь, который занимался грабежами и разбоями в окрестностях. После своих набегов он укрывался со всем награбленным имуществом в башне, где жила его возлюбленная. Когда князь возвращался ночью, она опускала через пропасть подъемный мост и освещала ему путь волшебным камнем, который горел и сверкал в ее кольце. Но впоследствии она разлюбила князя и однажды, когда он ночью шел по мосту, спрятала свое кольцо; князь, свалившись в пропасть, разбился на смерть. С тех пор вода в ручье, текущему под башней, всегда красная от его крови.

Чрезвычайный интерес представляют могильники с погребениями в ящиках, которые, по видимому, широко распространены в этой области.

Один из таких могильников обнаружен мною в 1 в. к югу от ст. Беломечетской. Здесь водою размыто невысокое плато, представляющее собою террасу М. Зеленчука. На поверхности почвы могильник ничем не выделяется, хотя поблизости находится множество курганов. В водомоине же мною обнаружены два погребения в ящиках и три без них. Можно наблюдать, что под почвой на глубине 1 м. залегает сплошная речная галька. Ящики находятся на глубине 0,50 м., сложены из плит местного слоистого известкового песчаника, толщиной 5-10 см. Плиты составляют только бока и крышку гроба, дном же служит галька, на поверхности с В. на З. Первый ящик имел шир. 0,40 м. и выс. 0,30 м. В. 0,25 м. к Ю. другой ящик шириною 0,38 м. при высоте 0,40 м. В Ю. в расстоянии 1 м., 2 м. и 1 м. одно от другого три погребения без ящиков, ориентированные в том же направлении. На дне водомоины находится значительное количество разрозненных человеческих костей и плит от подобных же ящиков. Здесь же найден плоский черенок среднего обжига с большой примесью гравия и слюды. На ящикообразных могилах есть следы того, что они

слегка раскапывались. Несомненно, могильнику грозит опасность разграбления со стороны местных жителей.

Другой, по видимому, такой же могильник находится в верхнем течении Б. Зеленчука близ Зеленчукского монастыря, представляющего собою так же весьма любопытный памятник. По данным, приводимым в описании монастыря, здесь ящики состоят из трех тесаных плит без цемента. Над головою находится небольшая четырехугольная плита, не закрывающая остального тела. Ящики во многих местах лежат одни над другими, образуя ярусы от двух до четырех гробов в каждом. Верхние все меньше и меньше. Наверху находились, вероятно, детские погребения. На площади, занятой монастырем, найдены: «небольшого размера кувшины с ручками и без ручек, бусы металлические и стеклянные, витые и гладкие браслеты, кольца, своеобразные броши, наконечники стрел, куски кольчуги, украшения конской сбруи и т. п. Часть названных вещей, относящихся к женскому туалету, собрана, между прочим, в могилах древнего кладбища, причем два стеклянных браслета сняты с руки развалившегося скелета. Обращает на себя внимание копьё, имеющее форму церковного копьё, найденное в черепе из одной обрушившейся могилы.»

Князь Мурза-Бек Лоов сообщил мне, что в окрестностях аула Дакмуковского на Б. Зеленчук находится также подобный могильник с погребениями в ящиках.

Наконец, я имею сведения о четвертом таком же могильнике, находящемся на правом берегу Кубани на казенной стороне против селения селения Георгиевско-Осетинского.

Зеленчукский монастырь также небезынтересен в археологическом отношении. Он построен на развалинах византийского монастыря. Из хорошо сохранившихся трех церквей две ныне реставрированы и представляют интерес с точки зрения архитектуры, которая сохранена. Остатки же фресковой живописи, которые сохранились ко времени реставрации храмов, в настоящее время по тем или иным причинам уничтожены, кроме очень неясных следов иконы Богоматери и некоторых

других, сохранившихся в третьем, не отреставрированном храме. К монастырю приписан еще храм на р. Теберд, находящийся в 80 верстах от монастыря, и по указаниям, с хорошо сохранившейся фресковой живописью.

Автор описания относит основание монастыря к VI в., хотя ственной датируемой находкой пока является каменный крест с греческой надписью, датированный 6521 годом от сотв. мира.

В заключение не могу не выразить крайнего сожаления, что не имел полномочий и хотя бы небольших средств для изучения древностей, с которыми пришлось встретиться во время моей экскурсии. Это особенно обидно по отношению к могильникам с каменными ящиками, чрезвычайно мало изученным, весьма доступным для раскопок и подвергающимся наибольшей опасности расхищения. «Ввиду того, что кавказские каменные ящики подвергаются беспощадному разграблению, говорит А. А. Спицын, желательно иметь сведения о них для производства их исследования, пока время еще не ушло».

Федоровский А. С.

Археологические раскопки в окрестностях г. Волчанска¹.

С 26-го по 29-е сентября 1916 года, близ г. Волчанска производились археологические раскопки, предпринятые Историко-Филологическим Обществом при Императорском Харьковском Университете и Волчанским Уездным Земством. Университет командировал в Волчанск группу студентов-историков для ознакомления, под руководством ассистента А. С. Федоровского, с методами ведения раскопок. Волчанское Земство представило средства для раскопок, с целью пополнения Археологического Музея, организуемого в Волчанске, и оказывало разнообразное содействие участникам раскопок. Разрешение на раскопки было представлено Императорской Археологической Комиссией по ходатайству Историко-Филологического Общества.

Прежде, чем излагать результаты раскопок, необходимо остановиться вкратце на разделении археологических памятников по их древности и упомянуть о тех данных, которые имеются по археологии Волчанского уезда.

Как известно, всю культурную историю человечества делят на три части: каменный, бронзовый и железный век, в зависимости от материала, служившего человеку главным образом, для изготовления его орудий и оружия. В течение каменного века человек не знал употребления металлов и пользовался для своих изделий только камнем, костью, рогом и деревом. Человек каменного века являлся настоящим дикарем — охотником и рыболовом, бродившим по берегам рек в поисках добычи, подобно самым первобытным из ныне живущих, точнее вымирающих, племен, каковы огнеземельцы, австралийцы и друг. Умение пользоваться металлами приходит не сразу. Это громадное приобретение культуры начинается с металлов

---

¹ Вперше опубліковано: Федоровский А.С. Археологические раскопки в окрестностях г. Волчанска. Волчанск, 1916.

легко плавящихся: меди, олова, золота. Человек некоторое время пользуется чистой медью, для выделки оружия, орудий и украшений, но очень скоро приходит к умению сплавлять медь с оловом, реже с другими металлами, для получения более твердого и красивого сплава, называемого бронзой. Эта вторая стадия культурного развития — бронзовый век, отделена громадным расстоянием от каменного века. Она сопровождается развитием скотоводства, переходом к земледелию и приводит к образованию таких крупных и высококультурных государств, как Троя, Египет, Финикия. Наконец, железный век, начинается с того момента, когда человек овладевает обработкой наиболее тугоплавких металлов, и начинает пользоваться для своих изделий железом и сталью, представляет опять громадный шаг вперед и дает в руки человеку тот материал для развития культуры и техники которым он в течение ряда веков пользуется непрерывно и на котором построена вся современная нам высокая культура.

Как и вся Харьковская губерния, Волчанский уезд весьма богат в археологическом отношении. Несмотря на то, что он совершенно не обследовался систематически, имеются многочисленные указания на встречаемые в нем остатки древностей. Случайные находки отдельных предметов древностей представляют здесь обычное явление.

Находок древнейшего каменного или палеолитического века в Волчанском уезде пока не известно. Однако в различных местах его (Печенеги, Нижний Салтов) были найдены кости мамонта, за которым, как и за другими вымершими животными, во время ледникового периода охотился палеолитической первобытный человек. Необходимо обращать самое серьезное внимание, на эти находки, чтобы не упустить драгоценных для науки остатков примитивной человеческой культуры, которые в виде кремневых орудий, осколков, изделий из кости и рога, иногда находятся перемешанными с золой, углями, битыми и пережженными костями мамонта и других вымерших животных в местах древнейших человечески становищ.

Находки нового каменного века (неолита) в Волчанском уезде известны из нескольких мест. По берегам р. Донца в тех местах, где песчаные бугры переносятся ветром, нередко обнажаются так называемые неолитические стоянки, т. е. места временного обитания человека нового каменного века. Здесь можно встретить прослойки золы, разбитые, обожженные кости животных, черепки грубых сосудов, покрытых разнообразным вдавленным орнаментом, украшения многочисленных осколки кремня и целые, иногда поразительно искусно выделанные, кремневые орудия: наконечники стрел, ножи, скребки и проч. Такие стоянки обнаружены в нескольких местах по р. Донцу: близ самого г. Волчанска (в с. Кисляков), у с. Мартовой, у с. Хотомли, против с. Таганки и в окрестностях с. Кочеток. Первые из этих местонахождений не разработаны, последние же две местности исследовались двумя лицами, в том числе и мною в течение целого ряда лет, и дали обширные коллекции орудий, черепков и сосудов неолитического времени. Изредка встречаются также поздние каменные орудия — полированные и просверленные каменные топоры. Таковые известны только из с. Нижнего Бурлука и из окрестностей с. Кочетки.

Что касается древностей бронзового века, то отдельные предметы находятся в тех же местах, где и неолитические стоянки, т. е. на дюнах песчаных буграх. Чаще всего попадаются бронзовые спирали, пуговицы и другие мелкие украшения.

Остатки более позднего — железного века принадлежат разным эпохам. Из местонахождений их наибольшей известностью пользуется знаменитый Верхне-Салтовский могильник, уже довольно давно разрабатываемый, но недостаточно изученный до сих пор, принадлежащий аланам, кочевому племени, доходившему сюда с Северного Кавказа и обитавшему здесь в VIII–X в.в.

Остатками той же эпохи являются городища — укрепленные пункты, служившие для временного спасения оседлого населения от кочевников. Городища в Волчанском уезде изве-

стны у самого города, в 5 верстах от него — урочище «Лысая гора», в Верхнем Салтове, у Кочетка.

Кроме перечисленных видов памятников древностей в пределах Волчанского уезда встречаются в громадном количестве курганы. Это более или менее высокие искусственные холмы, представляющие собою надмогильные насыпи.

Курганы насыпались в разное время и различными племенами. Целый ряд народов, главным образом кочевых племен, проходивших через Южную Россию, оставили здесь свои погребения, покрытые этими правильными насыпями. Малороссы до сих пор называют курганы просто «могилами».

До наших раскопок на пространстве всего Волчанского уезда был научно раскопан и исследован, по видимому всего только один курган (Н. Е. Бранденбургом, близ с. Печенег), и вопрос о времени к которому относятся и племена, которым принадлежат курганы Волчанского уезда, является совершенно открытым. Поэтому казалось совершенно безразличным, с чего начать изучение курганных древностей уезда и мною были намечены для раскопок ближайшие к городу Волчанску группы, как наиболее удобные для исследования в отношении рабочих рук и сообщения и наиболее подверженные опасности со стороны усиленной распашки, грабительских раскопок или заселения.

Пользуясь указаниями заведующего Волчанским Земским Музеем В. П. Ступницкого, как лица, прекрасно знакомого с г. Волчанском и его окрестностями и близко стоящего к археологии, я остановился на группе курганов, лежащих в полуверсте к северу от города, по Белгородской дороге, на городской земле.

Всего было раскопано четыре кургана. Три из них лежащие в 100-150 саженьях направо от дороги возле межника, небольших размеров. Вместе с двумя более крупными курганами по другую сторону межника, оставшимися нераскопанными, они составляли, по видимому, одну группу.

В первом из раскопанных курганов, имевшем высоту 110 сантиметров, было обнаружено одно погребение. Под курганной насыпью была найдена угольная могила, глубиною 90 сантиметров, в которой лежал скелет человека, головой на север, на левом боку, лицом к востоку. Кисть левой руки подложена под голову, ноги согнуты. При нем было найдено два сосуда: Один большой в виде горшка, стоял у южной стены, посредине, другой — маленький горшочек в ногах, в углу могилы. Под скелетом обнаружены следы тонкой древесной подстилки. В могиле и в насыпи найдено много кусков совершенно истлевшего дуба, которым по видимому была прикрыта могила и обложена насыпь, сверху опять засыпанная землею. В этом кургане, как и в следующих, обращали внимание многочисленные кости грызунов: байбаков и хомяков, которые очень охотно делают норы в курганах, пользуясь мягкостью рушеной земли. В курганной насыпи найден был в одном месте запас зерен овса, проса, косточек вишен и слив; последние все погрызены. Это указывает на то, что в данном случае имеем дело с кладовой грызуна.

Во втором кургане, еще более низком, обнаружено два скелета, погребенные в таких же неглубоких грунтовых ямах, на расстоянии 5 метров друг от друга. Оба лежали также головой на север и лицом на восток в скорченном положении. Первый — скелет мужчины сохранился прекрасно, он был тщательно вынут из могилы и целиком перенесен в Музей Волчанского Земства. Как видно на прилагаемом рисунке (рис. 1-й) скелет лежал на спине, лицом к востоку, ноги сильно согнуты в коленях и лежат одна на другой. Правая рука положена на грудь, левая изогнута к лицу. У левого предплечья найден прекрасный медный кинжал, небольшой величины, листовидной формы, без рукоятки, которая, очевидно, была из другого материала, вероятно дерева. У восточной стены посредине стоял небольшой горшок из черной глины.

В другой могиле того же кургана найдено женское погребение, также скорченное, на боку, при нем два сосуда. В обоих

могилах и насыпи кургана также встречены многочисленные куски обрубков и мелких обломков.

Третий курган, высотой около 50 сантиметров, распаханный настолько, что быть едва приметен, также оказался весьма интересным. В нем погребения вовсе обнаружено не было. Под курганной насыпью было найдено три сосуда (рис. 2-й) и кусок оленьего рога. Два сосуда — маленькие баночки из черной глины; третий — большой оранжевого цвета горшок с красивым орнаментом (украшением). В насыпи, как и в предыдущих курганах, куски гнилого дерева.

Все три описанные кургана, очевидно принадлежат одному времени. В первых двух сходство в положении костяков, устройств могилы, деревянного прикрытия и в положении и выделки сосудов доказывают это с несомненностью. Что касается третьего кургана, то полное тождество найденных в нем маленьких сосудов с одним из сосудов вырытых во втором кургане и деревянная настилка в насыпи достаточно убедительно говорят за одновременность его с предыдущими.

Эти три кургана со скорченными костяками относятся к бронзовому веку и принадлежат распространившемуся в то отдаленное время на громадном пространстве племени, о котором не сохранилось никаких исторических указаний, и имени которого мы не знаем. Все наши сведения об этом народе основаны только на изучении раскопанных курганов и мы можем делать выводы о его культуре на основании добытых таким образом материалов.

Наиболее древние погребения этого типа сопровождаются кремневыми орудиями, у нас, однако, таковые отсутствуют. Обряд погребения указывает на обычай хоронить жену вместе с мужем, как это распространено у многих первобытных народов, древние верования говорят о загробной жизни, где покойнику нужна будет пища и питье, также как оружие, которое кладется вместе с ним в могилу.

Относительно времени, к которому относятся эти курганы, можно только сказать, что они принадлежат к бронзовому

веку, что они старше скифского периода, ибо с появлением в южно-русских степях скифской культуры это загадочное племя исчезает также внезапно, как появилось. А так как скифы появляются у нас в VI веке до Рождества Христова, то эти курганы насыпаны никак не менее, чем 2500 лет назад, а может быть значительно раньше.

Третий из описанных курганов содержал только сосуды при отсутствии погребений. Возможно, что в данном случае мы имеем дело с посмертным приношением пищи, засыпанным землею, и предназначенным душам усопших, погребенных ранее в других курганах.

Наконец, четвертый из раскопанных нами курганов — самый большой, высотой 2 метра, лежит в 20 шагах справа, по дороге на Белгород и значительно отличается от предыдущих. В нем найдено два погребения на различной высоте и очевидно, относящихся к разному времени. Под насыпью, на поверхности земли обнаружен костяк, головою на восток, в вытянутом положении на спине. Руки скрещены на животе. Скелет принадлежал мужчине большого роста. Под всем костяком, особенно в области груди и под голеньями заметен вишнево-красный налет, возле правого плеча и в полости черепа найдены большие крупинки вишневой краски. Несколько выше этого погребения, уже в самой насыпи лежал другой скелет в сильно согнутом положении, головой на запад и лицом на север. Руки его согнуты в локтях и кисти скрещены. Под ним обнаружена подстилка из коры, а над правым коленом найдена круглая костяная бляха с широким отверстием посередине и дырочками на окружности. Что касается погребений, найденных в этом кургане, то первое представляет собою, так называемый, окрашенный костяк, второе — скорченное погребение. Окрашенные костяки распространены на громадном пространстве Южной России, встречаются также и в Западной Европе и принадлежат также высокому длинноголовому народу бронзового века. Относительно способа и целей окрашивания костяков существуют различные мнения. Наиболее вероятным является, что тело

погребенного натиралось краской или посыпалось ею; после истлевания тела, окраска переходила на кости, отчасти окрашивая и землю возле костяка. Этот обычай окрашивать тело усопших ставят в связь с прижизненной татуировкой. В описанном погребении окраска произведена, по видимому, именно путем натирания. Что касается второго погребения, то оно, по всем признакам совершенно несколько позднее в той же насыпи, которая после этого увеличена. Такая подсыпка курганов также типична для погребений бронзового века. На ту же эпоху указывает и костяная бляха, предмет встречаемый в соответственных курганах.

Раскопки, имевшие в значительной мере разведочный характер можно признать удавшимися. Правда, погода, которая в первые дни раскопок, была вполне удовлетворительна, в последний день быстро испортилась и раскопки были закончены под сильным дождем, при значительных неудобствах. Несмотря на это, поставленные цели мы считаем вполне достигнутыми: студенческая экскурсия получила возможность ознакомиться с техникой раскопок, музей приобрел интересные и ценные предметы; археология местного края получила новые, определенные и любопытные данные. К этому присоединяется еще одна положительная сторона. Место раскопок было посещено экскурсиями всех средних учебных заведений г. Волчанска (рис. 3-й) — женской гимназии, реального училища и Дубенской гимназии, а также некоторых низших. Учащимся давались объяснения относительно целей и смысла раскопок значение добытого материала.

Думается, что такого рода экскурсии в высшей степени полезны и желательны для подрастающего поколения, приучая его сознательно относиться к далекому прошлому, интересоваться и дорожить памятниками глубокой древности.

Заканчивая свою статью, считаю долгом принести глубокую благодарность от имени всех участников раскопок Волчанскому Земству, организовавшему раскопки, в лице его председателя В. Г. Колокольцова и члена Управы В. П. Битуса, а также

В. П. Ступницкому за широкое и разнообразное содействие экскурсии, обеспечившее успешные результаты раскопок.

Волчанск

*Типография А.В. Туманова, Духовная ул., собств. дом
1916*

*Отдельные оттиски "Волч. Земск. Лист." №№ 47-48-1916
(Выпуск 50 экземпляров)*

Федоровский А.С.

Доисторическое прошлое Харьковской губернии.¹

Доисторическое прошлое.

На пространстве Харьковской губернии человек живет с незапамятных времен. Однако письменные известия о тех многочисленных народах, которые сменяли здесь друг друга в течении веков относятся только к совершенно незначительному новейшему периоду, охватывающему всего одну-две тысячи лет. Что же касается длинного ряда тысячелетий, предшествовавшего этому периоду, то от него до нас дошли только вещественные памятники, различные остатки древности, нередко встречающиеся на территории нашей губернии. Нынешние жители местностей, где встречаются такие памятники, совершенно не помнят и не знают, кем и в какое время оставлены те или иные следы, но наука, которую называют доисторической археологией, изучая все остатки прежнего населения, стремится установить, какие племена и когда жили в той или иной области, и выяснить сам образ жизни и быт этих доисторических народов.

Чем ближе к нашему времени, тем многочисленнее и достовернее делаются письменные сведения о том или ином народе, дошедшие до нас от современных ему, но более культурных племен, а затем уже оставленные и самим народом. В этих случаях археологическое изучение, основанное на вещественных памятниках, и историческое, основанное на письменных, идут рука об руку, взаимно проверяя и дополняя друг друга.

Одним из весьма распространенных у нас местонахождений остатков древности являются стоянки доисторического человека. Это места, где первобытный человек жил по временам при своих поисках дичи и рыбы. Они расположены обычно близ воды, по берегам рек, и особенно хорошо заметны в тех

---

¹ Вперше опубліковано: Федоровский А. С. Доисторическое прошлое Харьковской губернии. Харьков, 1918.

местах, где берег покрыт в настоящее время голыми сыпучими песками. Здесь ветер, перенося песок с места на место отбивает остатки доисторического человека, которые скопляются в глубоких впадинах между песчаными дюнами. В таких котловинах выдувания нередко смешаны остатки как самые древние, так и более новые, иногда почти современные. Это понятно, потому что места удобные для охоты и рыбной ловли, а также места переправ через реки, посещались разными народами и в самое различное время. Каждый народ оставлял в песчаных слоях свои следы в виде предметов, которые при выдувании песка оказываются соединенными вместе.

Самыми обыкновенными из памятников древности являются однако курганы, то есть правильной формы иногда, очень могильные насыпи — «могилы» как называет их украинский народ, разбросанные по всей Харьковской губернии, как и по всей Украине вообще. Курганы располагаются по одиночке или группами, по несколько большие и малые, иногда по несколько десятков и даже сотен. Курганы встречаются преимущественно на высоких местах: на водоразделах, например, к востоку от Ахтырки, или вдоль рек, главным образом на крутых берегах, например, по Волчьей выше Волчанска, по Осколу выше Купянска и вдоль всех рек Старобельского уезда. Иногда группы курганов и отдельные курганы тянутся вдоль реки почти беспрерывно.

Реже встречаются майданы. Это насыпи, такой же высоты, как курганы, но имеющие форму кольца, иногда окруженные еще боковыми валами, расходящимися в стороны, дугообразными или неправильными. На Украине майданы носят имя «раскопанных могил». В последнее время приходят к заключению, что в большинстве случаев это, действительно, остатки курганов, раскопанных в прежнее время для выварки из курганной земли селитры.

На некоторых курганах уцелели до нашего времени каменные бабы. Это сделанные из мягкого камня фигуры, изображающие людей — мужчин и женщин. К сожалению, много ка-

менных баб по невежеству было разбито и попорчено, однако еще недавно во всей губернии насчитывалось свыше ста каменных баб, частью стоящих еще на курганах, частью перевезенных в имения или села. Больше всего их сохранилось в Изюмском уезде, отчасти в Змиевском, Старобельском и Купянском, в остальных уездах бабы представляют величайшую редкость. Вообще же эти памятники необходимо охранять самым тщательным образом.

Значительно реже, чем курганы, встречаются городища, то есть укрепленные места по берегам рек, часто при впадении одной реки в другую, обнесенные земляными валами и окопанные рвами. Известно также городище в Верхнем Салтове, имевшее стены, сложенные из камня; теперь почти все камни растащены жителями. Городища редко служили для жилья. Это видно уже потому, что они лежат на крутых, неприступных местах, да и пространство обыкновенно занимают очень небольшое, так что жить на городищах можно было только временно. Можно думать, что городища были укреплениями возле древних поселений, куда, в случае приближения врагов, жители спасались со своим скотом и имуществом, и там отсиживались и отбивались короткое время, пока враги не уйдут.

В немногих местах Харьковской губ. известны могильники — это древние кладбища, содержащие множество погребений, расположенных друг возле друга. С поверхности могильник может быть совершенно незаметен, и открывается случайно при земляных работах или при размывании водою поверхности. Очень большие курганные группы тоже называются могильниками.

Наконец, к остаткам древности принадлежать также и клады — спрятанные в землю вещи, часто и деньги, которые открываются всегда случайно и относятся к самому различному времени и случайные находки самых различных предметов.

Изучая все перечисленные и другие памятники, археология давно уже установила, что в глубочайшей древности люди совершенно не знали употребления металлов. Они изготавли-

вали свои орудия и оружие из дерева, рога и камня, как некоторые племена дикарей, живущие еще и теперь в Австралии. Это время в истории человечества называется каменным веком. Много позже люди выучились пользоваться металлами — сначала медью, которую вскоре стали сплавлять с оловом, получая более твердый и красивый металл — бронзу. Время, когда для орудий и украшений употреблялась уже бронза, называют бронзовым веком. Наконец человек выучился обрабатывать самые тугоплавкие металлы, из которых и с этого момента начинается железный век, который продолжается и поныне.

Каменный разделяется на древний, когда человек был совершенным дикарем, вел бродячий образ жизни и занимался исключительно охотой и рыбной ловлей. Он умел делать орудия только отбитые из камня. Это время называется палеолитическим периодом. (Палеолитический, по-гречески, древне-каменный) и совпадает с четвертичным периодом в геологии. Здесь остатки человека и его изделий встречаются с костями вымерших животных: мамонта, перегородчатаносого носорога и др. В Харьковской губернии остатков палеолитического человека до сих пор не найдено, хотя они могут встретиться в будущем, так как в соседних губерниях — Полтавской (с. Гонцы Лубенск. у.) и Воронежской (с. Костенки Ворон. у.) такие находки известны.

Много тысячелетий прошло прежде, чем человек выучился разводить домашних животных, сначала собаку, потом козу, овцу, свинью, крупный рогатый скот, наконец лошадь, в то же время он изобрел способ изготовления глиняной посуды, а свои каменные орудия научился гладко шлифовать и просверливать. Этот новый каменный век наступил только в современную геологическую эпоху, когда остались только животные, какие живут и в настоящее время и называется в археологии неолитическим периодом (неолитический — ново-каменный).

Неолитический период разделяется на две эпохи. В начале его наибольшим распространением пользовались очень

маленькие отбивные орудия, имеющие форму треугольников полулуний и т. п., также очень тонкие кремневые пластинки. Орудия такого рода встречаются всегда по берегам рек, что объясняется их назначением. Большинство их служило зазубринами для гарпунов, но иные могли употребляться, как наконечники стрел, для резьбы на кости и для татуировки. Изредка встречаются черепки очень плохо выжженной глиняной посуды. Орудия этого времени встречаются во многих местах по Донцу, а также по Ворскле, на песчаных площадях. Замечательная мастерская этих орудий находится близ с. Кочетка Волчанск. у. Здесь встречено громадное количество осколков кремня, куски камня, редкие черепки и многочисленные мелкие орудия. (рис. 1).

Позже неолитический человек выдвывает чрезвычайно искусно разнообразнейшие отбивные орудия, а также превосходно шлифует и полирует камень. Стоянки этого времени весьма многочисленны по песчаным берегам Донца, Ворсклы, Оскола и других рек. Ветер передвигая песок, обнажает здесь слои древней почвы, смешанной с золою и углями, битыми и жжеными костями, кусками различного камня, кремневыми осколками и орудиями и громадным количеством черепков. Кости принадлежат домашним животным, изредка и человеку. Кремневые орудия сделаны с величайшим искусством (рис. 2). Это скребки — большие закругленные куски кремня, служившие для очистки и выделки шкур, ножи — кремневые пластины, иногда оббитые с краев, разнообразнейшие наконечники копий и стрел, острые шилья для кожи. Здесь же часто можно найти «ядрища» — куски кремня от которого со всех сторон отбиты пластинки, многочисленные осколки и отбойники — орудия, служившие для обработки кремня, и поэтому состоявшие обычно из более вязких пород камня.

Черепки глиняной посуды украшены разнообразнейшими узорами, сделанными на сырой глине палочкой, косточкой, ногтем, отпечатком веревки и пр. Часто они имеют на краю дырочки. Иногда весь сосуд сплошь покрыт красивым рисун-

ком, но выделка посуды очень грубая — без гончарного круга и обжиг слабый и неровный (рис. 3).

Часто вместе с предметами каменного века на стоянках попадают бронзовые стрелы и украшения, стеклянные бусы, даже железные вещи, монеты и пр. Все эти предметы оставлены здесь другими народами, посещавшими те же места в различное, более позднее время.

Изредка на стоянках встречаются полированные каменные топоры (рис. 4); иногда их находят и в других местах, напр., на полях. Они больше походят на большой молот, прекрасно выделаны, и имеют обычно аккуратно просверленную дыру. Полированные топоры употреблялись еще долго после конца каменного века. Несколько их найдено в Богодуховском, также в Изюмском и др. уездах. Неолитический период начался десятки тысяч лет назад, а около 7000 лет до Р. Х. в Южной России распространяется знакомство с медью и начинается бронзовый век.

Бронзовый век. Остатки бронзового века в нашей губернии немногочисленны. К этому времени относится значительная часть курганов, именно курганы со скорченными и окрашенными костяками. В них находится одно иногда два погребения, помещенные в ямах (рис. 5), иногда покрытые деревянной обкладкой или в деревянных срубках. Костяки лежат на боку, с подогнутыми ногами, одна рука на груди, другая подложена под голову, вообще, в положении спящего человека (рис. 6). При костяках находятся кремневые орудия, костяные пряжки, иногда предметы из оленьего рога и медные или бронзовые кинжалы. Чаще же всего сосуды — один или два, в которые, очевидно, помещалась пища и питье для покойника.

В некоторых курганах встречаются костяки в вытянутом положении, лежащие не в ямах, а на поверхности земли, на спине, с костями, окрашенными в красный цвет. По-видимому, окраска происходит от того, что труп посыпался красной краской, кусочки которой иногда сохраняются. При этих погребениях попадают сосуды, костяные и бронзовые предметы. Очевид-

но, окрашенные костяки относятся также к бронзовому веку, но к более позднему времени. Еще позже вошло в обычай не насыпать новые курганы, а хоронить в готовых уже курганных насыпях, которые после этого немного подсыпались. Нередко в нижней части кургана лежит окрашенный костяк, а в насыпи скорченный. О народе, которому принадлежат эти курганы, исторических сведений нет, мы не знаем даже, как он назывался.

Медно-бронзовый век в наших местах начинается за 7 тысяч лет до Рождества Христова и кончается приблизительно за 600 лет до Р. Х., когда в наших степях появляются скифы, которые приносят с собою знакомство с железом.

Скифы. Уже за 650 лет до Рождества Христова на побережье Черного моря основываются первая греческая колония. Приблизительно в то же время в южно-русских степях водворяются скифы — кочевой народ, пришедший из Азии, который вытесняет или покоряет прежнее население степей. С греческими колонистами, после некоторых столкновений, скифы вступают в мирные торговые отношения и отчасти стараются перенять их культуру. Во второй половине IV века до Рождества Христова новый народ родственный скифам — сарматы, приходит по их следам, и во II веке захватывает власть над всею скифской областью, удерживается еще лет триста после Р. Х.

Скифы и сарматы простирали свою власть, вероятно, на всю степную часть нынешней Украины, но самые сильные и богатые племена «царские скифы» жили по Днепру и ближе к Азовскому морю. Громадные курганы скифов отличаются чрезвычайным богатством погребений, причем цари хоронились с женами, слугами или рабами, лошадьми, иногда и колесницами. При погребениях находится большое количество разнообразных предметов: оружие из бронзы и железа — кинжалы, ножи, мечи, топоры, копья, колчаны с бронзовыми, редко железными, стрелами, щиты и пр. Оружие оправлено золотом и украшено резьбой, колчаны обложены золотыми фигурными пластинами. Одежда расшита золотыми штампованными бляшками, плас-

тинками, которых иногда находили несколько сот штук, с изображением людей, львов, оленей (рис. 7), грифонов, орлов, кабанов, головы Медузы и пр. четырехугольной, треугольной, круглой и продолговатой формы. Часто встречались также золотые бусы, пуговицы, бубенчики, серьги, кольца, браслеты, шейные обручи. При погребениях находилась посуда черная глиняная, иногда серебряная и золотая с замечательными изображениями из жизни скифов, вероятно греческой работы, а также громадные бронзовые котлы на высокой ножке с несколькими ручками, иногда в виде козлов (рис. 8). В сосудах помещались кости животных, в котлах попадались даже кости целого барана. Скелеты лошадей помещались целиком с дорогим упряжным убором. Большинство скифских курганов раскопано кладоискателями уже в глубокой древности.

Харьковская губерния находилась на окраине области влияния скифов и таких богатых погребений в ней не встречали; однако в Богодуховском и Валковском уездах раскопаны были курганы с характерными скифскими вещами.

Бронзовые трехгранные, реже двулопастные стрелы (рис. 9) а также черепки хорошо выжженной красной посуды в виде высоких больших амфор с узким горлом, острым дном и большими ушками, встречаются очень часто в Харьковской губ. по берегам рек на дюнах и в других местах. Эта посуда, вероятно, с вином, и наконечники стрел, очевидно, при посредстве скифов распространялись путем торговли из греческих колоний далеко к северу.

Вслед за скифо-сарматами с востока из Азии двигались кочевые народы, вытеснявшие друг друга по направлению к западу.

Готы. В III и IV веках после Р. Х. на территории Украины водворяются на некоторое время готы — германское племя, пришедшее сюда из бассейна Вислы. Готские погребения иногда встречаются в нашей местности. Характерными предметами для них являются фибулы — пряжки, своеобразной формы, украшенные орнаментом (рис. 10).

Однако вскоре готы отступают на запад под давлением новых потоков азиатских кочевников, различных монгольских племен; каковы гунны в IV веке, болгары в VI, авары в VI–VIII веках. Все эти племена вели кочевой образ жизни и проходили через степь, в которой было местами уже оседлое славянское население. Кочевники насыпали над своими покойниками курганы, где находят погребения с конем, при коне удила и стремяна, при всаднике копьё, сабли, лук со стрелами. Оружие все железное, украшения же бронзовые, редко железные.

Хазары. Из этих кочевых племен одно имело в Харьковской губернии даже город, находящийся на месте нынешнего села Верхнего Салтова в Волчанском уезде. Здесь открыт громаднейший могильник, который раскапывается уже несколько лет. Погребения ничем снаружи не отмечены. Они находятся в подземной камере, к которой ведет узкий коридор, углубляющийся иногда аршина на етыре в землю (рис. 11). Камера выдолблена под землей и в ней лежит один, а чаще два или три скелета, иногда и больше. Вероятно, целое семейство хоронили постепенно в одной камере. При мужских погребениях находят оружие: узкие топорики или секиры, ножи, мечи, украшения: кольца, перстни, запонки из бронзы, на кожаной обуви оловянные пряжки, на поясах бронзовые бляшки; платье иногда украшено бубенчиками, служившими вместо пуговиц. При женских погребениях множество бус — стеклянных, каменных, из раковин, очень разнообразных и красивых, пронизки и подвески (рис. 12), браслеты, кольца, серьги бронзовые и золотые, цепочки, на которых висят туалетные принадлежности, иголки, щипчики, ухвертки, кисточки и коробочки, вероятно с румянами и т. п., зеркальца из полированной бронзы. В некоторых случаях сохранились ткани шелковые и шерстяные с красивыми узорами. В каждой камере стоят глиняные кубышки и горшки отличной выделки, черного цвета с узором, сделанным по сырой глине черточками и решеткой (рис. 13). В сосудах часто лежат кости теленка или барана — остатки пищи, поставленной покойным их родственниками. В богатых

погребениях находили не однократно и лошадей, голова которых разукрашена серебряными или медными бляхами, налобником и пр. (рис. 14). В виде украшений употреблялись также и монеты, чаще всего арабские, которые указывают, что город существовал с VII до начала X века. Предметы могильника обнаруживают замечательное сходство с некоторыми могильниками Северного Кавказа. Очевидно, какой то кочевой народ имел местами на этом пространстве крупные поселения. Предполагают, что народ этот был подвластен хазарам, царство которых занимало примерно это пространство.

Половцы. В X веке Хазарское царство распалось, и в наших степях появляются новые народы, сначала печенеги, а вначале XI в. тюрки. Их памятников мы не умеем еще различать, хотя эти народы должны были пройти по Харьковской губ., о чем свидетельствуют названия села Печенеги (Волчанск. у.), реки Торец и города Тора (ныне Славянск Изюм. у.).

Наконец половцы, такие же выходцы из Азии, господствовали в «половецкой степи» от половины XI до половины XIII века и памятниками их господства считают каменных баб (рис. 15). Эти изваяния еще до настоящего времени встречаются на многих курганах Южной России. Бабы изображают человеческую фигуру, мужскую или женскую в натуральную величину или больше, сделанную из дикого камня — песчаника, иногда известняка. Некоторые в стоячем положении, другие в сидячем. Руки сложены на животе, а в руках бабы держат что-то вроде сосуда. На голове остроконечная шапка, на шее иногда нечто вроде воротника, на поясе висит нож и гребешок; у женских фигур на голове сложный убор, на спине длинные косы, в ушах серьги.

Славяне. В то время, когда эти орды кочевников проходили по Харьковской губернии, здесь уже вероятно, с X–XI века было оседлое славянское население. Ему принадлежат во многих случаях городища, а также и часть курганов. Из городищ некоторые служили укреплениями для различных народов и в разное время, так например, на городище близ Коробова хутора

Змиевского у. были найдены византийские и пантикапейские монеты, а у подножья его обломки красной амфоры, занесенной вероятно, скифами. Другие городища, как Верхне-Салтовское, обнесенное каменными стенами, вероятно, были построены какими-нибудь кочевниками. Однако, большинство городищ, вероятно, принадлежало постоянному, оседлому населению края — славянам.

Наилучше исследованными являются Хорошевское и Донецкое городища на р. Удах, приток Донца.

Донецкое городище находится в семи верстах от Харькова близ ст. Карачевки. Оно лежит на высоком правом берегу р. Уды в месте, где в нее впадает маленький, пересыхающий ручеек, текущий по дну оврага. Обрывистый берег защищает подступ к городищу со стороны реки, на остальном пространстве оно защищено отчасти оврагом, отчасти глубоким рвом и насыпными валами. Двор городища имеет длину около 30 и ширину около 15 сажен. При раскопках городища были обнаружены следы каменной кладки, служившей для укрепления крутых откосов городища. Валы же были укреплены слоями пережженной глины, которая обжигалась на месте, как можно судить по большому количеству углей и золы, находящихся в середине валов. В середине городища обнаружены остатки очагов и землянок с деревянными столбами. Было выкопано много костей животных диких, как медведь, лось, олень, бобр, заяц, утка, различные виды рыб, так и домашних, каковы собака, свинья, овца, корова, лошадь, курица. Из вещей найдены кремневая стрела, обломок каменного топора, обломки костяных предметов, каменные и глиняные пряслицы, глиняные грузила для сетей и множество черепков глиняной посуды. Сосуды имели форму горшков, реже кувшинов и кружек; края их отогнуты, иногда в складку. Черепки украшены простым круговым или волнистым узором, иногда на краях имеют дырочки, а на дне клейма. Из металлических предметов найдены медная привеска, обломки бронзового котла, бронзовое кольцо, гирыка для весов, железные шлаки, гвозди, ножи, кре-

сала, наконечник стрелы. Найдены также четыре татарские монеты XIV века.

Возле городища находятся курганы и погребения, которые вместе с монетами могут относиться и к более позднему времени.

Несомненно одному из славянских племен принадлежит также замечательный курганный могильник близ с. Ницахи Ахтырского уезда. Он состоит более чем из 150 небольших курганов, отчасти уже совершенно распаханых. В насыпи курганов встречались зола, угли, разбитые кости животных, иногда сосуды. Могилы неглубокие, длиною с запада на восток, выложены досками, иногда встречались выдолбленные из дерева гробы. Нередко под гробом и сверху присыпка из золы и угля. В курганах находились как одиночные погребения, так и погребения двух, трех и до семи скелетов, лежащие на спине, с протянутыми ногами, головою на запад. При них найдены сильно выжженные простые горшки с узором в виде ряда полосок или волнистой линии вверху, у пояса железные ножи, изредка железные наконечники стрел. При женских погребениях на висках бронзовые или серебряные кольца, у молодых девушек также головные уборы из шелка или парчи с серебряным венчиком, и массой серебряных колец в виде бахромы, кольца в волосах, переплетенных шелковыми шнурами, серьги. Воротник одежды шелковый, тканый золотом с позолоченными или стеклянными пуговицами. Богатые ожерелья из разноцветных стеклянных бус, с привесками из бронзы, реже из серебра в виде лунниц, кружков, сердцевидных розеток (рис. 16), медальонов. Часто находились бронзовые браслеты (рис. 17) из трехгранной, четырехгранной или витой проволоки и такие же кольца и перстни.

Близ могильника находятся два городища, на которых найдены различные предметы, обнаруживающие большое сходство с предметами Донецкого городища.

Федоровский А. С.

История края.¹

Природа края наложила глубокий отпечаток на историю населения Слободской Украины. Она представляла собой по крайней мере на протяжении исторического времени непрерывную борьбу двух начал — кочевничества, тесно связанного со степями, их пастбищным простором и безводием и мало склонного к высшим степеням культуры, и оседлости. Последняя в конце концов победила. Победа однако явилась результатом продолжительной упорной борьбы, шедшей с неравномерным успехом и под час надолго дававшей перевес кочевникам, как это было во времена татарского нашествия. Кочевые народы, зарождаясь и накапливаясь где-то далеко в степях срединной Азии, двигались отсюда время от времени, как волны, по степному югу востоку Европы, теснили или даже стирали с лица земли живших уже здесь своих предшественников и вторгались в смежную черту леса. С другой стороны и народы, осевшие в лесной полосе и поднявшиеся на более высокую ступень развития, частью из самозащиты, частью из стремления к новым местам поселения, в свою очередь надвигались на степь. При этом они шли по пятам за лесом, дававшим им естественную защиту, и среди степей выбирали места вблизи воды, окруженные лесными дебрями. Поэтому колонизация нашего края теснейшим образом приурочена к берегам рек, вообще покрытыми когда-то густыми лесами, и шла с запада и севера на юг и юго-восток. «Лесные» северо-западные уезды губернии в тоже время являются и наиболее старыми в смысле своей оседлой культуры. И наоборот, оседлая жизнь юго-восточных «степных» уездов, как Купянский и Старобельский началась наиболее поздно.

---

¹ Вперше опубліковано: Федоровский А. С. Барвинский В. А. История края // Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Харьков. 1918. С. 226-260.

В связи с этим стоит с одной стороны неодинаковая густота населения тех и других уездов (резко убывающая густота населения с северо-запада на юго-восток), а с другой большая сохранность в юго-восточной части губернии пережитков отдаленного прошлого не только в природе, но и в области хозяйственной жизни населения, месте испытывающего повелительную власть малоземелья.

Исторический период.

Дикое поле до XVI века. Наиболее туманным в истории нашего края является период с VI по XVI в. после Р. Х. Для суждений о нем мы имеем лишь крайне скудные письменные источники и те отрывочные архелогические данные, которые приведены на предыдущих страницах.

В VI в. после Р. Х., когда происходило расселение восточных славян, Харьковская губерния в значительной своей части, можно думать, была заселена славянами. Какие жили здесь славянские племена, установить очень трудно. В северо-западной части губернии, примыкающей к области распространения северян, надо полагать, жили они же. Что касается юго-восточной части, поскольку она была колонизована, в ней обитало неизвестное нам славянское племя, родственное племени, занимавшему в то время нижнее и среднее течение Дона. Но уже, начиная с другой половины IX в., под влиянием распространения в степях печенежской орды славянская колонизация начинает постепенно уступать кочевникам территорию и подаваться к пределам княжеств, входивших в состав Киевской Руси.

Однако в течении XI и XII ст. отдельные гнезда славянских поселений продолжали еще, несмотря на тяжелые условия, держаться в степях как при печенегах, так и при сменивших их во второй половине XI века половцах. Северо-западная часть нашей губернии входила в это время состав Переяславского княжества, на долю которого выпала главная тяжесть борьбы с кочевниками. Беспокойную жизнь вело в это время население, то уходя при приближении кочевников из своих наси-

женных мест, то снова занимая их, когда борьба с ними принимала благоприятный оборот. Некоторые из городищ Харьковской губернии, несомненно, в эту эпоху были передовыми укреплениями Переяславщины, прикрывавшими от половцев подступы к княжеству. Таковыми можно считать в Сумском уезде Вирское городище (нынешнее Белополье, в Ахтырском — Ницахское, Котелевское, в Харьковском — Донецкое), Хорошевское и др. Предпринимая походы на половцев, князья углублялись в степи в пределы нашей губернии, встречали по пути славянские поселения и доходили иногда даже до Дона. После удачных походов русских князей на половцев в начале XII в. кочевья их были значительно отодвинуты к югу, но с половины XII в. положение опять изменилось к худшему и Украине, как называет летопись Переяславщину, приходилось плохо. Во время несчастного похода Игоря Святославича на половцев 1185 года крайним пунктом славянской колонизации в степях был, очевидно, г. Донец на р. Удах (теперешнее Донецкое городище близ Харькова). Славянское население держалось в степях вплоть до татарского нашествия; часть его сохранила свой чистый славянский тип, часть поддалась влиянию кочевников, переняла их нравы и обычаи, но держалась еще православной веры. Кроме оседлого славянского населения, в степях жило еще кочевое племя славянского корня, называвшееся бродниками. Они более всего подпали влиянию половцев, хотя продолжали оставаться христианами. Бродники нередко участвовали с половцами в военных предприятиях, но избегали нападать на русские княжества.

Судьба славянского населения. Когда монголо-татарские волны в первой половине XIII в. залили южно-русские степи, вместе с половцами исчезли остатки славянского населения: часть его бежала, часть погибла, а бродники, как можно думать, с течением времени слились с завоевателями, утратив национальные черты и забыв христианскую веру. С этого времени о степях мы ничего не знаем. Может быть, в них кое-где еще тлела славянская жизнь. Можно предполагать, что начало

Святогорскому монастырю положено было еще в домонгольскую эпоху. Но это лишь одни догадки. Несомненно, что после татарского нашествия наша губерния вошла в область татарских кочевий. Через территорию, занятую теперь нашей губернией, татары совершали набеги в пределы русских княжеств северо-восточной Руси, а потом и Московского государства, ее пересекали татарские шляхи. Из них назовем Муравский, шедший по водоразделам Днепровского и Донского бассейнов от крымского Перекопа до Тулы. От него отделялись Изюмский и Калмиусский шляхи или, как их называли татары, сакмы. Первый начинался от верховьев Орели в нынешней Екатеринославской губернии и шел по Изюмскому и другим уездам Харьковской губ., пока не соединялся с Муравским в Курской губ. Второй от верховьев Молочных вод доходил до г. Ливень Орловской губ. На реках татары знали удобные броды и переправы, так на Донце были им известны Каганский (где-то близ Чугуева), Абашкан (около с. Бишкина, Змиевск. уезда), Шебелинский (около с. Шебелинки того же уезда) и др.

Борьба Московского правительства со степью. Татары не только кочевали и бродили по Харьковской губернии, но в XVI в., а, может быть, и раньше, имели в ней по Донцу пашни и постоянные жилища. Для Московского государства степное пространство, к которому относилась и нынешняя Харьковская губерния, было диким полем, откуда всегда можно было ожидать всяких неожиданностей. Начиная с царствования Ивана IV, Московское правительство начинает вести постепенную упорную борьбу со степью, все более и более продвигая границу на юг. В конце XVI ст. при Федоре Ивановиче были построены, а частью возобновлены города — Воронеж, Валуйки, Белгород, Курск и Ливны. Строя города и поселяя в них служилых людей для охраны границ и борьбы с татарами, Московское правительство зорко следило за тем, что делалось в самих степях, не шевелятся ли татары. Для этой цели была учреждена сторожевая и станичная служба, организованная на новых началах в 1571 году. На Донце было располо-

жено шесть страж, подерживавших друг с другом связь и наблюдавших за течением Донца от Абашкина перевоза до устья реки Айдара. Одна из этих страж находилась возле Святых Гор; название этой местности было известно уже в XVI ст.

Станичники ездили от Путивля по выработанному плану, через Харьковщину до верховьев реки Самары, Тора и Миуса.

В 1599 году недалеко от Святых Гор в глубокой степи был построен при Борисе Годунове г. Цареборисов.

Великорусская колонизация. Во время смуты этот город, так далеко выдвинутый в степь, запустел, как и некоторые другие города на степном пограничье. В царствование Михаила Федоровича в 50-х годах XVII столетия была закончена постройка так называемой Белгородской черты, которая соединяла рядом непрерывных укреплений южные окраинные города Московского государства. Эта черта, пересекая татарские шляхи, шла через города Вольный, Хотмыжск и Карпов на Ворскле, Белгород на Донце, Корочу на приток Донца Короч, Усерд, Острогжск, Коротояк на Тихой Сосне, предельными ее городами были Добрый и Козлов на Воронеж. За этой чертой в диком поле Московским правительством были основаны ряд поселений, заселенных великороссийскими служилыми людьми. В 1646 г. был построен укрепленный город Валки на урочище того же имени, иначе называемый Можским острожком. Около Валок возникло несколько великороссийских слобод. Такие же слободы появились в окрестностях Чугуева — Кочеток, Песчаное, Терновое, Введенское и др., в теперешних Ахтырском, Лебединском и Змиевском уездах. Московскими служилыми людьми был основан г. Тор, нынешний Славянск. Великороссийские поселения встречаются гнездами среди сплошного украинского населения Харьковской губернии, которому принадлежит главная заслуга ее колонизации.

Первые переселения украинцев. Переселение украинцев из Заднепровья в пределы Московского государства началось еще со второй половины XVI ст. Оно вызывалось особенно обострившейся в это время внутренней борьбой в Польше, борь-

бой, которую вели во главе с казачеством украинский народ с враждебным ему общественным строем, защищая свою веру, национальные и политические права. В этой борьбе, кроме казачества, принимало участие духовенство, мещане и посольство (крестьяне). Последние или уже томились в крепостной неволе, или она им угрожала в ближайшее время. Неудачи козацких востаний вызывали переселения в те места, где вместо гнета ожидали найти привольную свободную жизнь. Таким обетованным краем являлось необозримое степное пространство на южной окраине Московского государства с его природными богатствами — плодородием почвы, обилием леса, влаги, дикого зверя и птицы. Московское правительство охотно принимало переселенцев, в числе которых были монахи, казаки, мещане и крестьяне, отводило им земли для поселения на условиях одинаковых со своими служилыми людьми, давало денежное и хлебное жалование, лишь бы они защищали границы от татар. Переселенцы приносили с собой на новую родину, кроме имущества, свои порядки и обычаи, свою культуру. Первое известие о большом переселении украинцев относится к 1638 году, когда в Белгород явился целый казачий отряд в 865 человек во главе с гетманом Остригицею, предводителем последнего казацкого возстания перед Хмельниччиною. Переселенцы были приняты в Московское подданство с обязательством верной службы и подчинения воеводе. Казацкое устройство их осталось неприкосновенным. Им были отведены земли для поселения у Чугуевского городища на Донце, где они должны были построить город и укрепления. Не успели поселенцы построиться и обзавестись хозяйством, как между ними начались ссоры и несогласия под влиянием «прелестных писем» из Польши, убеждавших их вернуться домой. Произошел бунт, во время которого Остригица был убит, а казаки ушли обратно в Польшу; на опустевшем месте были поселены московские служилые люди.

Заселение дикого поля во второй половине XVIII в. В царствование Алексея Михайловича заселение Слободской

Украины, большую часть которой занимает теперешняя Харьковская губерния, быстро продвинулось вперед. Прежде переселенцы селились в самой Белгородской черте или вблизи ее, если не считать основаня Чугуева, теперь же они стали проникать глубоко на юг, в самые степи. Толчком к усиленному переселению послужило восстание Хмельницкого против польского гнета и последовавшие за ним события. После неудачной Берестецкой битвы, разбившей народные мечты о вольной счастливой Украине, в 1651 году мы видим первое значительное переселение в дикое поле. Козацкие летописи отмечают это событие, указывая, что с этого времени начинается основание и заселение слобод и городов в Слобожанщине козацким народом. Другое переселение было в 1659 году, а самое значительное в эпоху так называемой «руины» — в 1683–1687 годах — в то страшное время, когда несчастная правобережная Украина сделалась ареной ожесточенной борьбы, когда край безжалостно опустошали польские, украинские, московские, татарские и турецкие войска, когда гетьман Дорошенко, стремясь объединить под своею властью Украину, принял покровительство турецкаго султана, и навлек на свой край ужасы войны. Немудрено, что население снималось со своих насиженных мест, переправлялось на левый берег Днепра, а оттуда уходило в дикое поле в поисках спокойной жизни. В Слободскую Украину шло много переселенцев и из левобережья, но больше всего дало их правобережье. На это указывают одинаковые названия многих сел в Киевской и Харьковской губерниях.

Основание Харькова, Ахтырки, Волчанска и др. городов. Быстро шло заселение края. Переселенцы садились на землю группами, во главе которых стояли их предводители, заботившиеся об удобном расселении, входившие в переговоры с московским правительством и называвшиеся потому осадчими. В 1652 году осадчим Кондратьевым был основан г. Сумы, а в следующем году была построена там крепость. В 1654 году осадчим Иваном Каркачем был основан г. Харьков на городи-

ще того же имени, а в 1655 г. приступили к постройке крепости. От этого времени, вероятно, ведут свое происхождение до сих пор еще неисследованные подземные ходы в Харькове. В 1654 году были основаны гг. Змиев и Ахтырка. В 1662 г. уже существовал г. Богодухов. В 1674 году осадчим Старочудным был основан на старом городище г. Волчанск. В 1658 году был основан г. Лебедин. Стала заселяться и южная часть Харьковской губернии. В 1663 году козацкий атаман Черниговец испросил у правительства разрешение поселить украинских переселенцев на татарских, перелазгах по Донцу у устья р. Балаклейки. Им были основаны слободы: Андреевы Лозы, Бишкин, Савинцы и Лиман. Кроме того, он же построил крепость Изюм. Город Изюм был построен в 1681 году на правом берегу Донца Харьковским полковником Гр. Донцом; туда же была перенесена крепость. В 1682 году были заселены Двуречное, Сеньков, Купянск, Каменка и др. села. К 1686 году относится основание выходцами из Гетьманщины г. Старобельск.

Роль монастырей. Большое значение в колонизации края имели монастыри. Заботясь об удовлетворении религиозных нужд населения, монастыри в то же время прилагали все усилия к заселению своих земель. Первое место среди монастырей нашего края занимает Святогорский, о котором нам приходилось уже упоминать; первый раз в документах монастырь встречается в 1624 году, когда им была получена царская грамота. Монастырь был окружен стеною, снабженною пушками, так как не раз приходилось ему подвергнуться нападениям татар. В 1651 году монахами Лебединского монастыря был основан Троицкий Ахтырский монастырь. Харьковским полковником Гр. Донцом в 9 верстах от Харькова был основан Куряжский монастырь. В 60-х годах XVII ст. уже существовал Змиевский Николаевский монастырь. На землях, пожалованных монастырям, возникали села, хутора, и закипала жизнь.

Харьковская губерния была заселена главным образом украинцами. Чужеземное население было незначительно. В 30-х годах XVIII ст. при постройке новой оборонительной

черты — украинской линии в толщу украинского населения были вкраплены великороссы, составлявшие в качестве однопольцев военное население линии.

Прекратился прилив народных волн из Украины, а заселение Харьковской губернии продолжалось, причем производилось оно собственными силами населения, естественно увеличивавшегося в своей численности. В продолжение XVIII в. продолжалось заселение юга восточной степной части губернии за счет более густо населенной северо-западной.

Образование полков. В XVII и XVIII в. теперешняя Харьковская губерния в значительном своем пространстве, кроме части Изюмского и Старобельского уездов, входила в состав образовавшихся после заселения дикого поля 4 козацких полков: Харьковского, Ахтырского, Сумского и Изюмского. 5-й полк Острогожский — первый по времени образования — был расположен в пределах нынешней Воронежской губернии. Все, эти полки называются слободскими, потому что население приходило в новые места «на слободу», т. е. заселяло дикое поле на льготных условиях.

Старочеркасские обытности. Московское правительство, присматриваясь к переселенцам из Заднепровья, ясно видело, что это были люди другой национальности и другой культуры, со своими нравами и обычаями, со своим строем гражданской жизни. Нуждаясь в переселенцах для того, чтобы заселить степи и создать оплот от татарских нападений, правительство признавало за ними особенности их быта и культуры, которые оно называло «старочеркасскими обытностями» и воеводам строго наказывало бережно относиться к ним.

Жалованные грамоты. Заселением дикого поля ведал Разряд и воеводы; они отводили землю для поселений, давали оружие и военные припасы, а также и хлеб. При поселение давалась льгота от всяких податей на 10-13 лет. Права и привилегии слобожан обеспечивались им так называемыми жалованными грамотами, выдаваемыми центральным правительством. Первые из них относятся к 1659 году, но в них о льготах

ничего не говорится. Позднейшие грамоты, как напр., 1669 года данные полкам Харьковскому, Сумскому и Ахтырскому, подробно останавливаются на этом вопросе. Грамоты Петра Великого 1700 и Елизаветы Петровны 1743 года содержат полное перечисление всех льгот, дарованных слобожанам. Эти льготы заключались в вольной займанщине земель, свободном винокурении, вольной продаже горилки и пива и прав владеть землею и угодьями, заниматься всякими промыслами и вести торговлю без уплаты пошрины и чинша. Жалованные грамоты способствовали заселению края, внушая переселенцам уверенность в том, что их права и вольности будут сохранены.

О численности населения в нынешней Харьковской губернии мы имеем сведения за 1732 и 1772 годы. В 1732 году в 4 полках насчитывалось свыше 300000 душ обоего пола, кроме детей, а в 1772 году — 666561. Причем последнюю цифру следует несколько уменьшить, так как в нее входит численность населения Острогжской провинции, лежавшей за пределами Харьковской губернии.

Татарские набеги. Московское правительство давало льготы слобожанам под условием защиты ими степной окраины от татар, и они честно выполняли принятые на себя обязательства. Им приходилось в первую очередь подвергаться татарским ударам, и так продолжалось вплоть до присоединения Крыма к России. Крупных татарских нашествий на Слобожанщину мы знаем два — 1680 и 1691 года, но мелких набегов, как в XVII, так и в XVIII ст., было вдоволь. Нечего и говорить о том, как дорого все эти набеги обходились населению, как они отражались на его экономическом благосостоянии. Разорение хозяйств, угон скота и разграбление имущества, убыль населения убитыми и взятыми в плен — вот обыкновенные результаты татарских набегов, страшных своею неожиданностью. Особенно много теряло население вследствие увода жителей татарами в плен или, вернее, в неволю; тяжела была доля несчастных невольников: они томились в неволе в Крыму или отбывали каторжные работы на турецких гале-

рах в Царьград, а некоторые из них попадали на рынки Малой Азии и Африки, где шла торговля живым товаром. Из тяжелого плена невольники освобождались или путем смелого побега, или благодаря выкупу, или их, наконец, освобождали козаки или московские войска во время походов в Крым. Только при таких условиях могли невольники возвратиться на родину «на тихій води, на ясній зорі у край веселий, у мир хрещений», как говорит украинская дума.

Но и в спокойное время, когда не грозила непосредственная опасность татарских набегов, население должно было напрягать все свои силы для организации защиты края: строить крепости, насыпать рвы, исполнять сторожевую службу и т. д. Не говоря уже о полковых городах, почти все сотенные местечки и многие другие селения имели укрепления, построенные трудом населения. Для этой цели была построена в 80-х годах XVII ст. вторая оборонительная черта — новая линия. В 30-х годах XVIII ст. была построена Украинская линия. Каждый город имел своих сторожей и станичников. Козаки, исполнявшие эти службы, одни — ездили для наблюдения на шляхи, другие же занимали посты на высоких могилах, зорко всматриваясь вдаль, не показываются ли степные гости. Безконечно много энергии и сил, столь нужных для мирной культурной работы, приходилось слобожанам тратить на борьбу со степью.

На территории нашей губернии образовалось, как мы говорили выше, 4 слободских полка. В состав Харьковского полка после выделения из него Изюмского входили нынешние уезды Харьковский, Волчанский, Валковский, Змиевской и часть Изюмского. Ахтырский полк обнимал Ахтырский и Богодуховский уезды, Сумской полк — Сумской и Лебединский, Изюмский — Изюмский, Купянский и отчасти Змиевской.

Устройство управления. Вместе, со своими «обыкновениями» черкасы принесли полковое устройство в том виде, в каком оно сложилось в Гетьманщине. Здесь в Слобожанщине это устройство подверглось некоторым изменениям. Во главе полковой власти стоял полковник со старшиной. Власть его

была обширна и касалась всех сторон жизни. Он был начальником военных сил полка и в тоже время в его руках сосредотачивалась полнота административной власти. Он утверждал судебные приговоры по уголовным делам, раздавал во владение вольные войсковые земли. Свои распоряжения, имеющие общий характер или о наделении землею, он издавал в форме универсалов. Полковую старшину составляли: полковой обозный, судья, есаул, хорунжий и 2 писаря. Обозный второе лицо по занимаемой должности после полковника. В его ведении находились полковые артиллерия и крепости. В отсутствие полковника он заступал его место, но не имел права издавать универсалов. Есаул и хорунжий были исключительно военными властями. Первый был помощником полковника по военным делам, второй командовал специальным козацким отрядом, заведовал полковой музыкой и охранял полковую корогву (знамя). Судья производил суд в полковой ратуши (так называлось вообще административное или судебное место); при чем гражданские дела решал своею властью, а решение по уголовным делам шли на утверждение полковника. Писаря были секретарями полков. Вся полковая старшина с полковником составляла полковую раду, собиравшуюся для обсуждения текущих дел управления, причем полковник имел два голоса. Полковника и полковую старшину, избирала козацкая «старшина», а не все товариство т. е. не все казаки. В таком способе выборов было отступление от порядков Гетьманщины, полковая старшина избиралась вольными голосами всего товариства, хотя в XVIII ст. очень часто избрание вольными голосами было лишь формой. Все же известны случаи и из практики слободских полков, когда полковников избирало все товариство. Очевидно, такой способ избран был не по вкусу центральной московской власти в лице ее представителей — воевод.

Полки делились на отдельные округа, называвшиеся сотнями. Управление сотней было построено по образцу полкового. Главная власть по военным и гражданским делам принадле-

жала сотнику. Однако, он не имел права раздавать землю. Его помощниками по военным делам были есаул и хорунжий. Судебные дела решались в сотенной ратуши, где помимо сотника и других лиц сотенной старшины, заседали атаман, выборный представитель козацкого населения. Сотника выбирала полковая старшина, а он выбирал для себя помощников — сотенную старшину.

Мещанское население также имело свое управление, которое, вероятно, называлось майским урядом по образцу тех городов Гетьманщины, которые не пользовались магдебургским правом. Как известно, это право в Слобожанщину не проникло, а потому и городское самоуправление не успело развиться. Представителями мещанского населения являлись войты.

Что касается посполства т. е. крестьянства, то его выборным начальством являлся, надо думать, войт, так как он играл такую же роль для посполства в Гетьманщине. По привычке, занесенной из Заднепровья, крестьянство обсуждало свои местные дела громадой т. е. на общем собрании.

Сильными людьми, благодаря своей власти и влиянию, были слободские полковники. Они могли как злоупотреблять своею властью, преследуя свои личные, нередко корыстолюбивые цели, так и пользоваться ею для блага подвластного им населения. К сожалению, очень много было полковников первой категории, которые, оставив по себе дурную память своими притеснениями, вымогательствами и насилиями, сколачивали большое состояние и становились обладателями крупной земельной собственности. Населению только и оставалось, что жаловаться центральному правительству и просить защиты от «несностных здирств». К числу лучших полковников можно отнести первого Харьковскаго полковника Гр. Донца и Сумскаго Гер. Кондратьева. Донец был полковником с 1668 по 1691 год; он построил целый ряд крепостей, в том числе и нынешний г. Изюм, заботился о защите южной части Слобожанщины, для чего положил немало своего труда при устройстве Новой Линии. Население он, очевидно, не оби-

жал и не притеснял, за очень немногими исключениями. Большие заслуги в деле защиты и заселения полка принадлежат первому Сумскому полковнику Гер. Кондратьеву. В некоторых полках в течении продолжительного периода времени полковничья власть принадлежала представителям одной фамилии, к которой успели привыкнуть полчане. Так, Харьковские и Изюмские полчане поддерживали род Донцов.

В XVIII ст. стали нередко встречаться случаи назначения на вакантные полковничьи места центральной властью угодных ей лиц, — причем иногда назначались даже иноземцы.

Воеводы. Предоставляя слобожанам права управляться по их «черкасским обыкностям», московское правительство не могло, однако, оставить новоприобретенных подданных — черкасы известны были своими «шатостями» — без контроля и опеки. Поэтому, слободские полки с самого начала подчинены были белгородскому воеводе, а через него Разряду. Белгородские воеводы утверждали полковничьи выборы и вообще рекомендовали правительству верных лиц для замещения полковничьих должностей. В 1668 году белгородский воевода, а тем самым и слободские полки перешли в ведение Великороссийского приказа. Кроме Белгорода, московские воеводы сидели во всех полковых городах Слобожанщины. Согласно наказу воеводам принадлежала власть над крепостью и городом в военном отношении; их административной власти и присуду были подчинены Великорусские служилые люди, так и козаки городской службы. Воевода должен был поддерживать добрые отношения с полковыми слободскими властями. Наказ строго запрещал ему притеснять как великоросийских, так и украинских людей; нечего и говорить, что строгие распоряжения были бессильны оградить население от злоупотреблений властью со стороны некоторых воевод. Привыкшие к произволу в Московском государстве, воеводы и в диком поле давали широкий простор своей натуре. От их притиснений и вымогательств стонало население. Нередко бывали столкновения между воеводами и полковой властью.

Общественный строй. Когда черкасы стали приходиться партиями в степную окраину Московского государства и поляться за Бегородской чертой в диком поле, они делились уже на сословия: козаков, посполство, мещан и цеховых людей. Глубокой разницы между сословиями не существовало, и переход из одного в другое не представлял затруднений. Конечно, больше всего было козаков; ведь, первые десятилетия после, восстания Богдана Хмельницкого весь народ был охвачен стремлением попасть в ряды козачества. Но после того как население прочно осело в определенных местах и козаки начали исполнять установленные обязанности, стал происходить известный отбор и в козаки записывался не всякий, кто хотел, а кто действительно мог отбывать козацкую службу. Переход из одной сословной группы в другую стал затруднительным и скоро почти прекратился.

В среде козачества стало происходить расслоение на группы; из него стала выделяться наиболее зажиточная часть, из которой главным образом вербовались представители полковой и сотенной власти; эта последняя группа образовала козацкую старшину. Зачатки ее были принесены еще из Заднепровья; дальнейшее усиление и развитие падает на конец XVII и начало XVIII в. Ее политическое значение росло параллельно с усилением экономической мощи, которая главным образом заключалась в земле. Землю приобретали или путем покупки, или же занимали, пользуясь правом вольной займанщины, или получали на основании полковничьих универсалов и царских жалованных грамот. Сама по себе земля не имела цены. И, вот, владельцы осаживают на ней слободы в XVII ст., никого не спрашивая, а в XVIII ст. беря разрешение на это у правительственной власти. На слободы приглашались вольные люди под условием льготы от всяких повинностей на 10-15 лет. Помимо слободской старшины, усиленно заботились о приобретении земельной собственности великорусские чиновные люди, проживавшие в Слободжанщине.

Козаки делились на выборных или компанейцев и подпомощников; последних должно было в 5 или 6 раз быть больше выборных. Компанейцы должны были иметь какой-либо достаток для отбывания на службы. На обязанности подпомощников лежало помогать выборным в отправлении службы, если предстоял дальний поход, провиантом и деньгами для приобретения одежды, оружия и т. п. Они же давали провиант и фураж армейским полкам, поставляли подводы и участвовали в работах государственного характера.

Посполитых мы встречаем в Слобожанщине с начала ее заселения. Они селились или в панских слободах, прельщаемые льготами и защитой державцев, не будучи в состоянии самостоятельно заняться хозяйством, или, обладая необходимым достатком, обрабатывали собственную путем займанщины доставшуюся землю. Эти последние составляли разряд свободных принадлежащих государству посполитых.

В городах жили мещане, иначе называвшиеся козаками городской службы или подпомощниками. Близко к мещанам стояли цеховые люди, т. е. ремесленники, делившиеся на корпорации по специальностям, во главе которых стояли цехмистры. Цехи были перенесены из Заднепровья в таком виде, в каком они существовали там. Они были тесно связаны с братствами. Цехмистр вместе с братчиками производил суд по цеховым делам на основании писанных «артикулов», как говорится в грамоте Белгородского воеводы.

По Хрущовской переписи 1732 года видно, что в то время в 4 слободских полках насчитывалось 20489 козаков, 55039 подпомощников и 52240 посполитых подданных, т. е. сидевших на владельческих землях.

Посмотрим теперь, в чем заключались обязанности отдельных сословий. Главной обязанностью козаков была военная служба, которую они несли не только у себя дома в Слобожанщине, защищая ее от татар, но и далеко за ее пределами, участвуя в войнах, которые вели Московское государство, а затем Российская Империя. Козаки выступали в поход в своем снаря-

жении и содержали себя за свой счет. Кроме частых походов, казаков отрывали от хозяйства так наз. «командирации» т. е. посылки по распоряжению правительства для участия в земляных работах государственного значения. Они строили крепости в Слобожанщине, участвовали в работах по сооружению украинской линии в 1732–1733 годах. Не обошлись без них и канальные работы по устройству Ладожского канала. Эти работы, — производившиеся нередко в тяжелых климатических условиях при плохом питании, тяжело отражались на их участниках, вызывая среди них болезни и усиливая смертность. Нечего и говорить о разорении хозяйств, частых и долгих отлучек из дома.

В памяти у слобожан Ахтырского полка осталась в особенности шведская война 1708–1709 года, когда полк значительно пострадал вследствие разорений шведами. Враг угрожал Ахтырке, для защиты которой принимались по распоряжению Петра I спешные меры. Под Краснокутском в 1709 году шведы потерпели поражение.

Подпомощники давали различные натуральные подати и исполняли общественные повинности — подводную и почтовую. До 1700 г. они платили денежную подать в размере 1 руб., а с этого времени вместо рублевого сбора они обязаны были давать подпомогу выборным казакам, облегчая им несение службы. На подпомощниках лежала так назыв. «городовая служба», заключающаяся в работах по починке крепости и мостовой повинности. Надо сказать, что в «командирациях» наряду с выборными казаками участвовали и подпомощники. С 1710 года всем казакам вместе с посполитыми нужно было содержать на свой счет русские армейские полки, стоявшие в Слобожанщине. Так же, как и в Гетьманщине, содержание «консистентов» (так называлась эта повинность), помимо, того, что было крайне тяжелым в экономическом отношении, вызывало различные недоразумения и столкновения населения с солдатами. Очень мало мы знаем о положении посполитых по истечении льготного времени. По переписи Хрущова

1732 года видно, что повинности посполитых были очень разнообразны. В одних местностях платили один только «чинш», в других чинш соединялся с панщиной. В третьих, была одна панщина. Нормальной панщиной считалась, повидимому, двухдневная. В очень редких случаях встречается панщина в 4 и даже 6 дней в неделю, но это уже исключение, как равно и одnodневная панщина. В общем положение посполитых в Слобожанщине, как следует признать, было довольно сносным.

Экономический быт жителей. Главным занятием слобожан было земледелие, исконное любимое занятие украинского народа; земледелием занимались не только жители сельских поселений, но и местечек и городов. Другими занятиями были садоводство, скотоводство и пчеловодство; нужно сказать, что в XVII ст., кроме существующих ныне плодовых деревьев, разводили виноград: мы знаем о существовании виноградников в Святогорском монастыре и Чугуеве. Из промыслов на первом месте следует поставить винокурение, затем добывание дегтя и селитры. Ремесла были очень разнообразные: мы видим в Слобожанщине столяров, кузнецов, сапожников портных, гончаров, ткачей, стекольщиков и т. д. Торговля в Слобожанщине начала развиваться с заселением края. Уже первые царские жалованные грамоты дают украинским купцам право беспошлинной торговли. Нужно сказать, что специального купеческого сословия, тогда еще не существовало, и торговлю занимались слобожане всех сословий. В 1659 г. по харьковцев правительством было дано позволение на открытие в Харькове Успенской ярмарки, существующей до сих пор. Ярмарки стали открываться во многих городах, местечках и даже селах Слобожанщины; в 1779 г. в ней насчитывалось 271 ярмарка. Прежде в торговом отношении Сумы стояли выше Харькова и лишь в конце XVIII ст. первенство перешло к Харькову, ставшему административным центром. Слобожанщина в торговом отношении была посредником между Великороссией, Новороссией, Донским краем и Гетьманщиной. На харьковских и сумских ярмарках можно было встретить заграничные

товары из Данцига, Лейпцига и др. городов — сукна, материи, оружие, галантерею и проч., из юга — Херсона, Таганрога, Ростова — фрукты, орехи, вина и т. п., из севера — Тулы, Москвы — сукна, чай, сахар, кофе, глиняную посуду, железный и ременный товар и т. п.

Обратимся теперь к духовной культуре Слобожанщины.

Церковь. Украинские переселенцы из Заднепровья принесли с собою в Слобожанщину свои особенности и в области церковной жизни, в чин богослужения и совершения треб. Весьма многие ватаги переселенцев приходили со своими священниками, церковной утварью и богослужебными книгами. На прежней своей родине украинцы привыкли близко интересоваться церковными делами, принимать непосредственное участие в церковном строительстве и объединяться вокруг церкви, как национальной святыни в трудную годину своей жизни. На таких же началах, естественно, они хотели создавать церковную жизнь и на «слободах». Благодаря религиозному усердию некоторых представителей козацкой старшины, был основан ряд монастырей. Так, харьковским полковником Гр. Донцем был основан Куряжский, сумским полковником Кондратьевым — Успенский и Предтече монастыри.

С 1657 по 1667 год церкви и монастыри Слобожанщины входили в состав патриаршей области, а с 1667 года вновь учрежденной Белгородской епархии, во главе которой до 1721 года стояли митрополиты. Надо сказать, что некоторые из белгородских владык боролись с местными особенностями слободской церкви; в виду этого даже книги украинской печати отбирались и заменялись московскими. К архиепископам такого направления принадлежал известный Иосиф Горленко.

В 1799 году была открыта отдельная слободская епархия. Что касается полкового церковного управления, то оно принадлежало протопопиям, во главе которых стояли соборные протопопы.

Слобожане принесли с собой из своей родины обычай выбирать духовных лиц вольными голосами. Московская практика

не знала этого обычая, и потому его не могли признать белгородские архиереи. Однако, при назначении на вакантные места членов церковного клира они почти всегда считались с волей прихожан. Приход на Украине был живым самостоятельным организмом, на котором лежала забота о благолепии храма Божьего и содержание духовенства.

При многих церквях, главным образом, конечно, в городах и местечках с позволения московского правительства основывались по примеру старых украинских земель церковные братства с благотворительными и просветительными задачами. Здесь не приходилось бороться за веру и народность с латинопольской культурой, поэтому и деятельность братств в Слобожанщине, хотя и была полезной, однако не оставила крупных следов. Братства получали право устраивать трапезы во время храмовых праздников и варить для этой цели мед, пиво и бражку. Иногда с братствами соединялись ремесленные цехи. При церквях братства устраивали богадельни (шпитали), в которых находили приют старые, убогие и калеки.

Прихожане содержали духовенство за свой счет, лишь один соборный причт получал жалованье из казны. Духовенство большею частью было невысокого образования: хорошо было, если кто из духовных окончил церковную школу, а то большинство получало домашнее образование, сводившееся к умению кое-как разбирать богослужебные книги. С основанием в Харькове коллегіума образовательный уровень духовенства повысился, так как это учебное заведение сделалось рассадником пастырей. Немудрено, что духовенство своей жизнью мало чем отличалось от пасомых: оно нередко страдало их пороками, но зато оно близко стояло к своей пастве, разделяя с нею ее горе и радости.

Просвещение. Любовь к просвещению была присуща украинцам еще на их родине, они принесли ее и в слободские степи с другими старо-черкасскими обычаями. Одновременно с церковью очень часто строилась и школа. Братства заботились не только о просвещении церковном, но и школьном. В шко-

лах преподавал учитель, обыкновенно в то же время исполнявший должность дьяка. Очень часто распространителями тогдашнего нехитрого школьного знания были так называемые «мандрованные» дьяки; назывались они так потому, что по непоседливости своей натуры недолго засиживались на одном месте, а переходили из одного поселения в другое, занимаясь своим ремеслом. Интересно, что некоторые ученики, следуя примеру своих учителей, переходили из школы в школу в поисках знаний.

В церковно-народных школах учились дети всех сословий — козаков, посполитых, мещан и даже козацкой старшины. Здесь на родном языке, предлагалось им обучение церковно-славянской и русской грамоте, церковному пению, а иногда и искусству писания виршей (стихов). Школа, согласно с духом того времени, допускала и физическое воздействие по отношению к ученикам. Тогдашнее общество этот прием обучения считало вполне нормальным и не ставило его в вину школ, продолжая относиться к ней с полным сочувствием и доверием.

В 1726 году был перенесен из Белгорода в Харьков коллегиум — средне-учебное духовное заведение, сыгравшее крупную роль в истории просвещения нашего края. Он был приписан к Покровскому монастырю, на доходы которого должен был содержаться. В коллегиуме преподавались такие науки: пиитика, риторика, философия, богословие, греческий, латинский, а впоследствии французский и немецкий языки. Одно время христианское добронравие преподавал в нем знаменитый украинский философ Г. С. Сковорода. О количестве школ в Слобожанщине дает сведения перепись слободских полков Хрущова 1732 года. Тогда в четырех полках было более 124 школ. Причем по количеству школ полки следовали в таком порядке: Сумской, Изюмский, Ахтырский и Харьковский. Одна школа приходилась на 2524 души.

Уничтожение козацкого устройства. Центральное правительство лишь поневоле мирилось с козацким устройством Слобожанщины, так как знало, что без сохранения черкасских

обыкностей нельзя заселить дикого поля. Его затаенною целью было уничтожить эти особенности и создать в Слобожанщине общероссийское устройство. Быстрыми шагами к этой цели пошло правительство со времени Петра I. При нем слободские полки были присоединены к Азовской губернии, и была произведена первая перепись населения. При Анне Ивановне была произведена Хрущовым в 1732 году новая перепись, о которой не раз уже упоминалось. Особой комиссией учреждения слободских полков под руководством кн. Шаховского в том же году была проведена коренная реформа: козацки полки были обращены в армейские, полковники переименованы в премьер-майоров, право займанщины уничтожено. Образован был из козаков особый драгунский полк. Слобожане вздохнули свободно при Елизавете Петровне известной своим расположением к Украине. В 1743 г. были изданы жалованные грамоты слободским полкам, которые уничтожали реформе Шаховского и подтверждали старые вольности. В 1746 г. императрица изменила свое отношение и велела образовать в Слобожанщине гусарский полк. Население враждебно отнеслось к этому начинанию. При Екатерине II в 1763 году под председательством Щербины была учреждена комиссия для рассмотрения вопроса о причинах тяжелого экономического положения козаков и о способах его улучшения. 28 июня 1765 года появился манифест, в котором доказывалась необходимость замены отживающей козацкой службы регулярной армейской. Поэтому, слободские козацкие полки были уничтожены и заменены гусарскими. Козацкая старшина могла или уйти в отставку или поступить в новые полки, переменяя свои чины на армейские. Реформа была встречена неприятно всем населением, не исключая и старшины. Слободская Украина была обращена в Слободско-Украинскую губернию, которая делилась на 5 провинций, соответствовавших прежним полкам: Харьковскую, Сумскую Ахтырскую, Изюмскую и Острогожскую. Последняя не входила в состав нынешней Харьковской губернии, провинции делились на 6 комиссарств.

Губернией управлял губернатор, в ведении которого состояла губернская канцелярия; провинциями управляли провиантные учреждения. В 1780 г. Слободско-Украинская губерния была преобразована в Харьковское наместничество с общеимперскими губернскими учреждениями 1775 года, в главе которого стоял генерал-губернатор.

Социальная реформа при Петре I, Елизавете II и Екатерине II. Наряду с административными преобразованиями шли и социальные; они начались также с царствования Петра I. В 1700 г. было установлено известное количество козаков в каждом полку, а всего в 4 полках — 3150 чел. Чтобы склонить старшину к грядущим реформам в духе уничтожения обыкностей, в 1714 г. для детей старшины был установлен новый чин подпрапорных и тем положено начало превращению ее в дворянство. При Имп. Елизавете указами 1748 и 1749 г. г. запрещено было козакам и подпомощникам переходить не только в Гетьманщину и Великороссию, но даже из одного полка в другой. После уничтожения козачьей службы при Екатерине II казаки и подпомощники были обращены в войсковых обывателей и обложены подушной податью — имеющие право винокурения по 95, а не имеющие его по 85 коп. с души. Посполитые, потерявшие теперь право вольного перехода и прикрепленные таким образом к владельцам, платили по 60 коп. с души. Благодаря этим реформам козачество было сближено с посольством. Выиграла от этих реформ в социально-экономическом отношении козацкая старшина, которой открыт был свободный путь к дворянству. В 1785 г. она получила такую же жалованную грамоту, как и русское дворянство. Для рассмотрения прав старшины на дворянство была учреждена особая комиссия.

Войсковые обыватели, освобожденные от козацкой службы, получили возможность главным образом заниматься земледелием и промыслами. Те из них, которые жили в городах, могли записываться после введения учреждений 1775 г. в купеческое и мещанское сословие.

Так, на протяжении немногим более 100 лет были уничтожены старочеркасские обыкности, принесенные украинцами из Заднепровья, которые они, насколько могли, оберегали от поползновений центрального правительства, но сберечь не сумели в виду отсутствия единения между общественными группами.

Главнейшие изменения в жизни Харьковской губ. в XIX веке. После превращения слободских полков в Харьковскую губернию жизнь потекла в ней по общерусскому руслу. Вместе со всей Россией наша губерния переживала как времена застоя, так и реформы. Войсковые обыватели, не приписавшиеся к купечеству и мещанству, вместе со свободным посольством, образовали сословие казенных крестьян, которые отбывали установленные повинности и платили подати в пользу государства. Система военных поселений, усердно насаждавшихся в различных местностях России для поднятия воинского духа населения гр. Аракчеевым по распоряжению Александра I, коснулась и казенных крестьян Харьковской губернии. По указу 6 апреля 1817 года некоторые казенные селения, губернии были назначены для поселения 3-й уланской дивизии. Военные поселения были расположены в Змиевском, Волчанском и Старобельском уездах. Казарменная обстановка жизни, строгие взыскания за малейшее уклонение от установленного порядка, обязательные работы государственного характера не могли понравиться потомкам некогда свободных черкас. И они иногда выражали свой протест в форме бунтов. Следы военных поселений, уничтоженных при Николае I, в Харьковской губернии являются в некоторых местах остатки сооруженных при Аракчееве каменных зданий, шляхи, усаженные деревьями, и сосновые леса, насаженные по его распоряжению. Что касается владельческих крестьян, то им наравне со все-российским крестьянством пришлось ждать своего освобождения до 1861 года, когда они получили личную свободу и были наделены землей по установленным нормам. Общинное землевладение, продолжающее существовать, хотя и не в перво-

начальном виде — у крестьян нашей губернии, составляет явление позднейшего порядка и ведет свое начало с 1814 года, когда Харьковским вице губернатором для более исправного сбора казенных податей был произведен равный передел старо-заимочных земель по числу душ и была запрещена продажа земли в чужие руки. Таким образом вместо частной собственности, возникшей на почве старочеркасской заиманщины, была создана община.

Федоровский А.С.

Доисторические древности в бассейне р. Донца.¹

На пространстве всей России и Украины очень часто встречаются памятники древности — остатки тех многочисленных племен и народов, которые жили здесь многие сотни и тысячи лет назад.

О некоторых из этих народов мы имеем исторические сведения, полученные из показаний древних писателей, историков и географов из летописей, хроник, описании путешествий, древних географических карт, вообще письменных памятников. Но чем дальше в глубь веков мы отодвигаемся, тем письменные памятники делаются все более редкими и отрывочными, все менее достоверными, и наконец мы доходим до времен, когда письменности совсем не существовало и о которых история, уже ничего не знает.

Здесь, при выяснении этого отдаленного «доисторического» прошлого приходит на помощь археология, наука, изучающая остатки прежних культур — древние вещественные памятники.

Однако, и во времена более поздние археология дает нам много сведений о быте народов, о котором часто сохранилось слишком мало исторических данных.

Различные следы прежнего населения рассеяны во множестве мест на поверхности, а еще чаще погребены в земле. Местонахождения эти весьма разнообразны. Это временные стоянки и становища диких наших предков, остатки древних поселений, укрепленные пункты, но чаще всего, погребальные сооружения самого различного устройства. При погребениях, а также и в других случаях мы встречаем разные остатки человеческой культуры: оружие, орудия, посуду, утварь, украшения, монеты и пр., что дает нам возможность изучить бытовую обстановку населения, оставившего эти следы, часто

¹ Вперше опубліковано: Федоровский А.С. Доисторические древности в бассейне р. Донца // Известия Лисичанского музея. 1921. Т. 1. Вып. 4. С. 34-44.

позволяет установить время, когда оно здесь жило и народность к которой оно принадлежало.

Древнейшие памятники человеческой культуры относятся к незапамятным временам. О них мы можем судить только по тем немногим остаткам которые сохранились в земле. Это была пора, когда человек совершенно еще не знал употребления металлов и пользовался для выделки своего оружия и орудий камнем, костью, рогом и деревом. До нашего времени сохранились обычно только каменные орудия, почему и эту всю ступень культуры называют каменным веком.

Каменный век разделяется на две части: древний и новый. В течение древняго или палеолитического периода в наших местах господствовал совершенно иной холодный климат, иная растительность и иные животные, часть которых, мамонт, перегородчатый носорог, исполинский олень — успели уже совершенно вымереть. Охота за этими и другими зверями составляла главное занятие палеолитического человека, который вел тогда совершенно дикий, бродячий образ жизни.

Во второй половине каменного века, которую называют неолитическим периодом, климат делается мягче, водворяются растения и животные, которые существуют и теперь. И человек, поднимается на более высокую ступень культуры. Постепенно он приручает домашних животных, начинает заниматься земледелием, овладевает искусством шлифовать, полировать и сверлить камень, изготавливать глиняную посуду, выделывать ткани и пр.

Много тысяч лет позже приходит новый громадный успех в человеческой культуре. Человек приобретает умение обрабатывать металлы прежде всего легкоплавкие: медь, олово, золото (рис. 1) Вскоре он начинает сплавлять медь с оловом, получая твердый и красивый сплав — бронзу, от которой и вся эпоха носит название бронзового века.

Наконец еще через несколько тысячелетий человек выучивается обработке самых тугоплавких металлов из которых

важнейшим является железо. Наступает железный век который тянется и поныне.

Памятники палеолитического периода в наших местах неизвестны, хотя возможно, что человек уже жил в это время. Зато следы неолитического человека весьма многочисленны выражаются в остатках временных остановок этого бродячего охотника и рыболова, а в конце каменного периода и в погребениях.

Из более поздних обитателей наших краев некоторые племена оставили нам погребения и другие памятники сопровождающиеся кроме каменных также медными и бронзовыми орудиями за 2-3000 лет до Рождества Христова, а в VII веке до Р. Х. заканчивается с появлением в обиходе важнейшего и донныне металла железа.

Железный век на юге России связан с народом, о котором имеются уже исторические данные — со скифами.

Скифы — кочевники, вышедшие из Азии, распространяются в Южной России и около 650 года до Р. Х. доходят до побережья Черного моря, где встречают греческие колонии. Здесь скифы вступают с греками в торговые связи и отчасти заимствуют у них их культуру и искусство.

От греков мы и получили исторические сведения о скифах и сарматах, родственном им племени, которое два века спустя захватило господство над всю скифскую область, то-есть над всем югом России.

Скифо-сарматы покорили местное население, отчасти привели его в зависимость от себя, являясь в тоже время колонизаторами и проводниками более высокой культуры. Господство скифо-сарматов продолжается до III века после Р. Х.

В III и IV веках через Украину проходят готы — народ германского племени, вышедший с побережья Балтийского моря и направлявшийся к югу, придерживаясь преимущественно, течения Днепра. Однако остатки готской культуры, главным образом разные украшения распространены довольно далеко к востоку. (рис. 2)

После этого через Украину проходит, двигаясь на запад ряд кочевнических племен азиатского происхождения, каковы гунны и др. В VIII–IX веке область входит в состав Хазарского царства. В это время некоторые из племен, живущие здесь обнаруживают некоторые связи — отчасти торговые, отчасти культурные — с арабским миром и вообще мусульским востоком и достигают довольно высокого культурного уровня. В X в. хазарское царство распадается.

После этого в степях появляются новые волны азиатских кочевников, на этот раз совершенно мало культурных, вступающих в борьбу с оседлым населением, которое стоит уже выше их по уровню развития этих поздних кочевников, первыми являются печенеги, за ними в начале XI торки, а с половины XI и до половины XIII в. половцы. Наконец в XIII–XIV веках татары.

В то время как этот непрерывный поток кочевых племен заливал Украину, уже в X–XI веках в бассейне Донца и далее к западу живёт оседлое славянское население, которое развивает свою собственную земледельческую культуру, и, отодвигаясь по временам к западу и северу под напором кочевников, все же выдерживает все эти удары и колонизируя постепенно степь, является предком современного населения Украины.

Прежние обитатели нашей области оставили нам довольно разнообразные следы своих культур. Мы рассмотрим последовательно различные категории этих памятников.

Стоянки доисторического человека представляют собою места временного пребывания разнообразных племен, которые вели бродячий и охотничий образ жизни. Стоянки располагаются обычно вблизи воды, в местностях прежде покрытых лесами, богатых дичью и рыбой. В палеолитических стоянках остатки человеческой культуры: следы костров, остатки пищи, кремневые осколки и орудия, костяные предметы — бывают соединены с огромными костями совершенно вымерших животных: мамонта, перегородчатоносого носорога или животных давно

исчезнувших из наших мест — северного оленя, мускусного быка, дикой лошади и т. д.

Неолитические Стоянки очень часто встречаются по берегам рек. В тех местах где вырублены леса и обнажены пески, ветер переносит песок с места на место, нагромождая его в виде холмов — дюн, а между ними, в котловинах выдувания обнажаются культурные слои с золой, углями, разбитым, расколотыми и жжеными костями диких и домашних животных, кусками камня, кремневыми осколками и орудиями и многочисленными черепками глиняной посуды (рисунки 4 и 5).

Часто на месте неолитической стоянки в более позднее время останавливались другие племена и в таком случае в котловинах выдувания к неолитическим примешиваются более поздние остатки: бронзовые серьги и украшения, стеклянные бусы скифской эпохи, железные стрелы и мелкие предметы, оставленные разными кочевниками, татарские монеты и многочисленные обломки посуды различных времен и народов.

Со стоянками связаны неолитические мастерские места, где производилась выделка кремневых орудий. Здесь мы находим куски необработанного кремня громадное количество осколков, кремневые ядрища, а также недоконченные, испорченные и поломанные орудия, к которым примешаны в небольшом количестве целые орудия, немногочисленные остатки пищи и обломки посуды. Мастерские встречаются при тех же условиях, что и стоянки, но чаще близ залежей кремня и связаны со стоянками переходными местонахождениями, которым дают имя стоянок — мастерских.

В Павлоградском, Бахмутском и Славяносербском уездах были обнаружены древние разработки медных руд, в виде шахт пробитых в песчанике, в которых находили каменные и бронзовые орудия и человеческие кости, пропитанные медною окисью, а также отвалы пустой породы вместе с медными шлаками и кусками выплавленной в горшках необработанной меди. Здесь же встречались неудавшиеся при отливке

или поломанные медные орудия, очевидно предназначенные для переплавки.

Курганы (по украински могилы) представляют собою разной величины могильные насыпи правильной круглой, иногда удлиненной формы. Курганы заключают в себе погребения весьма различной древности и принадлежат многим различным народам. Обычай насыпать над покойником курган появляется уже в конце каменного века. Эти курганы заключают слои золы, сопровождающиеся глиняными сосудами, костями животных, обломками речных раковин и каменными орудиями и осколками. Очевидно мы имеем здесь дело с трупосожением (рис. 3)

Очень часто у нас курганы со скорченными и окрашенными костями, принадлежавшие неизвестным племенам, жившим на громадном пространстве до прихода скифов. Эти курганы содержат одно, два или несколько погребений в скорченном виде, на боку с согнутыми ногами. При них находят кости животных, глиняную посуду, кремневые и каменные полированные бронзовые, а в самих поздних даже железные предметы. Иногда на костях и земле заметны следы красной краски (охры), которой был посыпан труп или целые куски ее положены при погребении.

Древнейшие из этих курганов содержат погребения в грунтовых ямах с бревенчатым накатом. Медь и бронза встречаются еще очень редко и только в виде украшений. Сосуды круглодонные.

Позже могилы устроены более сложно. Из ямы сделан подкоп в сторону и в нем находится погребение. Встречаются медные топоры, кирки. Сосуды плоскодонные прекрасно орнаментированные.

Далее следуют погребения в деревянных срубах. Бронзовые изделия значительно преобладают. Сосуды — широкие горшки с орнаментом в верхней части.

Еще позже погребения в ящиках из каменных плит. Вещей при них очень мало, кроме сосудов, которые встречаются всегда.

Последними являются погребения в насыпях курганов и на горизонте. Бронзовые орудия вытесняют каменные почти окончательно. Характерны круглые костяные бляхи. Сосуды — высокие, простые горшки или небольшие банки.

Скифские курганы на юге обычно значительной величины, но у нас часто также небольшие содержат погребения в вытянутом положении, сопровождающиеся железными копьями, кинжалами, ножами, бронзовыми наконечниками стрел, громадными медными котлами, большими греческими амфорами из красной глины, чернолаковыми и другими сосудами. Много украшений: золотые бляшки, кольца, серьги, стеклянные бусы, привески, бронзовые зеркала и пр. Большинство крупных курганов уже в глубокой древности было ограблены кладоискателями посредством подкопа.

Курганы различных поздних кочевников содержат обычно погребения с конем в виде целого скелета или только части его. Погребения всегда впускные и более древние курганы, находятся в грунтовых ямах или насыпи.

Скелет человека в гробу, выдолбленном из деревянной колоды, иногда в яме, прикрытой бревенчатым накатом. При погребениях находят железные кольчуги, сабли, ножи, стрелы, огнива. Колчаны, обложенные красивыми резными костяными пластинками. При скелете лошади седла со стремянами, удила с костяными усиками. Остатки шелковых, грубых шерстяных тканей.

Славянские курганы заключают погребения в яме, выложенной досками, редко выдолбленными из ствола в вытянутом положении. Большинство курганов содержат от 2 до 7 скелетов головою на запад. При мужских костях находят железные ножи, стрелы. При женских — украшения из низкопробного серебра: венчики на голове, височные кольца, серьги, браслеты, подвески в виде кружков, лунниц, сердцевидные, много бус из сердолика, хрусталя и стекла. Сосуды в виде круглых горшков с отогнутым краем и простым линейным и волнистым орнаментом.

Могильниками обычно называют обычно древние кладбища, состоящие из грунтовых погребений, не отмеченных сверху насыпью. В Харьковской губ. пользуется известностью Верхне-Салтовский Могильник в Волчанском у., относимый к VIII–X в. и приписываемый хазарам или аланам. Погребения находятся в камерах, выдолбленных под землей, куда ведет узкий углубляющийся коридор. На дне камеры лежат два, три и до шести скелетов, очевидно принадлежащих одному семейству. Одиночные погребения редки. При мужчинах встречаются ножи, мечи, лопатки из железа и серебряные наборы поясов, бронзовые бубенцы. При женщинах многочисленные украшения из бронзы, реже серебра и золота, серьги, кольца, браслеты, подвески, зеркала, бубенчики, разнообразнейшие бусы и восточные монеты. При всяком погребении глиняные сосуды черного цвета в виде кубышек и горшков с орнаментом из глянцевиных полосок и кости быка или барана. Иногда встречаются погребения лошади с серебряными и бронзовыми бляхами, налобниками, бубенчиками.

Более бедный могильник того же времени найден в хуторе Зливке Изюмского у.

Большие группы курганов одного времени также иногда называют курганными могильниками. Известны также могильники каменного века, славяно-русские и др.

Широко распространены по Украине Майданы, которые в народе называют часто «раскопаными могилами». Это насыпь с углублением наверху в виде глубокой ямы, иногда принимающие вследствие этого форму форму кольца, против которого располагаются «усы» — дугообразные земляные валы различной формы. По видимому, майданы остатки курганов разного времени, раскопанные в XVII–XVIII веках для выварки из земли селитры. В майданах еще сохранились иногда остатки погребений, а в валиках разрозненные кости и мелкие предметы, попавшие туда вместе с вываренной землей.

Каменные бабы, стоящие на курганах или перевезенные отсюда в села и усадьбы, представляют собою человеческие

фигуры из дикого камня, изображающие мужчин и женщин. На каменных бабах нередко можно различить изображение костюма, прически, головного убора, украшения, оружия, высеченных иногда очень тщательно. Часто эти интересные детали уничтожены временем и невежественными людьми. Каменные бабы ставились на курганах поздними кочевниками, скорее всего половцами.

Городища представляют собою укрепленные места, обычно по берегам рек, часто при впадении в реку притока или оврага. Городища бывают окопаны рвами, обнесены валами, насыпанными из земли, иногда смешанной с камнями или с прослойками обожженной глины. Иногда сохраняются следы каменной кладки и даже настоящих стен. Можно думать, что валы городищ бывали обнесены частоколом, следы которого иногда удается обнаружить. Городища отчасти служили местом жилья и тогда на них сохраняются следы жилых ям и землянок. Чаше население занимало пространство большее, чем площадь городища и следы поселения прилегают к укрепленному участку.

Городища появляются в глубочайшей древности — в конце каменного века. Ими пользовались и в более позднее время особенно славяне. Нередко одно городище служило последовательно местопребыванием различных народов и носит на себе следы различных культур. Многие современные города стоят на месте древних городищ (Харьков, Чугуев, Змиев и др.)

Находки на городищах состоят из остатков пищи — костей животных, золы, углей, черепков посуды, немногих поломанных и потерянных предметов самого различного рода. (рис. 10)

Остатки поселений самого различного времени выражаются в скоплениях строительных обломков и мусора, смешанных с отбросами пищи и разными другими следами культуры. Иногда сохраняются следы очагов, фундаменты стен и т. п. Таковы остатки татарских построек близ с. Райгородки Изюмского у., где встречаются обломки кирпичей, поливных грубых изразцов, а также железные сабли, удила, стремена, лопатки,

пути для лошадей, замки и многие другие предметы. Нередки находки монет Золотой Орды.

Наконец к памятникам древности относятся также клады, то-есть закопанные в землю ценные вещи или деньги, которые открываются всегда совершенно случайно при размывании водою поверхности, при пахоте или земляных работах и могут относиться к самому различному времени так же как и случайные находки остатков древности — каменных топоров, бронзового оружия, железного оружия и орудий, украшений, монет и всевозможных других предметов.

Федоровський О.С.

Ізюмська археологічна експедиція.¹

Ще в 1920 році Завідуючий Ізюмського Природничо-Історичного Музею М. В. Сібільов, що зацікавився деякими археологічними знахідками, зробленими ним в околицях Петрівської слободи, почав досліджувати піски, що рухалися побережжям Дінця. Там він знайшов рештки різних культур у численних пунктах поміж слободою Верьовкіною й Ізюмом.

Незабаром М. В. Сібільов повів зі мною жваве листування, повідомляючи про наслідки своєї екскурсії, одночасно одержуючи необхідні вказівки задля поглиблення своєї роботи.

В 1922 році, завдяки зацікавленості, яку викликали зазначені заходи, до справи археологічного вивчення краю стало багато осіб, з котрих Ю. В. Богданович знайшов у чотирьох верстах до міста цінну неолітичну майстерню кремінної зброї, а С. Ф. Таранов і Ф. М. Єварничикий знайшли як раз біля міста другу майстерню та стоянку з різноманітними рештками минулих культур.

Зроблені розшуки на Цареборисівському городищі в околицях Цареборисівської слободи І. І. й І. В. Різниченками дали також значну кількість кераміки й речей XVII століття. Серед них особливо цікаві уламки неполив'яних кафлів. В околицях Цареборисового було також знайдено стоянку кам'яного віку й сліди інших культур пізнішої доби. Нарешті, І. Ф. Гончаренком знайдено чудову бронзову статуетку, як видно татарську, — Золотої Орди. Восени 1920 року, перебуваючи в Ізюмському повіті з метою геологічного обслідування, я скористав нагоду ознайомитися з колекціями М. В. Сібільова, серед яких знайшлися рештки раннього й пізнього неоліту, бронзового, віку скіфо-сарматської доби, окремі речі римської та гірської культур, досить численні рештки пізніших кочовників і невелика кількість, як видно, слов'янської кераміки. Пощастило

¹ Вперше опубліковано: Федоровський А.С. Ізюмська археологічна експедиція // Червоний шлях. 1923. № 3. С. 261-263.

переглянути всі матеріали, зібрані іншими особами й відвідати найзначніші місця біля Петрівської слободи, Гончарівки й хутора Виприцького, що під Ізюмом, де знаходилися історичні пам'ятники. Прочитана після цього в Ізюмі прилюдна лекція відносно доісторичного минулого Ізюмського повіту притягла численну аудиторію й викликала зацікавленість місцевою старовиною. Після того як я знайомився з усіма знаходами, виявилось, що Ізюмський край вже давно відомий своїм археологічним багатством, переповнений ще недослідженими пам'ятниками старовини різних часів, що при дальшому досліджуванні дарує нам багато цілком нового. Ясно виникла необхідність систематичної й планової роботи в Ізюмському повіті, що викликала думку про організацію наукової експедиції задля вивчення краю.

Минулою зимою культвідділ Ізюмських головних залізничних майстерень в особі М. С. Касяненка й І. С. Щербака звернулися до М. В. Сібільова з проханням організувати задля робітників майстерень цикл лекцій по природознавству й археології, пропонуючи в свою чергу з боку робітників матеріальну допомогу в час археологічного дослідження краю.

Запропонована потім мені ця пропозиція в значній мірі вирішувала грошовий бік експедиції. Треба зазначити, що тут цінність головне полягає в тому, що робітники захопились свідомо необхідністю наукового вивчення свого краю, а це говорить про те, що вони починають визнавати ті найвищі вартості наукових дослідів, які тепер, нарешті, все більш і більш ширяться. Тому я й не мав права відмовлятися від цієї пропозиції, навіть, не маючи досить вільного часу, — погодився прочитати цикл лекцій, котрі було розпочато на початку весни.

18.04.1923 року делегатські збори Ізюмських майстерень Північно-Донецьких залізниць, з пропозиції І. В. Мирошніченка по докладу А. М. Мізевіча та М. С. Касяненка, ухвалили відчислити на справу археологічного дослідження Ізюмського краю 1 % з платні робітників та службовців майстерень протягом трьох місяців — квітня, травня й червня. Коли довідався

про організацію Ізюмської Наукової Експедиції Ізюмський Відділ Народної Освіти в особі Н. Є. і П. Є. Верхлових, та вирішив підтримувати Експедицію засобами задля надрукування 1-го випуску «Трудов експедиции». Перше число вже вийшло в розмірі 2 ½ друкованих аркушів, вмещаючи в собі програми й інструкції до археологічних розвідок та коротенькі відомості про різні пам'ятники старовини, що знайшов М. В. Сібільов за останні роки в окрузі Ізюмського повіту. Після цього окружне бюро профспілок з ініціативи свого секретаря С. Ф. Таранова відгукнулося також на ідею досліджування краю, ухваливши постанову про відчислення ½ % з заробітку членів спілки за червень місяць. Всі ці відзнаки співчуття, ця всебічна підтримка наукового почину дають право гадати, що ініціатива виявлена робітниками залізничних майстерень по організації досліджування Ізюмського краю, є відзнакою широких громадських позитивних настроїв, що знаходять собі належну оцінку й відгук співчуття в різних колах.

В цей момент Ізюмська Археологічна Експедиція вже сформована. До участі в ній притягнуто поважну кількість осіб спеціалістів: археологів, технічних співробітників, місцевих громадських діячів, які погодилися охоче допомагати Експедиції своєю працею й своїми знаннями місцевості.

Склад Експедиції такий:

Голова Експедиції проф. А. С. Федоровський, його помічник М. В. Сібільов (зав. Ізюм. Музею); археолог: Г. І. Тесленко (вчений захов. Харк. Археол. Музею), художник Експедиції І. Ф. Гончаренко (Цареборисів), фотограф-художник Експедиції А. Т. Мухін (Ізюм), топограф Експед. К. А. Барман (Харків), члени Експедиції: Ю. В. Богданович (Ізюм), А. Ф. Запорін (Ізюм), С. Ф. Таранов (Ізюм), Ф. М. Єварницький (Ізюм), А. Л. Фігурін (Ізюм), І. І. Різниченко (сл. Цареборисів), В. С. Різниченко (сл. Цареборисів), Н. І. Бернадський (с. Чепель), Ф. І. Попів (с. Вільховий Ріг). Почесним членом Експедиції обрано відомого спеціаліста дослідувача Ізюмського краю професора В. А. Городцова, що чимало працював тут у 1901 р. Діяльність

Експедиції розпочалася низкою екскурсій на постої, що були на кучугурах у околицях слоб. Кам'янки, Капитонівки, Ізюма, Ганчарівки, Викличівки, Співаківки, Петрівської, Цареборисівського городища, що дали цілу низку цікавих знахідок. Почато малювання колекцій, що знаходяться в Ізюмському Музеї, й складання альбому кам'яних баб. В кінці травня мають розпочати розкопування могил, деяких постоїв й майстерень та фотографування й вивчення науки городищ.

Федоровський А. С.

Ізюмський музей.¹

Серед питань, що в наші часи викликають особливу увагу діячів освіти та науки в Радянській Федерації, одно з найголовніших місць займає зараз краєзнавство.

Величезний інтерес, що його виявляють державні та громадські кола до справи досліду природних умов, питань районування природних багатств та взагалі продукційних сил країни, населення, його культурних та побутових особливостей, його історії, — досліду в самому житті на місцях, дав уже в Росії дуже яскраві результати.

Україна страшенно відстала в цих питаннях і її організації по краєзнавству здебільшого не користуються ніякою допомогою з боку Держави, вони є роздріблені і в суті навіть невідомі. Тільки в самі останні часи повстають спроби об'єднати їх навколо Києва та Харкова, й намічається деякий зв'язок з Московським та Петербурзьким краєзнавчими центрами.

В той час в глибині країни, на місцях, часто проводиться вперта та важлива праця щодо вивчення краю, яка, на жаль, залишається часто зовсім невідомою навіть у найближчих наукових центрах, неоціненною й невикористованою.

Звичайно цю працю провадить невеличка група осіб, що є цілком віддані справі вивчення свого району; іноді вистачить енергії однієї щиро захопленої людини, аби досягнути дуже помітного успіху.

Прикладом такої великої культурної роботи, що є присвячена справі краєзнавства та проводиться майже виключно однією особою є Ізюмський Музей.

Цей Музей є молода установа. Його організовано з початку 1920 р. з ініціативи та енергією місцевого культурного діяча Н. В. Сібілева, що вже раніше працював по історії місцевого краю й збирав відповідні матеріали.

¹ Вперше опубліковано: Федоровський О. С. Ізюмський музей // Червоний шлях. 1923. № 1. С. 247-250.

Першою справою організатора в момент заснування музею було збирання тих культурних вартостей, що їм в той час загрожувала небезпека.

Було звернено увагу на архіви, але через обставини часу довелося врятувати тільки невеличку їх частину, в тій кількості справи городського врядування, що стосуються війни 1812 р. На жаль, на очах загинули де-які документи XVII та початку XVIII ст. з цього багатого архіву. Через відсутність коней та коштів не пощастило вивезти також цінний архів з маєтку Рібоп'єра. Зато було знято копію з рукопису про заснування Святогорського монастиря, який рукопис, що правда, відноситься до 1844 року, проте містить багато історичних даних про моменти з історії краю значно раніших часів.

Паралельно з цим до музею збирано книжки, картини, твори прикладного мистецтва з поміщицьких маєтків, туди ж попали колекції реальної школи, що згоріла, де-які матеріали, що належали земству та іншим установам. Попали також жертви приватних осіб.

В травні 1920 р. відбулося відкриття музею для публіки. Завідуючим музею було призначено Н. В. Сібілева, який продовжує поповнювати музей вже новими засобами.

Безперестанно екскурсуючи не лише довколо Ізюму, але часто і в найдальших місцях повіту, завідуючий музею значно збагатив геологічні, палеонтологічні та археологічні матеріали музею.

Уже від осені р. 1920 Н. В. Сібілев звернув увагу на археологічні багатства краю й розпочинає систематичне вивчення Петровської волості, переважно дюнных пристановищ в околицях Петровського, Веревкино, Великої Комишевахи, Співаківки та інших місць побережжя Дінця й Береки.

Тут Н. В. Сібілев викрив сліди доісторичних культур в 24 пунктах. Зібрані на дюнах рештки давнини належать ранішому та пізнішому неолітові, до культур скорчених костяків, до Скифо-Сарматів та Золотої Орди. Є натяки на готську та ранішу-слов'янську культури. З предметів пізніших доб цікаві

численні ізрізці та другі рештки, що їх було зібрано на Цереборисовському городищі, які припадають на початковий період існування цього військового пункту на Осколі, побудованого Борисом Годуновим р. 1599.

Зараз у музеї є такі найбільш цінні матеріали:

По геології та палеонтології — невеличка колекція гірських порід та закам'янілостей, що зібрано в Ізюмському повіті; в тій кількості низка знахідок великих копанців — звірів: мамонта, оленів та інше.

Чудова колекція корисних копанців Ізюмського повіту, що її було зібрано ще земством, багато втрат щодо своєї вартості через брак точних вказівок відносно місця походження взірців. Проте, навіть і в сучасному вигляді з вказівкою на волості де взято взірці, вона є дуже важливим матеріалом задля вивчення копання краю, що є дуже значна й чекає на серйозне майбутнє.

Є також взірці порід де-кількох шурфів та бурувань навколо Ізюму.

Ботаніку заступлено лише невеличким гербарієм місцевої флори (біля 400 примірників).

Відділ зоології складає невеличка колекція чучел молочних звірят та птахів, також невеличка кількість риб, рептилій, безхребетних, серед яких місцевий характер мають лише невеликі колекції яєць та метеликів.

По археології маються колекції з волостей Петрівської, Співаківської, Піщанської, Цареборисівської та з околиць Ізюма. Серед них найбільш є цінні серії кременних виробів, що їх зібрано на двох неолітичних майстернях, бронзовий кінжал та численне шилля бронзового віку, до 80 скіфських бронзових стріл, фібули римського типу, численні зрізні та інші залізні стріли, що належать пізнішим мандрівникам, три монети Золотої Орди, пізніші монети з Цареборисівського городища, різноманітна кераміка та ін. Дуже цікаві дві баби з с. Комарівки Цареборисівської волості, що чудово збереглися.

Є невеличка нумізматична колекція випадкового характеру.

З історії знаходимо різні матеріали щодо Ізюма, Петрівського, Савинець, Святих Гір, Камінки, Цареборисова; старі плани Ізюма, плани городищ, Петрівської кріпости, городка у Великій Комишеवासі портрети А. А. Самборського (1732–1845), настоятеля посольської церкви в Лондоні законовчителя Олександра І й автора старовинної праці про землеробство в Англії, деякі папери Самборського в Ізюмському повіті, — обидва портрети чудової роботи й складають покрасу художнього відділу, який має ще де-кілька гарних гравюр, випадкових картин та портретів.

Також випадковий характер має значна колекція (до 40 шт.) Кавказського та Перського металевого посуду.

Музей підтримували своєю участю та жертвами багато осіб. Найбільшої вартості є дарунки С. П. Наній, І. І. Різніченка, В. І. Різніченка, С. Ф. Таранова та ін.

В музеї виставлено тимчасово колекції приватних осіб, напр., цікаві археологічні колекції лісничого Ю. В. Богдановича, інженера А. Ф. Запоріна.

З усіх перелічених матеріалів найбільшу вартість мають численні археологічні збірки Н. В. Сібілева, що подають багато цілком нових даних до наших відомостей про доісторичні культури Ізюмського краю, остільки багатого на пам'ятки старовини.

Щодо археологічного вивчення області то Н. В. Сібілев тримає постійний зв'язок з Харківським Археологічним Музеєм, користуючись, на випадок необхідності, вказівками задля подальшого напрямку та розвитку своєї праці й охоче подаючи до оброблення свої цінні збірки.

Як завжди то буває, систематична та планова робота не залишилася без наступників. Ціла низка осіб поширює діяльність Сібілева щодо збирання археологічних матеріалів в околицях Ізюма та в Цареборисові й виявляють бажання працювати в інших місцях.

Навколо Музею купчаться різні культурні почини. Під керівництвом Н. В. Сібілева було організовано низку екскурсій для учнів профшкіл та дитячих будинків в околиці Ізюму, до Камінки, Цареборисова, Петрівського, що також здобули не мало цікавих знахідок по археології та почасти з геології, які теж увійшли до музею.

Нарешті при Музеї та під його впливом в Ізюмі організовано лекції, що проходять з великим успіхом. Н. В. Сібілев зачитав доклади на такі теми: «Далеке минуле Ізюма», «Історія Цареборисова», — при Музеї, «Ізюмський край у домонгольську добу» — у Сількопі, також лекції на Оптичному Заводі у профшколі сл. Петрівської та низку бесід для дітей з історії й археології краю.

З ініціативи музею проф. А. С. Федоровський прочитав лекцію: «Доісторичне минуле Ізюмського повіту» й розпочато відтепер навесні цілий цикл лекцій з геології, археології та історії культури, який він викладає паралельно в Ізюмських Залізних Майстернях та в Клубі професійних Союзів.

Культурна робота росте та розвивається. Музей здобуває дедалі більшу популярність серед місцевого населення. Отже побажаємо цьому культурному куточкові дальшого розвитку та розцвіту його корисної діяльності особливо щодо вивчення багатого Ізюмського краю.

Федоровський О. Рец.: Проф. Ю.В. Готьє. Развитие техники и первобытные времена. И-во «Русский Книжник». М. 1923.80. 58 стр., 14 рис.¹

Невеличка книжка Ю. В. Готьє з серії «Библиотека народного университета» не зовсім відповідає своїй назві і цікавій темі, що останніми часами притягає до себе значну увагу й викликала появлення таких поважних робіт: Gunov. Die Technik in der Urzeit; Feldhaus. Die Technik der Vorzeit, der geschichtlichen Zeit und der Naturvölker. Автор не виконав свого завдання дати начерк розвитку техніки. Він подекуди дає картину загального розвитку матеріальної культури, картину не зовсім повну й яскраву, із значною перевагою відомостей з історії поширення культурних завоювань, з палеантропології (часто-густо доволі непевних), з духовної культури, мистецтва — загалом з питань, що не стосуються до розвитку техніки.

Більше того, автор цілком заперечує основну ідею значення переймання («преемственности») в матеріальній культурі й разом у техніці, в загальному ході розвитку людства й має нахил накидати мало не кожне нове придбання техніки якоюсь новому племені, новій расі.

В книжці не бачимо зовсім цілокупних картин розвитку окремих галузів матеріальної культури, окремих галузів техніки-гірництва, будівництва, рухівництва, ганчарства, ткацтва, що, здавалося б, найбільше задовольняли завдання; автор, навпаки, бере, поступ культури в цілому й лише іноді намагається виділити матеріальні або технічні фактори поступу.

І це вдається авторові кепсько, бо він замало використовує матеріал. Так уся частина, присвячена камінному вікові, дає зовсім невірну картину техніки обробки каменя. Автор зовсім не розуміє, чому кремій є улюбленим матеріалом одбивних знарядь, гадаючи, що чоловік «искал пород мягких, которые бы легче повиновались бы его младенческой руке».

---

¹ Вперше опубліковано: Федоровський О. Рец.: Проф. Ю. В. Готьє. Развитие техники и первобытные времена. И-во «Русский книжник». М. 1923. 58 стр., 14 рис. // Червоний шлях. 1923. № 8. С. 321–322.

Автор зовсім не уявляє собі й способів обробки кремнія, якого він вважає за «один из видов известкового камня» (!). Він гадає, що, «подвергая кремь действию огня», можна здобути знаряддя (?). (!)

«Кремень добывался из ям (?) или же из обнаженных горных месторождений. (?) Его разламывали на куски, пользуясь огнем (!) ...» і т. д. «Кремень чрезвычайно удобен тем, что осколки его при отламывании приобретают разнообразные (!) и богатые (?) формы». Цих уривків буде досить, щоб переконатися в тому, що техніка обробки кремнія зовсім невідома авторові книжки про розвиток техніки.

Значіння шліфованих знарядь також лишається неясним, автор зазначає лише, що «смысл шлифовки не только во внешней красоте предметов, но в возможности придать орудиям более тонкие (нащо?) формы», а головне — «в уменьши при помощи просверленных дыр приспособить накалинные орудия к гораздо более широким (яким?) целям» (25). Звичайно, такі загальні місця нічого читачеві не пояснюють.

Та й саме свердлення каміння — один з небагатьох випадків, коли автор пише про техніку, — змальовано надто схематично: «берут заостренную палку и немного крупного песку. При вращении палки песок, смоченный водой, постепенно образует путем трения ямку в камне. Продолжая вращать, углубляют ямку и постепенно обращают ее в дыру» ...Ось і вся техніка.

Поділ, що вживаються до виробу полірованих знарядь, автор не зазначає, указуючи лише найрідші породи.

Кажучи за кераміку. Автор зовсім не згадує про утилітарну теорію орнаментики, вважає першим орнаментом мотузок (28), далі «пунктир», кружальця, смужки. Автор ані словом не згадує про техніку виробу судів, — така вдячна й широка тема, — про техніку накреслення оцих саме кружалець або «пунктира».

Що ж торкається бронзи, то й тут надто схематично зазначається що «вместо того, чтобы долгим и упорным трудом

обивать и шлифовать камень, люди, наполняя готовые формы жидким металлом, получили результаты ...»(44).

Оці рядки можуть викликати непорозуміння. Перевага металичного знаряддя перед кам'яним, зрозуміло, не в легкості виробу. Кремінне, приміром, знаряддя — продукт дуже високої досконалості, — високої техніки, та зовсім не результат довгої та впертої праці. Для виготовлення бронзового знаряддя треба, по-перше, здобути матеріал, щоб «наповнять готовые формы». Та й саме лиття? Це ж зовсім не така легка операція.

В книжці багато значних помилок. Автор гадає, що спочатку було винайдена можливість «лить железо» (стор. 6); бронзу йменує металом (7), каже, що кам'яними знаряддями «долбят камень» (12) — нащо?

Рубило автор плутає з *coup-de-poing* (12, 16), а під цією назвою уміщає найрізноманітніші, до того й зовсім не відповідні форми. Запевняє автор, що «кости третичных животных с правильными нарезками ... принято обычно называть эолитами» (14). Автор каже, що «стрелы надевали на деревянные древки и бросали рукою, как дротики» (стор. 20). Чому ж це стріли, коли кидають їх рукою? Одначе, автор і про сагайдак зовсім не згадує.

Доба Мустье систематично йменується «Мутье». Ледве чи можна так певно оповідати про «символы власти для племенных начальников и жрецов» в палеоліті (21), називати кроманьонську расу «физически прекрасной», запевняти, що в палеоліті «колдуны-заклинатели (!), кудесники (?) удалялись для совершения своих обрядов в самые дальние уголки пещер, допуская туда вместе с собою только посвященных».

Геологічні відомості й термінологія автора незвичайні. «Каждая эпоха оставляет в качестве следа пласт, толщина которого соответствует продолжительности ее». Розрізняються «каменные и павельные породы» (11), згадується про «камень, очень похожий на бирюзу, которому в археологии усвоили название «калланс». І ще багато подібних недоречностей.

Читаючи такі книжки, мимоволі запитуєш себе: чому поважна науково-популярна література, що стоїть на ґрунті науки для широких мас, хоча би й у найпріступнішій формі, цілковито заступлена скороспілими книжечками, вщерть повними помилок й прогріхів?

Федоровський О.

Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних¹.

ПЕРЕДМОВА

Надзвичайна чисельність пам'яток передісторичної археології на території України, їх замала вивченість, а також широкі можливості їх виявлення, що виникають тепер в умовах великих змін у земельному господарстві — швидкого збільшення площі заораних земель, розвитку меліоративних робіт, поширення тракторів, так само, як і небезпеки, що постають одночасно для збереження викритих речей, це все потребує від нас великої уваги до решток матеріальної культури, що переховуються в землі.

Кількість археологічного матеріалу на Україні настільки велика, що центральні установи не мають ніяких засобів охопити його цілком. Втім кожний місцевий культурний робітник, який звертає увагу на пам'ятки старовинних культур, безперечно мусить знайти ті або інші рештки в своєму районі.

Перед складачем цих програм стояли термінові вимоги дати непідготованому читачеві в короткій і приступній формі елементарні відомости про зміну культур та народів на терені України, про форми пам'яток, в яких збереглися до нашого часу культурні рештки старих часів, конкретні вказівки щодо засобів і техніки їх початкового вивчення — реєстрації їх та опису.

Ці завдання так обсягом території, як і кількістю і різномірністю пам'яток, викликали остільки значні труднощі для виконання, що, мабуть, далеко не всі розв'язали ми вдало.

---

¹ Вперше опубліковано; Федоровський О. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. Харків, 1927.

В цій важкій справі автор мав, на щастя, можливість доповісти в загальних рисах ці «Програми» в засіданні Всеукраїнського Археологічного Комітету 23 листопаду 1926 року і погодити їх з Комітетом.

Особливо вдячний автор членам ВУАК М. Я. Рудинському та П. П. Курінному, які ласкаво взяли участь у перегляді Рукопису в Києві. Великої надаючи ваги ілюстративній частині подібних до цього видань, ми мусили, через брак коштів, обмежитися на 2/3 з використанням старих кліше до своїх раніших праць, а також до видань ВУАК, Херсонського Археологічного Музею, В. І. Гошкевича і проф. В. Є. Данилевича. Всім складаємо тут щиро подяку.

В бібліографічній частині ми обмежилися наведенням лише російської та української літератури через неможливість дати більш-менш повну закордонну, особливо сучасну, літературу, яка разом із тим не дуже відповідає нашим умовам.

Загальні уваги

На просторі цілої України дуже часто трапляються пам'ятки старовини: рештки життя тих численних племен та народів, що перебували тут за довгі тисячі років.

Про деякі з цих народів маємо відомості історичні: це свідоцтва старовинних письменників, істориків та географів — літописи, хроніки, описи подорожів, старі географічні мапи, написи, взагалі писані пам'ятки. Але, чим далі посуваємо од нашого часу в давнє минуле, тим цих писаних вказівок стає менше і самі вони робляться уривочні і непевні. Наприкінці доходимо до тих часів, коли письменності ще зовсім не було і про які історія вже нічого не знає.

Тут у вивченні цих старих «передісторичних» часів допомагає нам археологія — наука, що досліджує рештки давніх культур — старі речові пам'ятки.

Проте і для часів пізніших, відносно яких ми маємо історичні відомості, археологія дає нам не тільки доповнення історичних фактів, але дає можливість перевіряти дуже непевні вказівки старих джерел і, крім того, освітлює нам ті сторони минулого, про які ми дуже мало довідуємось з писаних пам'яток: побут різних племен, стан їх виробництва, промислів, ремесл, — взагалі їхню матеріальну культуру.

Різні сліди ранішого населення розкидані по багатьох місцях на поверхні, ще частіше вони сховані в землі. Знахідки ці надто різноманітні. Це тимчасові стації та становища диких наших предків, руїни житла, старих осель, окопи та кріпості різних часів, але найчастіше це похоронні збудування дуже різноманітного типу. При похованнях трапляються останки самої людини і одночасно всілякі рештки людської культури: запас їжі, знаряддя, зброя, посуд, збіжжя, прикраси, частини одягу, культові речі, монети і т. і. Це дає нам можливість вивчати фізичні ознаки старої людності, що залишила ці рештки, і її побут з різних боків, кінець — кінцем нам дозволяє визначити час, в який вона тут жила, народність до якої належала, щабель культури, на якому вона стояла.

Найстаріші пам'ятки людської культури на Україні належать до дуже давніх часів. Про ці часи ми можемо гадати і робити висновки на підставі лише тих нечисленних решток, які збереглися в землі. Це була доба, коли людина зовсім не вживала металів і користувалася, як матеріалом для своїх знарядь та зброї, тільки камінням, кісткою, рогом і деревом. До нашого часу збереглися з них звичайно лише кам'яні вироби, тому й увесь цей щабель культури називають кам'яною добою.

Кам'яна доба поділяється на дві частини: стару і нову. Цілий старий кам'яний період, або палеоліт, належить до так званої четвертинної доби, коли на Україні панували цілком інакші фізично-географічні умовини. Підсоння було холодне, з півночі насували великі льодовики, їх оточували холодні пустелі, почасти великі болота і дреговина, за котрими тягнулися

вже ліси і степи. Тваринний світ був також зовсім інакший. Частина тих тварин, а саме мамут (мал. 1), волохатий носоріг (мал. 2), велетенський олень, встигли вже цілком вимерти. Інші як пижмовець (москусовий бик), північний олень, песець, одійшли на північ — у холодні країни. Полювання на цих та інших звірів, це було найважливіше заняття палеолітичної людини, яка мала тоді цілком первісний, бродяжний побут.

За цей час підсоння іноді значно змінювалося. Льодовики чи посували далі, чи відступали. Це дає можливість розрізняти кількість льодовикових і міжльодовикових періодів, протягом котрих людина і її матеріальна культура прогресували. Можна простежити еволюцію людських виробів (мал. 3-5), на підставі якої палеоліт поділяється на низку епох, що їх можна зв'язати з льодовиковими та міжльодовиковими періодами.

Друга частина кам'яної доби — неоліт припадає вже на близьку до нас сучасну геологічну добу. Підсоння теплішає, поволі перемагають рослини і тварини, що існують і тепер. Кількість людей значно збільшується. Людина сягає вищого щабля культури: починає освоювати одну по одній різні тварини, потроху стає до хліборобства, доходять вмільости шліфування, полірування і свердлення каміння, виробу глиняного посуду, тканин.

Багато тисяч років пізніше людина приходять до нового великого поступу в розвитку культури. Люди навчаються витоплювати з руд і обробляти метали. Перш за все легко-топні: мідь, цину, золото. Короткий час вживається для виробів чистої міді і цей час іноді відокремлюють, як особливу мідяну добу. Але вже скоро люди доходять стопляти мідь з циною, утворюючи міцний і гарний сплав — бронза, од якого і вся доба набирає назви бронзової доби.

Ще кілька тисячоліть пізніше людство навчається витоплювати і обробляти найтревкіші щодо топлення метали, з яких найважливіше — залізо. Починається залізна доба, що триває й досі.

Палеолітична доба на Україні мало вивчена. Але з одного боку численність знахідок копальних четвертинних савців мамутів (рис. 1), носорогів (рис. 2), диких коней та ін. З другого боку — низка стацій різних епох палеолітичної доби на Полтавщині, Київщині, Поділлі та інших місцях, а особливо величезна і багата стація в с. Мізині на Чернігівщині (рис. 3-6), доводять нам, що людина була вже досить розповсюджена за тих часів на Україні і рештки палеолітичної доби мусять ще знайтися на Україні в значній кількості. Крім стацій сліди палеолітичної людини треба шукати також по печерах Поділля та Волині.

Неолітична доба. Знахідки неолітичного часу на Україні надто численні. По узбережжях майже всіх річок, а особливо великих, розкидано безліч старих стацій, становищ, де наш предок — дикий мисливець або рибалка, зупинявся при своїх постійних мандрівках. Близько родовищ кременя, іноді інших порід, знаходимо сліди майстерень, де вироблялося кремінне знаряддя.

Відомі також і місця постійного житла людини, які ми мусимо застосувати до неоліту — це печери та землянки. Перші можуть бути природні, які трапляються в гірських частинах Поділля та Волині, а також штучні, покопані в кручах, які відомі по узбережжю Дніпра. Землянки — ями з рештками їжі і культури неолітичної доби, відрізняються від штучних печер тим, що викопані зверху, а не з боку.

В неолітичну добу людина вже ховала своїх мерців і ми можемо віднести до цієї доби частину незчисленних поховань, що трапляються по всій Україні. Уже за тих часів типи поховань були різні, що може залежати так від часу, як і від звичаїв різних племен, що тоді, мабуть, вже досить відрізнялися одне від одного. Ми знаємо поховання кістяків у могилах, в ямах без висипу, в могилах з кам'яними кістами, тобто великими з плит складеними скринями, в яких бувають як тілоспалення так і тілопокладення.

Загальною рисою всіх різnorodних типів є повна відсутність металу і посуд з круглим дном.

Численні рештки неолітичної доби різноманітні і розподіляються, принаймні, на три епохи: старий неоліт, що характеризується дуже дрібним, геометричної форми знаряддям (рис. 7), середній — з великими кремінними виробами (рис. 8), і пізній — з делікатно обробленими формами (рис. 9-11) і разом з шліфованим і просвердленим приладдям (рис. 13). Останніми роками починаємо розрізняти не тільки значні відміни неоліту на протязі часу, але й різноманітні типи знарядь, властиві тим або іншим частинам України — можливо також хронологічні фази, а може й племінні фації.

Трипільська культура. На межі кам'яної та бронзової доби на Україні розповсюджується окрема висока культура, яка захоплює величезний простір. Знахідки цієї культури на Лівобіччі поки нечисленні: вона виявлена лише на Остерщині, Золотонощині, Переяславщині, але Правобіччя вона захоплює майже цілком. Численні рештки знайдені на Київщині, Поділлі, в Бесарабії, частково на Херсонщині і далі на захід у Галичині, Волощині, Угорщині, в Балканських країнах. Крім того, близькі до трипільської культури рештки знайдені в Азії: в Малій Азії, Персії, Туркестані, в останнє навіть у Хинах.

Трипільська культура належить якомусь великому хліборобському народові, що вже при кінці неоліту поширюється на Україні. На південному заході трипільська культура зв'язується з егейською культурою, має деякі спільні риси з мікенською старовиною, взагалі пізнішою, чому трипільську культуру іноді називають передмікенською. Трипільська культура залишила нам численні рештки, пристосовані до житлових ям, або землянок, а найбільше до оригінальних збудовань — тічків, характер яких ще й досі не зовсім з'ясований. Іноді рештки цієї культури трапляються і на дюнных стаціях.

Рештки їжі дають вказівки, що людина в той час вживала диких і свійських тварин, але не гидувала й річковими м'якунами і черепахами. З свійських тварин були відомі собака, вівця, коза, свиня, корова. Людина знала й вживала хлібні рослини — просо, пшеницю. Жили люди тоді ще у житлових

ямах, землянках зі сходами. На дні ями було огнище, або пічка, зверху землянку укривалося хмизом, умазаним глиною, чи засипаним землею. Щодо виробів, то знаряддя були кісткові, рогові, кременні і кам'яні шліфовані і просвердлені. Дуже рідко трапляються мідяні речі, а саме невеликі пласкі сокирки. Найбільшу кількість нахідок складає кераміка, надзвичайно гарна і дуже різноманітна. Посуд виробляли без круга — на руках, з відмуленої глини і дуже доброго випалу. Форми посуду різноманітні (рис. 17-23), так само, як і орнамент. Техніка орнаменту шкрябана, мальована та інкрустована. Трапляються відображення людського обличчя, різних тварин — кози, собаки. Дуже багато скульптурних статуєток людини, переважно жінок (рис. 20), зрідка звіряток, відомі також маленькі глиняні хатки, мабуть, моделі житла. Поховання іноді траплялися по своєрідних спорудженнях — так званих точках — зроблених із дерева, обмащеного глиною, і потім випалених.

Іноді мерців палили, а попіл і рештки кісток зсипали в урну, яку ставили на тічкові з значною кількістю інших посудин. Взагалі гончарні вироби по точках дуже численні. На великому просторі свого розповсюдження трипільська культура має декілька відмін, серед яких поперше маємо хронологічні. В цьому напрямку розрізняють дві стадії — культуру Б — без ознак металу та культуру А — з просвердленим, шліфованим кам'яним знаряддям і мідяними сокирками. Перша належить, мабуть, до самого кінця неоліту, друга до початку мідяно-бронзової доби.

Помічаються також в кераміці і в інших виробках різних місцевостей відміни, яких характер досі не з'ясовано. Можливо, що це почасти не хронологічні, а етнографічні варіанти.

Бронзова доба. Знайомство з міддю приходить на Україну зовні, бо на Україні мідяні руди дуже рідкі. Окремі знахідки мідяних і бронзових речей, а також цілі скарби кельтів, сокир, серпів, нечисленні мідяні речі з поховань — нагадують переважно типи західно-європейські, кавказькі — відрізняються від типів сибірських та уральських. Це доводить, що на той час

переважали культурні впливи західні, південні, може південно-східні (рис. 26, 30-32).

Проте, уже тоді існували місцеві розробки мідяних руд, які відомі в Донбасі близько Багмуда. Тут коло старих копалень мідяної руди знайдені також лиярні мідяних речей (рис. 25). Велика кількість кам'яних матриць на кельти, серпи, різні прикраси, доводить, що лиярництво було досить розповсюджено на Катеринославщині та по інших місцях, можливо не тільки з місцевого, але й з привозного матеріалу.

Поруч з металевими виробами продовжують існувати численні кам'яні шліфовані речі, які набувають дуже досконалих форм (рис. 14-16), і навіть відбиване кремінне збраряддя.

Від того часу маємо деяку кількість стацій по дюнах та узбережжях з типовим посудом бронзової доби. Але найбільшу кількість пам'яток цього часу знаходимо в могилах з похованнями в скорченому стані, та часто з пофарбованими кістяками.

Скорчені та пофарбовані кістяки (рис. 27), переходять цілу бронзову добу від кінця неоліту аж до початку залізної доби. Поховання з ними бідні на речі. Трапляються вироби кісткові, кремінні і кам'яні шліфовані, а зрідка бронзові дрібні, що нам доводить рідкість і цінність бронзи на Україні, деколи також і з дорогоцінних металів. Проте глиняний посуд досить численний, різноманітний, почасти гарно орнаментований. За кількістю бронзових речей, а також за типом могил і за характером кераміки розподіляють ці поховання на п'ять груп: поховання в ґрунтових ямах (рис. 28), в піддовбаних ямах, у зрубках, у кам'яних скринях, в могильних висипах або на рівні землі.

Численні черепи з могил зі скорченими кістяками вражають своєю різноманітністю. Це може бути ознакою того, що обряд поховання мерців в зігнутому та скорченому стані тривав довго і у різних народів, які почасти заступали одні одних на просторах України.

Гальштатська культура. Перші залізні вироби приходять на Україну, здається, з заходу. Там в приальпійських країнах в IX – IV століттях до Р. Х. розвинулася вперше залізна культура, вивчена найліпше в гальштатському могильнику в Австрії.

Нахідки на Україні на захід від Київщини поодиноких залізних кельтів, мечів, які цілком нагадують бронзові форми, велика кількість гарного посуду (рис. 34), глянцевого, іноді червоного, чорного, взагалі темного кольору, і інкрустованого білою масою, виключно з геометричним орнаментом, знайдена по могилах, дуже нагадує раніші гальштатські вироби.

Два скарби золотих речей, знайдені в Західній Україні недалеко Кам'янця, в яких були золоті корони, декілька фібуль на зразок геометризованих звірей (рис. 33), типові фібулі складної форми, обручка, бляхи, платівки, чаша та ін. належать до гальштатського періоду і нагадують почасти гальштатські, почасти угорські золоті речі.

Грецькі колонії. З початку VII століття до нашої ери, може ще й раніше, на узбережжі Чорного моря утворюється низка грецьких міст, які засновували грецькі крамарі, а потім переселенці, що уходили зі своєї країни від чвар та війн. Так виникло багато грецьких колоній: Тірас на Дністровому лимані — сучасний Аккерман, Ольбія — на правому березі Бога при впадінні в Дніпровсько-Божський лиман, Херсонес — коло сучасного Севастополя, Теодосія — на сучасному місці, Пантікапей — сучасна Керч, Фанагорія — на Таманському півострові близько станиці Сінної, Гермонаса — сучасна Таманська станиця, Таіаіс — близько Ростова та інші.

З них добре вивчена Ольбія, місто, яке існувало дуже довго — з VII століття до нашої ери, аж до VI після Різдва Христового. Вплив грецької культури за тих часів вже дуже відчувався на величезному просторі України (рис. 35-38).

Рештки грецької культури, що їх перенесли на південь України грецькі колонії, розпадаються на 2 групи.

Пам'ятки класичні — суто-грецькі, належать часу до IV століття до нашої ери. Далі йдуть пам'ятки елліністичні — часів процвіту еллінської (грецької) культури — з кінця IV століття до Різдва, аж до повної перемоги Рима — до середини II століття. Пам'ятки елліністичної епохи характеризуються сильними впливами східних культур — перської та інших.

В Ольбії культурні нашарування розбиваються на такі епохи: глибоко архаїчна епоха — VII–VI століття до Різдва, коли територія Ольбії була ще рівною місцевостю. Будівлі зроблено на ґрунті, а підмури вкопані в ґрунт. Трохи вище залягає суцільний шар побитого череп'я, який відзначає рівень бруків цієї епохи.

Це місто глибоко-архаїчної епохи було знищено від пожежі. Архаїчна епоха — VI–V століття, коли місто знов одбудувалося на вирівняній і підсипаній поверхні.

Класична — V–IV ст., коли місто перебудовано, верхні частини мурів складені з сирця. В архаїчну та класичну епохи головні вулиці були бруковані великою ринню. Елліністична епоха III–II ст. до Різдва знов планує місто. Рівень його значно підвищується. Настилають нові плитові бруки, а фундаменти будинків підвищують особливими субструкціями з шарів золи та глини. В пізнє-елліністичну епоху — I ст. до Різдва, зроблено грубі перебудови раніших будівель і рівень вулиць знову підвищено, при чому бруковано їх цілим шаром череп'я від побитого посуду та дахової черепиці.

Культура стояла надзвичайно високо підчас архаїчної та класичної епохи. Місто входило цілком в обіг тогочасного культурного світу і одержувало з найголовніших центрів численні художні вироби, наприклад, чудесні атенські червоно-фігурні вази.

З початку елліністичної доби культура Ольбії починає помітно підупадати, аж поки в I ст. до Р. доходить до повного занепаду і робиться варварською аж до римської епохи, коли відбувається відродження грецьких форм.

Всі ці зміни відбиваються й на речах, які через посередництво Ольбії поширювалися по Україні.

Скити. За відомостями грецьких істориків у VII столітті до нашої ери скити вийшли з Азії і підбили під свою владу поступово майже всю Україну. З грецькими колоніями після перших сутічок вони ввійшли в торговельні зносини і постачали для грецьких купців збіжжя, товар, міхи і шкіри, також невідьників, а відтіль отримували різні прикраси й дорогоцінні вироби з золота й срібла, деяку зброю, вино й олію з маслин, чудесні грецькі вази та інший посуд, тканини тощо.

Скити були почасти кочовники, пересували з стадами худоби та табунами коней по степу, а сімейства перевозили в великих хурах, або будах з місця на місце. Частина скитів, а може підлегли їм племена — скити орачі та хлібороби, сіяли хліб. А по узбережжю Озовського моря жили найсильніші та найбагатші племена — царські скити, які залишили там величезні могили. В них знаходять поховання царів разом з їх жінками, служниками та невідьниками, десятками коней, іноді з колісницями. При таких похованнях покладена велика кількість зброї: чингали, мечі, ножі, сокири, списи, списики, сагайдаки з бронзовими (рис. 42) та залізними стрілками, щити та ін. Зброя різблена, оправлена золотом, сагайдаки обкладені витисненими золотими платівками. Одяг розшитий золотими бляшками (рис. 43-44). Багацько різних прикрас: золоте намисто, гудзики, сережки, каблучки, перстні, обручки, шийні гривні. Багато посуду золотого, срібного — деякий з знаменитими рисунками, які виображають скитський побут, великі бронзові казани на високій ніжці (рис. 45), іноді грецька чорно-лакова та червонона посуда, часто грецькі амфори (рис. 46) та ін.

Від скитів маємо досить багато могильників з бідними похованнями, а також численні знахідки на їхніх становищах по узбережжях річок — це переважно бронзові тригранні площики до стріл, уламки грецьких амфор, намистини та інші дрібниці. Мабуть до того ж часу належать частково своєрідні сліди осель — попилища.

Сармати. Грецькі письменники з кінця III століття до Різдва починають згадувати нові племена, які появляються між До-

ном та Кавказом і поширюються по Чорноморських степах. Цим переможцям скитів надають різні назви, але об'єднують їх найчастіше йменням Сарматів. **Сармати** — родичі скитів — належали також до іранської групи народів, і були дуже войовничі кочовники. З кінця II століття ймення сарматів вже цілком перемагає і витискує ймення скитів.

В I–II ст. по Різдві різні сарматські племена турбують римську імперію, але з початку III ст. витискуються Готами, входять у склад готського царства, а в кінці IV ст., після гунської навали, їхнє ймення зникає.

Культура Сарматів виявлена вже на величезному просторі, починаючи від Кубані й Таманського півострову, аж до Саратовської, Самарської та Оренбургської губ.

На Україні відомі тільки окремі знахідки в різних частинах Харківщини, Київщини, Херсонщини.

Серед сарматських могил не знайдено таких багатих, як серед скитських. Характерні риси сарматських поховань — більша грубість речей, оздоблення дорогих золотих прикрас різнобарвним камінням, склом, склицею, причіпками, ланцюжками. Часто трапляються залізні тригранясті вістря до стріл, мідяні казани, які мають на собі тавра — тамги, фібулі римських типів, різні прикраси з єгипетської пасти та ін.

Культура Ла-Тен. Приблизно V–IV століття до Різдва серед Кельтів та Галлів виникає своєрідна цілком залізна культура, яка через походи Галлів розповсюджується по суміжних частинах Європи, витискуючи ранішу гальштатську культуру, в перших століттях по Різдві зникає перед римською культурою, на яку вона таки зробила свій вплив.

У Німечинну вона доходить між II ст. до Різдва і II після Різдва. Досить розвинена вона в Польщі. Цим шляхом, мабуть через середню Німечинну та басейн Висла, заходить вона й на Україну. Нечисленні поки її рештки знайдені переважно в сточищах Дністра й Дніпра. Вони належать до найстаріших у нас полей похоронних урн. Тут знаходено гарний посуд, насипаний попелом і перепаленими кістками; туди ж покладені

деякі речі і залізна зброя, часто зігнута, залізні і бронзові фібули з одігнутою вгору і назад ніжкою і т. ін. Відомі і окремі знахідки речей цієї культури.

Римська культура. Римські письменники залишили нам звістки, що в I–II століттях після Р. Х. великі простори України і навколо були оселені Слов'янами, які доходили на північ до Балтійського моря, сусідилися з Німцями, Готами, Литовцями, Фінами.

Від того часу маємо на просторі Чернігівщини, Київщини Полтавщини, Харківщини, Поділля, Волині так звані поля похоронних урн. Це досить великі кладовища без висипу, а може з незначним висипом. Поховання бувають так з тілоспаленням при чому попіл та неперегорілі кістки покладені в одну урну, як і з тілопокладенням. З речей знаходять перш за все у великій кількості чудовий посуд (рис. 52) — чорний і сірий, глянцевааний, ніби обточений, також бронзові фібули, кісткові гребінці, різні намистини, а також монети римські I–II ст. після Р. Х. (рис. 53).

Більшість дослідників вважає ці поля за пам'ятки слов'янські того часу.

Візантія. Римські впливи на території України змінюються впливами візантійськими. З кінця IV ст. візантійська імперія поширює свою владу на колишні грецькі колонії по узбережжю Чорного моря, які вже раніш одірвалися були від своєї метрополії і перебували під тиском варварів.

Впливи візантійські відбиваються перш за все на узбережних містах, з яких головне місце має Херсонес, а через торговельні зносини ширяться на північ.

З кінця X століття, після того, як князь Володимир здобуває Корсунь, (Херсонес) і разом із тим поширюється на Україні християнська віра, ці впливи дуже посилюються.

На Україну потрапляє велика кількість цілком візантійських речей — церковних уборів, хрестів, дорогих металевих оздоб, монет, скла і т. ін. Разом із тим приїзджас з Візантії певна кількість майстрів — архітекторів, каменярів, золотарів

та інш., в наслідок чого утворюється своєрідний стиль України-Русі під впливом візантійського. Розкішні вироби цього стилю — золоті і срібні, часто емалеві діадеми, медальйони, ковтки, образки, хрести, різні прикраси.

Візантійські впливи відчуються значно аж до XIII ст., коли татарська навала їх припиняє.

Готи. Протягом III і IV століть після Р. Х. через територію України проходять Готи, нарід германського походження, який вийшов з узбережжя Балтійського моря і посував на південь, переважно по течії Дніпра. Короткий час готи панували мабуть на величезному просторі України, але вже 375 року вони були розбиті від дикої гунської орди, ідо вийшла з Азії і прямувала на захід.

Готи, відштовхнуті на захід, за Дунай, частково злилися з Гуннами, що сунули також в тому самому напрямкові, а частина їх заховалася в Криму, де вони довго ще зберігали свою національну та політичну незалежність.

Рештки готської культури на Україні найбільше зв'язані з скарбами, в яких находимо іноді значну кількість срібних і бронзових прикрас з типовими великими застіжками — фібулами (рис. 54, 55). Більшість з них належить до часів пізніших — VI ст. Поховань готських майже зовсім не знаємо, крім нечисленних трупоспалень з розтопленими речами.

Гунни слідком за Готами уходять в Західну Європу і покидають межі України в V ст. Пам'ятки гунської культури, мабуть дуже низької, поки що ми не вміємо одрізнати.

Авари. В середині VI ст. в Українські степи насуває з Азії нова орда — Авари, або Обри. Літопис оповідає, що вони спустошили землі Антів і багато народу взяли в неволю, були жорстокі й горді. Але в короткий час зникли — очевидно пішли на захід. До таких часів належить знайдений на Полтавщині перещепинський скарб — великої вартості. Він складається частково з речей східного походження — сасанідських (рис. 57) та інш., частково з західних — візантійських (рис. 58-60). Вважають, що його заховали Авари і що містить він речі, пограбовані в сусідів.

Хозари — народ невиявленого походження, в VII ст. захопили середнє Поволжя. В VIII ст. хозарський володар — каган, мав під своєю владою цілий простір між Волгою, Окою та Дніпром. Каспійське море називалося тоді Хозарське. Слов'янські племена: В'ятичі, Радімічі, Поляни, Сівера платили Хозарам данину. В IX ст. на них починають натискати зі сходу кочовники, з заходу руські князі. В X ст. Святослав розбиває хозар і каганат розсипається.

До хозарського царства належали різні племена з різною релігією і культурою. Хозари вели значний торг зі Сходом, відкіля одержували багато краму. З пам'яток їхнього часу вбереглися городища і могильники з величезною кількістю речей, переважно прикрас і посуду; багато в них монет перських та арабських (рис. 61).

Могильник того часу, знайдений на Харківщині (рис. 61-67) дуже нагадує могильники північного Кавказу (рис. 73), а також рештки високої культури — великі міста, будівлі, церкви, пам'ятки мистецтв та ін.

Варяги. В IX–XI століттях в дружинах київських князів беруть велику участь скандинавські вояки. Горожанські війни того часу в Швеції та Норвегії спричинялися до виходу з цих земель цілих дружин, іноді з їхніми ватажками, князями. Вони часто ставали на службу до руських князів і іноді складали переважну частину військових начальників. Культурні рештки варязькі, або норманські відбивають згадані відносини. Це перш за все великі мечі, (рис. 74) з гарними ручками, інша зброя, монети, деякі поховання.

Фіни. З дуже старого часу північну і центральну Росію оселяли фінські племена. Численні і розкидані на величезному просторі, вони входили в зв'язки з північними слов'янами, разом з ними входили в склад великих держав, що існували на протязі Східної Європи в різні часи. Фіни були хлібороби, гарні ковалі, багато виробляли прикрас з дешевої бронзи, цини. Вони вели торговельний обмін з візантійським світом через Готів, пізніше з арабським сходом через Хозар. Фінські

прикраси з брязкітками (рис. 67), балабончиками, трьохкутниками знаходимо, як домішку, в різних культурах України нової залізної доби.

Литовці, оселяли за стародавніх часів узбережжя Балтійського моря між гирлами Вісли та Західної Двини. Пізніше вони зайняли значну частину сточища Двини і майже ціле сточище Немана, а на південь дійшли до середини західного Буга. В перед-історичну добу був міцний зв'язок між литовськими та слов'янськими племенами, який поривається лише в I ст. по Христі. Але близьке сусідство з деякими слов'янськими племенами — Кривічами, Дреговичами в пізніші часи не пройшло без взаємних впливів. З кінця XII ст. Литовці починають робити походи на Слов'ян, в XIII та XIV приєднують до своєї держави великі території, в тому числі Поділля, Чернігівщину, Київщину, а 1387 р. Литва об'єднується з Польщею.

Впливи литовської культури відчуються в західних та північно-західних частинах України. Це, переважно, масивні бронзові речі з червоною, пірузовою та блакитною склицею (рис. 56), які в VI–VIII ст. заходили на Україну і трапляються в скарбах, окремими примірниками на стаціях та в випадкових знахідках. Пізніше з X століття ці впливи відновляються. Цій культурі повинні належати деякі пізніші поховання.

Печеніги, Торки, Половці. Занепад хозарської держави спричинився новій навалі азійських кочових племен, знов зовсім диких. З них першими приходять Печеніги. Спочатку вони жили за Волгою, але під натиском Торків зі сходу, в IX ст. вони прорвалися через хозарські землі і поширилися проміж Доном та Дунаєм. Ввесь час вони робили напади на слов'янські племена, аж поки 1034 року Слов'яни їх побили і розпустили. Вони розійшлися по Балканському півострову, частково злилися з Торками.

Останні на початку XI ст. частково пройшли через Україну в Угорщину, частково осіли на Київщині, де разом з слов'янськими племенами билися проти Половців. Їхні сліди відчувається в деяких географічних назвах: Торчеськ, річка Торець, місто Тор (сучасний Слов'янськ).

Половці — найбільш численне й хиже з цих племін. З половини XI аж до половини XIII ст. вони майже, безперестанно, бентежили і грабували слов'янські оселі, деколи примушували людей залишати степ, ховатись у ліс. Також, як попередні кочовники, вони посунулися на захід, частково на південь під натиском Татар.

Всі ці так звані пізні кочовники нам залишили рештки дуже убогої одноманітної культури, по яких трудно розрізнити племена. Це могили з похованнями в ямах, з конем, або з частками його кістяка, залізними уделами та стремінами, з кривими шаблями, широкими різного кшталту стрілками, різбленими кістковими пластинками на сагайдак та на удела.

Іноді поховання бувають покладені в видовбаних дубах, або колодах. Для торків, здається, характерні срібні гривні, для половців — сережки з зірчастою причіпкою.

На дюнних стаціях частенько трапляються різноманітні залізні стрілки цих кочовників. До цього ж часу належать і кам'яні баби (рис. 76–78), які були постановлені на багатьох могилах. Їх переважно відносять до половців, на підставі свідчення тогочасної подорожі Рубрука. Можливо, що й інші кочовники становили кам'яних бабів.

Татари. В першій половині XIII ст. остання кочовницька хвиля — татарська, заливає майже цілу Україну надовго. Татари брали данину з населення, а самі почасти кочували по степах, почасти осідали в деяких місцях, де залишили рештки своєї культури. На Полтавщині було знайдено руїни гарних будівель татарських. Деякі з городищ належать татарам, або були оселені ними після інших народів. Відомі татарські селища, стації — на місцях старих перелазів чи становищ.

Могили татарські, безперечно численні, ще трудно відрізнити від інших кочовницьких. Вони характерні бронзовими люстерками без вуха з арабськими написами, часто трапляються монети.

В пізніші часи з кінця XV ст. залишили свої сліди — могили, монети і речі, кримчаки — ногайські татари.

Категорії пам'яток.

Палеолітичні стації. Розполог стацій старої кам'яної доби залежав од поширення дичини в умовинах льодовикової доби, які дуже відрізнялися од сучасних. Тому знаходьща палеоліту можуть одкриватися незалежно від характеру сучасної природи — по ярах, кручах, берегах річок, також на шпильях при різних земляних роботах. Вони — дуже рідкі і потребують великої уваги.

Рештки людської культури: огнища, покиди їжі, кремінні вироби (рис. 3-5), і дріб'язок, кістяні вироби (рис. 6), обов'язково з'єднані з величезними кістками змерлих тварин: мамонта (рис. 1), волохатого носорога (рис. 2), або звірин, що давно зникли в наших місцях, як північний олень, пижмовий бик, дикий кінь, печерний ведмідь і т. п.

Неолітичні стації. Під час неолітичної доби, природні умовини наблизилася до сучасних. Тому неолітичний мисливець і рибалка додержувався переважно узбережжів сучасних річок і озер, де він знаходив дичину і рибу, воду для питва і паливо для своїх огнищ. Сліди його тимчасового перебування трапляються у нас дуже часто. Найбільше їх знаходимо по лівих піскуватих берегах. У тих місцях, де ліс вирубано і піски оголені, вітер пересуває пісок з одного місця на інше, і насипає иноді великі горби — дюни, або кучугури. Між ними утворюються улоговини, з яких пісок вивіяно — видмини, де відслонюються культурні шари з золою, вугіллям, рештками огнищ, розколотими, потрощеними і перепаленими кістками диких і свійських тварин, кавалками каменя, кремінним дріб'язком і начинням (рис. 7-11) і побитим череп'ям глиняного посуду (рис. 12).

Пізніші стації. Дуже часто місця, де була неолітична стація, були зручні і для наступних племен. Частенько у видминах до неолітичних решток через діяльність вітру домішані і останки пізніших культур: бронзові площики (рис. 42) і прикраси, скляні намистини скито-сарматської епохи, залізні стрілки і дрібниці, залишені пізніми кочовниками, монети римські і татарські, глиняні пряслечка, а найбільше різноманітне череп'я всяких часів і народів. По місцях, де розвіювання тільки почалося і збереглися культурні шари, можна добре розрізнити окремі культури за їх нашаруванням. Існують також стації, що належать цілком до однієї культури: скорчених кістяків, скитів, слов'ян, пізніх кочовників, татар і т. і. — в місцях переправ через річки, торгу тощо.

Майстерні неолітичні: це пункти, де виробляли кремінне знаряддя. Вони бувають, звичайно, близько родовища кременю. Тут ми знаходимо необроблені кавалки кременю, велику кількість скалок і дріб'язку, кремінні нуклеуси, а також незакінчені, поламани і попсовані підчас виробу знаряддя, до яких домішані нечисленні, порівнюючи, цілі речі, іноді трохи покидів їжі і уламків посуду.

На Охтирщині знайдено також ознаки майстерні кам'яних знарядь із місцевого матеріалу — кремениці.

Загальна кількість майстерень далеко нижча від кількості стацій.

Пізніші майстерні. Обробка каменя продовжується в пізні часи, тому деякі майстерні кремінних знарядь можуть належати до досить пізніх культур.

Так на Харківщині існують ознаки виробництва з кремениці кулястих зернотерок, які треба зарахувати до скитсько-сарматської доби.

На Овруччині відомі також майстерні лупакових пряслечок зв'язані з родовищами лупаку. Тут так само знаходять кавалки і уламки матеріалу — серіцитового лупаку, витесані з нього тахлі, розрізані на довгі брусочки і чотирьохкутні плити, напівоброблені, попсовані, поламани пряслечка. Ці майстерні належать до пізніших часів, деякі без сумніву, слов'янські.

Були попитки відшукати майстерні кам'яних бабів на Багмудчині. Вони не дали наслідків.

До категорії майстерень належать також і сліди гончарного виробництва. Найстаріші належать, мабуть, до неоліту і являють собою рештки огнищ, з кавалками обпаленої глини і цілими купами череп'я. Вони зв'язуються іноді з стаціями неолітичними. Пізніше — гончарські печі або горна, які дуже добре зберігаються, часом дають можливість уявити цілий процес виробу. Вони відомі з різних часів.

Іноді за різних умов знаходять майстерні металевих матеріалів, ливарних виробів: ливарні. Рештки складаються з запасу матеріалів, полуманих матриць, попсованих під час виробництва разом і цілих знарядь, що мусили йти на перетоплювання, а матриці, іноді, виробів майстерні, однакових, вилитих з однієї в значній кількості. Деколи знаходять лише .... покиди виробництва: уламки руди і витопленого металу, металеві краплини і зливки, вугілля, жужелиця, череп'я від посуду, бронзової доби розтопляли метал і т. і. Такі ливарні відомі з часів бронзової доби (рис. 25).

Дуже цікаві майстерні великокнязівської доби знайдено в Києві на садибі Петровського. В одній виробляли архітектурні деталі — карнизи, плити, інші орнаменти з мармуру, лупаку, граніту та інших порід.

В другій — дуже гарні полив'яні кахлі. Було знайдено кавалки різнофарбної поливи, горщики, в яких її розтоплювали, також і самі кахлі.

Велика майстерня, де виробляли скляні речі, дала глиняні гуті і спеціальні печі, велику кількість побитих, попсованих вогнем та розтоплених частково скляних обручок і каблучок, кавалки розтопленої різнокольорової скляної маси і т. і.

В золотарській майстерні знайшли знов гуті й печі для того пристосовані, кам'яні матриці для виливання ковтків, каблучок, обручок, металевих намистин, хрестів і т. і., також штампки для вибивання орнаменту на металевих прикрасах і велику кількість кавалків емалі різної барви.

Стації — майстерні. Майстерні зв'язані, звичайно, з родовищами матеріалу. Проте, частенько майстерні мають серед своїх решток ознаки постійного перебування людини: покиди їжі, огнища, череп'я, побутові речі. І навпаки, іноді трапляються стації, куди принесено, може здалека, значну кількість матеріалу, що з нього на стації виробляли речі в міру потреби. Тут покиди виробництва складають домішку до основної маси побутових речей. Цю змішану категорію пам'яток і називають — стації, майстерні, або майстерні — стації. Вони належать до різних часів.

Могили. З усіх пам'яток старовини найбільше поширені і звичайні на Україні суть могили, себ-то земляні висипи різного розміру: від маленьких, ледве помітних, до височезних горбів — 20 м заввишки. Форма їх також неоднакова: сферична, розлога, витягнута уздовж і т. і., що відбивається іноді в назвах: Товста могила, Гостра, Довга, Чубата.

Іноді могили розкидані поодинокі, частіше гуртуються по декілька в одному місці, а інколи складають великі купи по багато десятків, навіть і сотень. Ці гуртки і купи мають часто характерні назви: Близниця, Три Брати, Сім Братів, Рядові, Рясні і т. і.

Вони розташовані найбільше по шпильях — найвищих точках межиріччя, по стрімких берегах річок, іноді по високих схилах, зрідка по річкових долинах та терасах.

Могили висипано звичайно з чорнозему, взагалі з верхніх шарів ґрунту, деколи з домішком каміння і т. і. Відомі могили, у яких висип складається з випаленої глини, їхні назви: Червона Могила, Жовта Могила, указують на цю ознаку.

Могили містять у собі поховання різних часів, народів і різних типів. У могилі буває один кістяк і де-кілька, іноді дуже багато. Поховання лежать звичайно в ямі — нижче рівня землі (рис. 39), також на рівні і вище рівня — у висипу.

При кістяках знаходять різні речі, що мають бути потрібні небіжчикові, як гадали за старих часів, на тому світі: посуд з їжею і питвом, знаряддя, при воїнові зброю, іноді коня, при жінці прикраси і оздоби, при дитині — іграшки.

Деколи в одній могилі містяться поховання різного часу, бо деякі племена не мали чи то можливості, чи то охоти ви-

сипати високу могилу, а замість того ховали своїх покійників по чужих раніших могилах.

Найбільша кількість могил трапляється по степах, але і в лісі вони бувають досить численні. Загальна кількість могил на Україні сягає, мабуть, сотні тисяч.

Могильниками називають більш — менш значні скупчення могил одного типу, або одного часу. Не треба змішувати з ними групи могил різноманітних, які частенько трапляються по шпильях на межиріччях у степу. Тут інколи купчуються могили зовсім різних племен, найбільше кочових, які ховали своїх покійників у місці, де вже були могили, висипані раніше, іноді зовсім чужі і дуже давні. Мабуть, найбільшим на Україні могильником є слов'янський могильник коло с. Липового на Роменщині. Під ним кілька десятків десятин землі, а складається він з кількох тисяч могил.

Типи поховань в могилах, типи могил і могильників на Україні надто різноманітні. Деякі з них, — численні, поширені й характерні — вивчено вже досить добре. Ми наведемо коротку характеристику кількох таких типів.

Звичай висипати над покійником земляний горб — могилу виникає вже в кінці кам'яної доби. Ці могили мають дуже бідний інвентар без усяких ознак металу с круглодонним посудом.

Поховання в кам'яних скринях. По Дністру, частково по Дніпру — на Житомирщині і Коростенщині, знаходять великі кам'яні скрині, впушені в землю, без висипу над ними. Виявляють їх випадково, переважно підчас оранки. Тому й розпізнавати їх легко, бо орачі обходять камені плугами і від того на полі залишають неорані клапті. Скрині складені з великих кам'яних довгастих плит.

Частина скрині одділена перегородкою, на зразок присінка. В скринях бувають так тілоспалення, як і скорочені кістяки. В великій кімнаті колективне поховання — чоловік, жінка і діти, в присінкові — поодинокі. При кістяках кремінні клинуваті сокири, — шліфовані, гарна кераміка — горщики чорні, глянцевані, з білим інкрустованим орнаментом по пле-

чах, і високі глеки з орнаментованим горлом і плечима. Скрині ці нагадують долмени, культуру їхню зараховують до неоліту.

Дуже численні у нас могили зі скорченими та пофарбованими кістяками. Вони належать різним, невідомим нам племенам, що жили на просторі цілої України і далеко за її межами протягом всієї бронзової доби. Такі могили часто витягнутої форми «довгі», «хвостаті», мають в собі одне, два, або декілька поховань у зігнутому, іноді дуже скорченому стані, на боці, рідше на спині, з підобганими ногами (рис. 27). При них покладені бувають різні речі: кістки тварин — рештки їжі, роги оленя, глиняний посуд дуже різно манітний (рис. 28–29), кісткове, кремінне і кам'яне глянцьоване знаряддя, бронзові, а в найпізніших навіть залізні речі. Іноді на кістках, або ґрунті навколо, помітна червона фарба — вохра, якою був посипаний кістяк, чи то його частини, іноді, здається, було намащено частково тіло, або покладено грудки вохри. Ці поховання траплялися переважно по височинах, невеликими купами.

Найстаріші з цих могил містять у собі поховання в простих ямах, що викопані в ґрунті: зверху яма укрита брусованою стелею. Мідь та бронза трапляються ще дуже рідко і лише як матеріал для прикрас. Посуд круглодонний.

Другий тип складають *поховання в піддовбаних ямах*. З ґрунтової ями зроблено підкопа в бік і в ньому поховано небіжчика. Трапляються мідяні шила, ножі листуватої форми. Посуд — високі горщики з простим горлом, чудесно орнаментовані.

Третій тип — *поховання в дерев'яних зрубках*. Бронзові вироби значно переважають. Посуд — широкі горщики з орнаментом лише в горішній частині.

Четвертий тип — *поховання в кам'яних скринях* з великих плит. Речей при них дуже мало, за винятком посуду, що буває завжди.

П'ятий тип — *поховання на рівні землі, або в висипах*. Ці поховання частенько зроблені в чужих, старіших могилах, це, коли б можна сказати, паразитні поховання. Бронзове знаряддя майже цілком витискує кам'яне. Характерні кісткові кру-

жальця з великою діркою. Посуд — високі горщики без оздоб, або маленькі слоїки.

Скитські могили на Україні дуже численні. Скитам належать більші з наших могил — величезні висипи, іноді до 20 м. заввишки. Вони містять у собі велику кількість речей, в тому числі золота й срібла, але більшість з них вже за старих часів пограбована шукачами скарбів через вузькі підкопи. Скитські могили різноманітні, їх поділяють на декілька груп.

Степова дніпровська група містить у собі найбільше відомі найбагатші скитські поховання. Її район — степи на північ від Перекопу: по лівобіччю Дніпра, між нижчою його течією і річками Молочною та Конкою; далі вверх по Дніпру ці могили переходять на правий берег і доходять аж до порогів. Оскільки далеко ця група тягнеться на Схід, поки ще не відомо.

Сюди належать великі могили: Сірогозькі, Солоха, Велика й Мала Лепатиха, Мордвиновські, Баби й ін. Найбільші на правобережжі Дніпра, між Нікополем та Катеринославом: Чортотлик, Геремесовська, Краснокутська, Олександропільська.

Найбільш характерні риси для цієї групи такі. Могильний висип дуже великий, майже завжди оточений ровом і грубим шаром великого необробленого каміння. Висип зроблений ретельно, іноді складений з правильно вирізаних дернин. Після висипання, поверхню могили вирівняно та вишаровано.

У висипу завжди поховані рештки похоронного поїзду, також поминок, або офірування. Тут знаходили рештки похоронених колісниць, кінського упрягу, кульбак, кістки жертвних животин, часто коней, череп'я амфор, інших посудин.

Тут так само знаходять бронзові бунчуки, які настромлені були на дерев'яні жердини. Вони бувають великі, округлі, прорізні, зверху з відображеннями птахів або звірів, з дзвониками, частіше плескати, з прорізними відображеннями справжніх, або фантастичних тварин.

Поховання завжди зроблені в ґрунті. При головному особливій ґрунтовій поховання для коней, як на Кубані, де знаходили їх понад 360 в одній могилі, в дніпровській групі не буває.

Крім величезної глибокої центральної ями, зроблено в кутах, або в стінках, окремі камери, або печери, іноді декілька, в яких і містяться поховання. Крім центрального поховання, звичайно буває хоч одно прибічне, часто жіноче. З головним небіжчиком ховали, без сумніву, його служників, дружину, або й не одну. Трапляються поховання собак. Дерев'яних споруджень над ямами не знаходили.

Типову рису для всіх поховань цієї групи становить колосальна кількість речей, які покладено при головному небіжчикові, переважно золотих та срібних.

Чоловіки поховані в шатному одязі, жінки в пишному, може ритуальному убранні. При чоловікові завжди покладено зброю: меч, або й декілька, спис, списик, часто по декілька, лук зі стрілами в розкішному сагайдаці, чінгал, брусок, нагайка, бойова сокира. Часто грецькі шоломи та обніжжя, панцир з залізних або бронзових платівок, цвяхований ретяг. На голові розкішне убрання, на шиї — гривня.

З других речей покладені офірна фіяла, золотий або срібний рігон, різний срібний посуд, в тому числі круглодонний. Находили багато художньої грецької бронзи.

Часто трапляються дерев'яні посудини, облямовані золотом. В кожному похованні обов'язково бувають грецькі амфори на вино та олію і великі мідяні казани для м'яса.

Цілий одяг небіжчиків, а також похоронний покрів, облямований золотими рельєфними платівками з вибитим орнаментом — рослинним, геометричним, іноді прорізним. Частіше на бляшках вибиті виображення звірів, людей, іноді цілі групи. В жіночому одязі найліпше оздоблені суть головне убрання та серпанок.

Серед відображень на бляшках характерні мітологічні, культові й побутові сюжети.

Всю цю групу М. І. Ростовцев зараховує до часу від кінця IV до середини III ст. до Різдва.

Київська група містить у собі значну кількість могил, переважно по правобережжю Дніпра, на південь від Києва

аж до впливу Сули (до Єлісаветграду), на захід могили цієї групи заходять в сточище Бога, але межі поширення цього типу ще не виявлені досить.

Всі могили кийвської групи досить великі, земляні. Найпростіше похоронне спорудження — це яма з брусованою стелею, в яку веде коридор зі сходами. Більш складні поховання мають довгий коридор — дромос, якого стінки обкладено деревом, він має дерев'яну стелю, іноді дужну.

Похоронна яма квадратова, або довгаста. По кутах стовпи, які бувають також посередині уздовжних стінок та коло входу. На ці стовпи спиралася стеля на два, а може й на чотири схили. Стінки між стовпами обкладали дошками, або жердинами на зразок частоколу. Підлогу робили почасти дерев'яну, почасти глиняну, іноді укривали тканиною. Часто одна стінка завішана була також тканиною. В стовпи та в дерев'яні стінки були позабивані гвіздки, на які вішали різні похоронні речі.

В деяких похованнях кийвської групи переважають місцеві речі — типова місцева кераміка; в інших трапляється багато грецького посуду, грецьких речей, також кістяні, бронзові оздобу уздечок і інші вироби східного типу.

Інвентар могил кийвської групи непостійний: значно бідніший від інвентаря дніпровських могил. Серед нього бачимо подібні речі, але їхня загальна кількість, а особливо кількість виробів з дорогоцінних металів, далеко менша.

Разом з людським убранням поховано й кінське. Зброя має характер східній, але шоломи й обніжжя грецькі. Жіноче убрання — переважно місцеве. Типові — шпильки, також серезки на зразок цвяшкової спіралі. Східний характер мають нашивні платівки з звірячим орнаментом, частково зробленим за ольбійськими штампами.

Багато й інших речей: чорний лакований посуд, амфори, кістяні й бронзові речі привезені з Ольбії.

Могили кийвської групи М. І. Ростовцев зараховує до VI–III ст. до Різдва.

Полтавська група зв'язується міцно з Київською.

Характерні особливості цієї групи ті, що могили утворюють значні купи, зв'язані з городищами. Найбільші групи на Романщині знайдено навколо величезного городища, що займає 70 десятин.

Могили полтавської групи мають часто одну яму, в якій похований або конник з усією зброєю та упряжем свого коня, або жінка в пишному убранні. Типи поховань різноманітні. Частина має глибоку яму, в якій містився дерев'яний зруб, інші мали такий само дерев'яний зруб, але в висипу, третій тип — такий же зруб, але вже з тілоспаленням. Іноді дно ями буває посипано вапном, або червоною фарбою. Деякі з могил полтавської групи дуже великі і містять у собі багаті поховання IV—III ст. до Різдва, подібні до Дніпровських, але з деякими відмінностями. Так, ніколи не спостерігалось поховання коней, уздечка буває лише одна. Бунчуки ніколи не бувають пласкі, а завжди грушуваті, або двоконичні з відображенням звіра, або птаха зверху (рис. 40).

З посуду характерні великі бронзові казани і мідяні тази. Поруч з чорнолаковим грецьким посудом та амфорами, багато місцевого грубого посуду.

Взагалі помічається зменшення скитських речей. Кількість зброї збільшується і переважає інші частини інвентаря. З'являються в значній кількості бойові сокири. Речі робляться грубі. Кількість золота і бронзи зменшується, їх витискають залізо та кістка.

Могили полтавської групи датують так, як київські, проте з ними зв'язані могильники пізнішого часу.

Бідні скитські могильники. В останні роки на Полтавщині й Харківщині виявляється значна кількість бідних скито-сарматських могильників. Вони складають численні групи, іноді сотні висипів, дуже дрібних — до 1 м. заввишки, іноді в переміжку з трохи більшими. Кістяк лежить в ямі випростаний, головою на захід, або південний захід, часто кістки не всі, або їх зовсім мало. Речей також замало: залізні ножі, списи,

бронзові тригранясті площики до стріл, груба кераміка, уламки амфор.

Сарматські могили. Найкраще вивчені вони на Кубані, де розкопано цілі могильники.

Могили мають своєрідний характер — витягнені зі сходу на захід, і західний бік їх вужчий. Навколо могили завжди буває рів, іноді досить глибокий. Яма складається з колодязя 4×3 м. і завглибшки 4 м. Він викопаний недбало і, здається, обкладений був дошками. В західній стінці колодязя піддовбана ніша, розміром 3×3 м., а заввишки 1 м. Отвір ніші закладений товстою стіною з сирцю, завгрубшки 70-90 см., яка трохи виступає в колодязь. Іноді, замість сирцю, отвір закладений дубками. В кожній ямі покладено тільки одного покійника. Рідше траплялися могили з вузьким колодязем і вузькою довгою нішею. Тіло покладено головою до виходу, який нічим не закладали. Можливо, що останні могили — жіночі. Більшість могил пограбовано вже в старовину.

Інвентар поховань досить багатий. При чоловічих — знаходили шоломи мідяні й залізні, кольчуги залізні, частково панцирні, з залізними, бронзовими і мосяжними платівками, з залізним поясом. Мечі залізні, гострі з обох боків — довжина 80-90 см. Чингали залізні, досить великі, іноді з золотим прорізним держалном, оздобленим дорогим камінням. Списи великі зі втулкою, списики з дуже довгим стрижнем і малою втулкою. Вістря до стріл залізні, трибічні, іноді дуже малі, зрідка мідяні та кістяні. Ножі невеликі. Точила циліндричні, пласкі, чотирьохбічні, з дірочкою, або просто великі кам'яні плитки.

З прикрас знаходили гривні й обручки з золотого дроту, ретяги з золотими або срібними бляхами, накладеними на мідяне кружальце; на бляхах зображені лев, голова звіря, або боротьба хижаків. Пряжки золоті й срібні, перстні, дуже різноманітні намиста.

При чоловічих похованнях бувають іноді кінські кістки зі стременами та удилами. Деколи самі удила — залізні, іноді

з золотими накладками, рідко з мідяними кільцями, або цілком мідяні.

При жіночих похованнях золоті обручки, незлютовані, з головками тварин на кінцях, сережки дротяні — золоті й мідяні, застібки золоті на зразок тварини, яка держить у роті два ланцюжки, до яких причеплено кубики або циліндрики. Дуже численні буси, причіпки, амулети, багато з єгипетської пасти, бронзові дзвоники, посуд глиняний, скляний, срібний, фібулі. Дитячі поховання покладено в дерев'яні домовинки.

При похованнях дорослих також траплялися дерев'яні домовини, різблені з попереднього боку — з геометричним орнаментом. Буси різноманітні: золоті, з перлів, скла різного кольору, іноді інкрустовані, з єгипетської пасти, бурштину, гагату, фарбованої глини, з природного каміння: гірського кришталю, халцедону, карнеолу, альмандіну, пірузи, іноді аметисту. Часто намистини відображають посуд, птахів, звірів, частини людського тіла, людську голову. Золоті платівки геометричної форми, на зразок пальмет, тавр на казанах і т. п., нашивалися, мабуть, на покривало. Фібули, римських типів. Бронзові шкатулки з замками й ключами. (фото 58). Посуд срібний, на зразок широких келехів з ручками, чашечок, корячків. Характерні — високі мідяні казани на ніжці, з ручками, іноді з типовими таврами — тамгами, бронзові тази, іноді зовні позолочені. Римський металевий посуд різного роду.

Теракотовий посуд, іноді чорний, лакований зле, або розписаний матовими неміцними фарбами. Скляний посуд з шліфованими та виточеними ручками, надзвичайно різноманітний так формою, як і кольором скла. Алабастрові посудинки з ручками на зразок звірів.

Глиняний посуд характерний своєю вигадливістю. Часто посудини мають вигляд баранів, птахів, жіночої голови, форму барила, також амфори, червоні і чорні патери і т. п. Мідяні ложки, мідяні й залізні каганці — перші помпейського типу, другі складаються з триногу, високого стрижня, чашечки для олії та гноту. Бронзові підставки до ламп відображають триноги зі звірячих лап і т. п.

Бронзові люстерка або дуже великі, або маленькі, з червоної міді, або з білої бронзи.

Мідяні й олов'яні кільця з трьома людськими голівками, або звірями зверху. Знаходять їх завжди по двох.

Цю групу поховань М. І. Ростовцев датує часом з I ст. до Різдва до I ст. після Р., а окремі, прилучені до цього, могили — з II ст. до Р. і до II ст. після Р.

На Київщині та на Полтавщині маємо значну кількість могил, подібних до скитських, але з відмінами в обряді поховання і з цілком новими елементами похоронного інвентаря. Ця група поховань починається з кінця IV, а головним чином, з III ст. до Різдва, і продовжується через цілу епоху еллінізму аж до ранньої римської імперії, коли могильники витискуються плоскими полями похоронних урн. Вони виявляють низку новин так в речах ірансько-еллінського походження, як і в речах місцевих, серед яких пізнє-гальштатські впливи заміняються типовими латенськими. Ці могили треба вважати за сарматські.

Поодинокі, досить багаті, могили тоїж культури знайдені на Чигиринщині, Куп'янщині та Ізюмщині, а подібні до неї речі в скарбі, знайденому близько м. Старобільська. Мабуть, що могили цієї культури буде знайдено у нас ще не раз.

Могили з огнищами типа Чорної Могили. Могили значного розміру, конічної форми. В центрі часто вміщений посуд із перепаленими кістками офірної тварини, а поруч з цим посудом іноді покладено зброю та інші речі, що належали небіжчиківі.

На рівні землі рештки великого огнища. В офірній частині могил Чорної та Гульбища, розкопаних в Чернігові, було знайдено посуд з перепаленими баранячими кістками, бронзову статуїтку людини (божка), що сидить карачки, з складеними на грудях руками. Два турові роги — келехи, окуті срібними бляхами з різноманітними відображеннями. Три залізні шоломи з гострими шишаками, 3 залізні кольчуги, залізний меч з срібним держалном, яке прикрашено різьбою та дорогим камінням, залізні списи та вістря до стріл, бронзові щити, залізні удила та стремена, 2 золоті візантійські монети кін-

ця IX століття. Нижче, в огнищах тих самих могил, знайдено — в одному саманідській дірґем, в другому половину золотої візантійської монети X століття. Також, злиті під впливом вогню і часу в одну спільну масу, 2 залізні мечи, 2 списи, шабля, 3 ножі, пара стремен і списик, уламки двох бронзових щитів, залізні вістря до списів та стріл, бронзовий наконечник од чингалових піхов, бронзова головка, рештки золотого шитва і полотняних тканин, золоті, срібні, бронзові і кістяні гудзики, срібні сережки з теліпанчиками, намиста з скляних, кам'яних та глиняних намистин, сила срібних блях, різної форми та великості, оздоблених позолотою та різьбою різних візерунків, бронзові бляхи різного кштальту, бронзові бубончики, бронзові та залізні застібки та кільця, кістяні гребінці, різблені кістяні прикраси, залізні удела та стремена. Бронзовий, залізний та глиняний посуд, рештки дерев'яних відер, окутих залізними обручами, залізні замки, ключі й ножі з кістяними колодочками, кам'яні бруски, кресала з кременням до них, сокири та долота, цвяхи. Сила дрібних золотих, а також дрібних і великих срібних, бронзових і скляних зливків. Обпалене зерно — жито, ячмінь та пшениця, залізні серпи. Обпалені кістки людини та різних животин.

Дуже різноманітні *слов'янські могили* мають, проте, деякі спільні ознаки. Вони складають завжди групи, іноді дуже численні. Висипи розположені стисло, взагалі невисокі, круглі, оточені навколо рівчаком. Трапляються так тілоспалення, як і тілоскладання. В останньому разі характерний випростаний кістяк, головою на захід. Що до інвентаря, то провідна річ — це суть слов'янські горщики: високі без вухів з відігнутих вінцем. На старіших орнамент гребінцевий, на новіших шкрябаний — лінійний і хвилястий.

Сіверські могили з тілоспаленням відрізняються від могил з огнищами тим, що небіжчиків спалювали десь поза могилою, а після спалення перегорілі кістки збирали в глиняну посудину, яку становили в приготовану могилу. Трупи спалювали одягнуті, бо в посуді знаходять рештки прикрас: намистин, се-

режок, каблучок, застібок і т. і. Майже в кожній посудині, крім перепалених людських кісток, є кістки і різних свійських тварин, найбільше птахів. Іноді в одній могилі трапляється дві, навіть три посудини, з перепаленими людськими кістками. Часто поруч з посудом, в якому містяться палені кістки, трапляються посудини порожні, повні землі, а іноді з землею та неопаленими кістками животин. Ці посудини містили в собі їжу та питво, що були постановлені в могилу.

Могильники цього типу знайдено в Сідневі, під Стародубом, близько Рильська, Конотопа.

Сіверські могильники з кістяками. Відомі в значній кількості. Можна вважати, що вони належать селянам, бідності.

Могильники цього типу складаються з дуже численних висипів — часто з декілька сотень, а іноді навіть тисяч могил. Висип невеликий — рідко перевищує 2 м. заввишки, і 30 м. навколо. Могильна яма викопана в ґрунті, глибина її від 0,7 м. до 2 м. Кістяки лежать на спині, випростані, головою на захід. Руки складені на грудях, або на череві. Є ознаки домовин, зроблених з дошок, іноді збитих залізними цвяхами. При кістяках або зовсім немає прикрас, або дуже мало. З речей траплялися коло голови золоті, срібні і бронзові сережки, срібні і бронзові місячки, дрібні бронзові гудзики, різне намисто, коло пояса бронзові і залізні застібки, залізні ножи. Траплялися рештки шкіряного взуття, глиняний посуд, залізні копаниці.

Могильники з кістяками, іноді і з тілоспаленням, дуже часто зв'язані з сіверськими городищами.

Могильники цього типу розкопані на Чернігівщині, Новгород-сіверщині, Стародубщині, Переяславщині, Глухівщині, Курщині. Самоквасов зараховував їх до IX–X століть.

Полянські могили з тілоскладанням в значній кількості знайдено в Києві, де був великий могильник з декількох сотень могил. Висип могили невеликий 1-2,5 м., круглий. Яма глибока в ґрунті. Кістяк на дні ями, випростаний, головою на захід, підстилки та домовини немає. Руки покладені різно. При небіжчиках знаходили срібні сережки, намиста, оздоблені

філіграном, срібні обручки, шкляні тонкі посудини з круглим денцем, також срібні діргеми VIII століття, вживані, як прикраси.

Подібні ж поховання траплялися з речами X століття. При чоловічих кістяках були залізні ножі, вістря до стріл та списів, кресала, бруски і т. і., при жіночих — грезетові очипки, стрічки і паси.

Полянські могили з тілоспаленням знайдені в декількох місцях Київщини і дуже різноманітні. В Києві траплялися огнища діаметром 2-3 м., на добре вирівняній поверхні. Зверх шару обпаленої глини лежала зола, вугілля, а серед них рештки перепалених людських кісток. Трапилися два глиняні горщики, залізний ніжик, кам'яний брусок з дірочкою.

В інших випадках на вогнищах знайдено горщики з перепаленими кістками. Ще в інших — знаходили горщики, повні перепалених кісток, окремо від огнищ. В Шарівському городищі огнища з перепаленими кістками утворювали два паверхи, розділені шаром землі.

Деревлянські могили було знайдено на Київщині та на Волині. Вони трапляються на південь від Прип'яті. На сході доходять до Дніпра, на півдні їхня межа йде від Дніпра до витoku річки Роставиці.

Кістяк лежить у ямі, рідше на рівні землі, або трохи вище – в висипу. Навколо він буває оточений цвяхами, які встромлено в землю. Зброя та цілі посудини дуже рідкі, частіше трапляються дерев'яні відерця з залізними обручами. З інших решток побуту знаходжено залізні ножі, кресала, різні прикраси: сережки срібні, кісникові кільця, намиста, срібні, бронзові виливані каблучки — дротяні, або звинуті на джгут, клапті одягу, взуття.

Тілоспалення дуже рідкі.

Могильники волинського типу. Могили розположені рясними купами, по кілька десять і по кілька сот, невеличкі, банюватої форми. Поховання буває вище рівня землі, або на рівні, або в ямах, викопаних до підґрунтя, рідко в ямах, що вирізані в підґрунті. Над похованням іноді буває прямокутній зруб,

а на ньому плескатий прямокутній поміст. Труна, коли бувася, чотирьохкутня рублена, іноді вкрита зверху дошками. Кістяки лежать на спині, головою на захід, ноги випростані, руки також, іноді одна або дві кисті на череві, або коло шиї. Вище кістяка, або на одному рівні, трапляються залізні цвяхи, без певного ладу. При кістяках зброї та посуду немає. Коло голови — кісникові кільця та сережки, коло шиї — застібки та нечисленні намистини з карнеолу, скляні, або срібні. Коло пояса залізні ножі, рідко застібки. На пальцях каблучки дряпані, іноді звинуті на джгут, та вилітані перстні.

Могильник біля сл. Ніцахи на Охтирщині належав також одному з слов'янських племен.

Могильник складався більш як з 150 невеличких могил, які зараз вже цілком розорані. В висипу могил траплялася зола, вугілля, побиті кістки животин, іноді посуд. Ями неглибокі, довкі зі сходу на захід, вилітані дошками, іноді знаходили видовбані дерев'яні труни. Частина під труною і зверху присипка з попелу та вугілля. В ямах були так поодинокі поховання, як і поховання двох, трьох і більше, аж до семи чоловік. Кістяки лежать на спині, випростані, головою на захід. При похованнях знаходили добре випалені прості горщики, прикрашені по плечах пасочками прямих та хвилястих ліній; коло поясу залізні ножики, дуже рідко залізні вістря до стріл. При жіночих похованнях — на скронях бронзові і срібні кільця, у дівчат також убрання шовкове або грезетове, з срібним вінчиком і багатьма срібними кільцями, на зразок торочок, кільця в волоссі, переплетеному шовковими підкісниками, сережки. Комір одягу шовковий, іноді затканий золотом з визолоченими або скляними гудзиками. Рясні намиста з великих довгих карнеолів, білого круглого кришталю, довгенькі скляні — брунатні з білими смугами, дрібні скляні — сині і жовті та інші. До намист багато причіпок бронзових, або з дешевого срібла, на зразок місячок, кружальців з хрестиком в середині, тринадцятипелюсткові — на зразок перекинутого серця (рис. 71), зрідка бронзові вилітані образки. Часто бронзові обручки

триграного, чотириохграного, або закрученого на джгут дроту (рис. 70), такі ж каблучки і перстні.

Кочовницькі пізні могили. Трапляються по межиріччях, та високих місцях. Складають не дуже численні групи. В них містяться переважно поховання з конем — з цілим кістяком, або з частками. Поховання бувають у ґрунтових глибоких ямах, або в висипах, часто паразитні. Кістяк людини лежить в ямі, укритій брусованою стелею, іноді у видовбаній, або випаленій колоді. При похованнях находили залізні шоломи, кольчуги, шаблі, ножі, вістря до стріл дуже складних форм, кресала, бронзові круглі люстерка з арабськими написами (рис. 79, 80). Сагайдаки, облямовані кістяними різбленими платівками. При кінському кістяку іноді кульбака з стременами, удела з кістковими вирізаними байраками. Посуд тонкий мідний, або дерев'яний. Дуже цікаві рештки тканин.

Татарські могили не завжди можна одрізнити від інших кочовницьких похоронів з конем. Вони дуже різноманітні. Найлегше відділити ті, в яких маємо склепи з сирця, цегли або дерева, побудовані в ямах, або на рівні землі. Іноді бувають поховання в ямах з татарськими монетами, гарними золотими прикрасами, іноді, навіть, із повозками. Ногайські могили також характерні присутністю сирця, глибокою ямою і кістками коня.

Розкопані могили або майдани поширені по всій Україні, а найбільше на межі лісової та степової смуги. Це земляні висипи, які мають у середині глибоку яму, іноді нижчу від рівня поверхні, і через те скидаються на кільце. В одному, рідше в декількох місцях, кільце розірвано, маємо вихід, з боків якого розполагаються «вуси» — дужні земляні вали різної форми, височини і різні числом. Майдани викликали низку різноманітних теорій, щодо їх походження. Найбільше правдоподібно, що це суть справжні розкопані могили, рештки могил різного часу, розроблених в XVII – XVIII століттях на виварювання салітри. В самих майданах іноді збереглися ще рештки поховань, а в вусах розрізнені кістки і дрібні речі, які попали туди разом з вивареною землею.

Попілища. Досить поширена на території України група пам'яток. Нагадують зовнішнім виглядом могили. Це низенькі, дуже розлогі горбки, які трапляються купами від декількох одиниць до десятків і навіть сотень. Попілища складаються з землі з великою домішкою золи, попелу, кісток свійських і диких тварин, скоюк м'якунів, великої сили череп'я, також пряслечок, іноді кремінних виробів — скалок, шкробачок, пилок, часто зернотерок з пісковця — кремениці, і значної кількості уламків пісковця. Зрідка трапляються і металеві рештки: бронзові площики до стріл, дрібні речі, уламки заліза.

В деяких попілищах знайдено розрізнені людські кістки. Попілища належать, здається, до різних, часів. В деяких багато кістяних і кремінних виробів (рис. 47), в інших вони зникають майже цілком, і з'являються уламки амфор і бронзові площики, що їх датують скито-сарматською епохою. Призначення попілищ остаточно не виявлено. Є думка, що це похоронні збудовання, на іншу думку — скупчення житлових покидів.

Поля похоронних урн. Кладовища, які не мають на поверхні ніяких помітних ознак висипу, розрізняємо за характером поховань. Часто вони містять тілоспалення, при чому рештки від них — попіл та перепалені кістки, покладені в спеціальні посудини — урни, іноді з деякими речами. Такі кладовища називаємо полями похоронних урн.

Найстаріші з них, які відомі на Україні, належать до *культури Ле-Тен*. Ці поля похоронних урн, здається, невеликі. Урни гарного виробу, на зразок ваз, з рівчаками, вухами, тощо, іноді високі великі горщики, простої форми.

З речей найбільше характерні: дротяні, бронзові і залізні фібулі, у яких дріт позаду дужки загинається вгору і закручується навколо дужки. Трапляються й інші бронзові вироби, але переважна більшість речей — гарні залізні. Це найчастіше ножі, списи, умбони та ручки від щитів, остроги, ведерця і ручки від них, бронзові обручки, тощо. Речі покладені в посудини з попільом та перепаленими кістками, довгі речі — як мечі, списи, бувають зігнуті іноді в декілька разів.

На Україні поля урн ла-тенської культури знайдено на Волині — Староконстантинівщина, Поділлі — Новоушицький район, Могилівщина, на Київщині — Радомисльщина, Чигиринщина.

Поля похоронних урн римського імператорського часу. Це кладовища з ям різної глибини, зовсім без висипу, або з ледве помітним висипом, який легко зникає. Трапляються найбільше по схилах до річки або джерела. Складаються іноді з дуже численних поховань. Ями здебільшого мілкі, тому часто розорюються, але деякі й дуже глибокі. Більша частина поховань — спалення, але поруч з тим трапляються й кістяки. Речі, покладені в урни, нечисленні й одноманітні. Це невеликі кістяні гребінці і гудзики, бронзові арбалетні і інші фібулі малого розміру, невеличкі пряжки, намиста з карнеолу на зразок кубу з обпиляними кутами, сині скляні й інші. Монети римських імператорів I–II століття. Найбільшу частину знахідок складає посуд. Кількість його велика: від 3 до 10 посудин в кожній ямі і більше. Він чудесного виробу — чорний глянецьований, іноді сірий або жовтий матовий, часто з глянцеvim, а також штампованим, орнаментом. Форми різноманітні: великі макитри, часто з трьома вухами, миски, глеки, гранчасті глечики, кухлі з вухами, також горщики, жбани, чарки без вухів (рис. 38). Поруч буває грубий сивий посуд, поганого виробу і випалу.

Поля похоронних урн відомі на Волині, Київщині, в останні роки знайдені на Полтавщині, Харківщині. Вони легко розорюються і кераміка поволі нищиться.

Погребища. Кладовища без висипів, з тілоскладаннями треба відокремити в осібну групу, якій можна б надати назву погребіщ. Прикладом може бути Верхнє-Салтівське погребіще на Вовчанщині.

Салтівське погребіще займає велику площу на високому березі долини Дінця. Воно складається з величезної кількості могил, з яких розкопано вже кілька сот. Поховання зверху нічим не відзначені. Вони покопані непевними рядами зі значними переміжками. Від поверхні йде вузька канава, яка по-

глиблюється або похило, або великими ступеннями, на глибину іноді до 3 метрів. Відсіль пробито низеньку пролазку в підземну камеру, яку видовбано в підґрунті — міцній рудій глині (рис. 61). Камера чотирьохкутна, або з округлими кутами. На дні камери лежать кістяки: один, частіше два, три, іноді й більше (рис. 62). Мабуть, цілу сім'ю ховали поступово в одній камері. При чоловічих похованнях знаходять зброю: вузькі сокирки, ножі, шаблі, маленькі лопатки, чи сапки; прикраси: каблучки, перстні, застібки з бронзу; на шкіряному взутті —цинові застібки, бляшки; череси з бронзовими, іноді срібними бляшками (рис. 66). Одяг буває розшитий бубончиками, замість гудзиків.

При жіночих похованнях багато прикрас, переважно бронзових (рис. 64, 65, 67): обручки, каблучки, сережки — трапляються срібні і золоті, причіпки, ланцюжки, на котрих висить туалетове приладдя — голки, пінцети, корповушки, щіточки та корбочки, мабуть, з сурмою та блейвасом, абокрасилом, люстерка з глянцевої бронзи. Дуже численні і різноманітні намиста: кам'яні, бурштинові, а найбільше скляні, прозорі і непрозорі, різнобарвні: смугасті, стрічаті, ґратчасті, крапчасті, очкасті, з шишечками і багато інших.

В деяких випадках збереглися тканини шовкові і вовняні з гарними візерунками. В кожній камері поставлені глиняні ковбушки (рис. 63), глеки, горщики гарного виробу, чорні полискуваті, або сірі матові, з полискуватим орнаментом, виробленим на вогкій глині, мабуть, кістяним вузьким гладієм. Орнамент має вигляд рис, які утворюють смуги, клинці, ґрати. В посуді, або поруч, часто лежать кістки товарячі та баранячі. В багатих пяхованнях знаходили іноді кістяки коней. Голова коня убрана срібними або бронзовими посрібленими бляхами, розетками, начолкою і т. д. Як прикраси вживалися між іншим: монети перські, а переважно арабські, з яких можна констатувати, що оселя тут існувала в VIII–IX, і зникла на самому початку X ст.

Точки. Точки оригінальна, цілком окрема категорія пам'яток трипільської культури, досі не зовсім зрозуміла. Точки побудовано по високих плато, або високих схилах групами.

Точки залягають на незначній глибині, часто майже на поверхні, і розорюються плугами. При цьому виявляється багато культурних решток: сила перепаленої глини (так звано печини), череп'я, глиняних фігурок людини і тварин, кам'яних зернотерок різних форм, кремінних та костяних виробів, та товарячих кісток. Шар над точком насичений такими самими культурними рештками.

Самі точки мають розміри надзвичайно різні — від 1 до 400 кв. м. Форма наближається здебільша до чотирьохкутника.

Точки складаються з обпалених до червоного або жовтого кольору долівок, завтовшки 4-10 см. Таких долівок, накладених правильно одна на одну, спостерігалось від однієї до семи. Їхня глибина дуже постійна, а поверхня рівна і гладенька, ніби вишарована, часом глянцева і навіть розписана.

Спідній шар глини накладений на дерев'яне мостовиння з стовбурів, обапелів та ліси. Дуже часто крім суцільної площі точка, від нього відходять у боки окремі рукави. Іноді на точках траплялися поглиблення в формі круглих ям, дно стінки яких вимощено було тим самим нашаруванням, з якого склалися точки. В деяких випадках на долівках спостерігалися плями обпаленої поверхні, закурені сажою, димом. По краях чотирьохкутника траплялися безладні нагромадження шматків печини, з відбитками на них лозин, круглого, або обтесаного кілля, інших деревин. В деяких частинах цих будівель знайдено шматки печини в формі викружок, півваликів і т. і. Долівки іноді мали з однієї поверхні ознаку обмазки та фарбування білою, або червоною глиною. Таку само обмазку білою глиною мають і деякі шматки нагромаджених безладно куп. Деякі точки закладені на поверхні чистого ґрунту, інші на культурних нашаруваннях.

Майже на кожному точкові знайдені ручні жорна з граніту та круглі камені різних порід. Рідше черепашки, кістки різних тварин, кістяні, рогові вироби. Кременінні нуклеуси й знаряддя: ножі, шкробачки, пилки, вістря до стріл. Кам'яні товкачі, сокири, і друге шліфоване і просвердлене кам'яне начиння. В рідких випадках нечисленні мідяні речі.

З гончарних виробів, грузки, або пряслечка, численний та різноманітний посуд, часто цілими купами, або вкладені одні в одні, виліплений без ганчарського круга, з дуже гарним шкрябанним, мальованим та інкрустованим орнаментом. Деякі з цих посудин містили в собі перепалені кістки, переважно це великі грушуваті безшійні урни.

Наприкінці глиняні статуетки плескати, з короткими руками, вузьким станом, здебільшого з'єднаними ногами. Обличчя виліплено схематично: ущипком зроблений ніс, очі іноді проткнуті. Часто помітні груди, на руках також дірочки. Іноді статуетки сидячі. Трапляються фігурки тварин: вівці, бички.

Трипільські точки поділяються на дві групи, які різко розрізняються керамікою і іншими нахідками. Старіша культура, так звана, культура Б, має такі характерні ознаки: повна відсутність металу і просвердленого кам'яного начиння. З кам'яних виробів характерні кременінні серпи, іноді в значній кількості. Своєрідні підвищення з випаленої глини, які стоять посередині точків. У верхній частині їх містилися великі камені з виточеною серединою, на зразок миски, знизу оточені карнізом, пофарбованим у червоний колір. Конічні глиняні стовпи з вигладженою поверхнею, також пофарбовані в червоний колір всередині.

З посуду для них характерні біконічні горщики; велика кількість мисок конічних і півсферичних, також на ніжках; горщики з високою шийкою і опуклим черевом, з виліпленими звірячими головками; барильця з опуклим черевом, вузьким горлом і рядками вушків на зразок проколотих пиптів (рис. 17-19).

Орнамент меандрового типу, іноді пластичні голівки тварин. Щодо барв, то переважає чорний розпис на різних відтін-

ках червоного та жовтого тла. Орнамент всякого роду ніколи не переходить на нижчу половину посуду.

Численні глиняні статуетки (рис. 20). Глиняні грузки. Моделі тогочасного житла з глини.

Культура А характеризується наявністю просвідлених сокирок з оленячого та лосячого рогу. Також з каменя; кам'яними обтертими кульками та іншими глянцеованими кам'яними виробами. Важливо зазначити нечисленні нахідки пласких сокирок з опуклою поверхнею з щирої міді.

З керамічних виробів характерні такі посудини: подвійні біноклеподібної без дна і з дном; грушуваті разного розміру з невеликою відтулиною і орнаментом, видавленим на зразок спіралів, кол, хвиль; кулясті з невеличкими горлом, 2-3 вушками, білі з червоною та чорною розмальовкою; шоломоподібні, гарно вигладжені, фарбовані в брунатний колір з видавленим глибоко орнаментом; конічні покритки з завершенням та двома вушками (рис. 21-23).

Орнамент складається з кол, хвиль, спіралів, меандрів — взагалі замкнених кривих. Трапляється людське обличчя. Буває видавлений смугами, мальований, причому біла поверхня укривається червоним візерунком з чорною обводкою; також видавлений і інкрустований білою масою. Розкішний орнамент укриває цілий посуд.

З статуеток сюди належать дуже схематичні хрестоподібні людські фігурки.

Поширення трипільських точків взагалі збігається з поширенням трипільської культури, про що вже згадано (рис. 24).

Вали. В деяких місцях Київщини, Полтавщини, Поділля тягнуться дуже довгі, на 200 км і більше, іноді дуже ще високі, так звані змієві вали, або змієвина (рис. 73). З боку них бувають також рови. Подекуди вони давно розорюються і збереглися взагалі зле. Деякі з них, здається, зв'язані з величезними городищами, до яких вони підходять, наприклад, Матронинським на Київщині, Більським на Полтавщині. Але до-

сліджені ці вали дуже мало. На Волині відомі по узбережжях річок поодинокі і подвійні вали цілком недосліджені.

Від цих старих валів легко відрізняються пізні земляні укріплення, що побудував московський і польський уряд у XVII–XVIII сторіччях на межі з диким степом для захисту від кримчаків та ногайських татар. Ці, так звані, нова й Українська лінії, на Харківщині і Полтавщині з низкою кріпостей, мають геометрично правильний вигляд по плану і профілях. Вони здебільшого нанесені на трехверстову військово-топографічну мапу.

Городища досить часто трапляються на терені України. Це старі укріплені міста, або обсіпані оселі. Городища містяться переважно в місцях неприступних, захищених природою — по стрімких берегах річок, найчастіше там, де в долину річки падає доплив, або глибокий яр. Зрідка просто у верхів'ях річок та ярів, або на схилах, іноді, навіть, на низинах серед дреговини.

Крім природного захисту, городища укріплені висипаними валами, перекопами, ровами, рівчакми. Мабуть, бували часто ще й дерев'яні огорожі, частокколи і т. п., але їхні ознаки можна знайти лише в землі, де зберігаються деколи їх підвалини.

Вали висипані з землі, іноді з домішкою каміння, іноді вальковані глиною, яку потім було обпалено. Деякі городища мали стіни, складені з кам'яних брил.

Городища мусили захищати колишнє населення од ворогів. Тому часто мають значні, іноді величезні розміри, часто зберігають ознаки житлових ям, або землянок, що свідчить про заселеність самого городища. Навпаки трапляються зовсім малі городища, на яких могла вміститися лише незначна кількість людей. Часто поруч з городищем маємо рештки осель, або селища, де, очевидно, жила людність, яка лише підчас небезпеки ховалася на городищі з своєю худобою та майном.

Гадають, що деякі городища мали ритуальне значення. Городища починаються у нас, мабуть, десь коло нашої ери. Вони належать до зовсім різних часів і різних народів, але досліджені взагалі мало, і тому розрізнити культуру, до якої належить городище, по зовнішніх ознаках не завжди можна.

Частенько буває, що старе городище в пізніші часи залюднювалося іншим народом, який залишив на ньому сліди зовсім іншої культури, іноді вніс зміни і в саму будову городища. Багато сучасних міст стоїть на старих городищах.

Ми наведемо деякі, більш вивчені і характерні групи городищ.

Греко-скитські городища в значній кількості розвідані по узбережжю низового Дніпра, Інгульця, частково Бога, Дністра і по узбережжю Чорного моря (рис. 48-51).

Ці місця були залюднені густо осілою греко-скитською людністю з дуже давнього часу аж до епохи римської імперії. Майже всі оселі укріплені і можуть називатися містами, хоча площа багатьох дуже мала. Ці міста мають окропи двох типів: внутрішні — високі і малі, від 1½ до 3 гектарів, які мають форму квадратову, або близьку до неї, і зовнішні — нижчі, які оточують перші з усіх боків, в тому числі іноді і з прибережного. Вони охоплюють значно більшу площу — від 7 до 22 десятин і йдуть взагалі паралельно внутрішнім валам. Ті й другі перед валом мають часто рови. Внутрішні — можуть бути пізнішого походження, ніж зовнішні. Розкопи показали, що внутрішні прості вали звичайно зберегли в середині рештки кам'яних стін, іноді з баштами, а на площі городищ збереглися часто ознаки вулиць, будівель, ям, печей і т. п., інші культурні рештки — покиди їжі, різна кераміка, уламки металевих речей — фібулі, стрілки, інші дрібниці, скло і т. п.

Городища скито-сарматського часу на Лівобережжі розташовуються на невеликих річках, або по мокрих ярах. В басейні верхнього Дніпра та його допливів вони мають звичайно значні розміри — більше 10 гектарів. Деякі, як Більське городище на Зіньківщині, величезні.

Городища з культурою попелищ у басейні Дінця невеликі. Розміри їх звичайно коливаються між 4-10 гектарів, але бувають зовсім малі — до 2 гектарів. Вали висипано з землі, рідко з домішкою каміння.

Типовим є план цих городищ: вони складаються з головного двору, до якого звичайно пригорожено частки поверхні, іноді дуже значні, через що частина старих валів залишається уже в середині городища. Вали часто дуже високі, іноді в два і три ряди.

На поверхні цих гордищ часто трапляються ями — сліди землянок, які можуть розташовуватися рядами, іноді менші оточують одну велику яму.

Слов'янські городища можна поділити на декілька типів. За найстаріший тип вважають круглі, або циркулярні городища, які знов таки відрізняються між собою.

Циркулярні болотяні городища трапляються по болотяних долинах, та дреговині, яка мусила бути їм за захист, недалеко берега річки, на якому небудь підвищенні — природному чи штучному. Звичайно городище розташовано на підвищеному розі височини, який з'єднує його з материком, і був шляхом через болото. Цей ріг перетинається часто ровом, іноді широкою смугою води, через яку була переправа човном, або містком, рештки якого іноді зберігаються. Помічали також палі на болоті, або в річці. Городища ці оточені з усіх боків правильним круглим, або овальним валом від 2 до 4, навіть 5 м заввишки. Височина його неоднакова, найвища частина обернена до річки, або долини. Вал має дві або три перерви — сліди воріт. Навколо вала зовні буває рів, здебільша повний води. Площа цих городищ не велика. Вона коливається між 1/3 і 3 гектарами.

В ґрунті цих городищ знаходять людські скелети, золу, вугіль, череп'я, залізні вістря до стріл, мечі, невеликі сокирки, шіферні пряслечка. Городища цього типу вивчалосся і виявлено що вони дуже численні в сточищі Сули — на Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині.

Циркулярні високі городища розташовані по стрімких берегах річок, переважно на розі між долиною річки та яром, або переярками. Зрідка вони трапляються на схилах від плато до долини. Деякі з них зв'язані з довгими земляними валами,

так званою змієвиною. Вони мають кільцевий вал з перервами в декількох місцях. На дворі городища часто помічається глибоку і велику яму.

Цілком інший тип городища — *городища велико-князівської доби*, досить поширені на Україні. Їхні улюблені місця високі, переважно праві, береги річок, найбільше там, де доплив, або глибокий яр відтинає від плато довгий, вузький ріг. Від цього рогу валами та перекопами відділена площа городища неправильної форми. Валів та ровів буває декілька. Вали часто складаються з випаленої глини.

Нахідки на цих городищах дуже численні. В ґрунті маємо домішки золи, вугілля, кісток диких і свійських тварин, грудки шпаруни і печини. Трапляється численне череп'я гарно випаленого посуду. Це горщики з тонкими стінками, одігнутих вінцем, без вухів. Орнамент шкрябаний — лінійний і хвилястий. На дні горщиків часто бувають тавра. З інших виробів часто трапляються шіферні пряслечка та хрестики, кістяні гудзики і дрібниці, залізні речі: ножі, сокири, молотки, сапки, долота, серпи, замки, ключі, цвяхи, частини кінської зброї і різні інші вироби. Часто знайдено бронзові і дешеві срібні прикраси: місячки, причіпки, застібки, хрестики, іконки. Іноді скляні вироби, склиця.

На пізніших городищах, особливо Київщини, знайдено багато дорогоцінних речей з срібла, золота, зі склицею, часто художньої роботи.

До слов'янських городищ приєднуються часто селища, моголиники з численними маленькими висипами, на них трапляються ями на збіжжя. Знахідки речей цілком ті ж самі, що й на городищах (рис. 68-69).

Особливий тип в сточищі Дніпра — це городища литовського часу XV–XVI ст. Мури рівнобічні, з виступами на рогах пристосовані до пальної зброї (рис. 85-86).

Городища кочовницькі вивчені замало. Серед них деякі мали кам'яні мури. Їх вивчалось в Маяцькому городищі на Острогожчині. Воно має площу тільки 2/3 гектара. Оточено з усіх боків

стіною, яка в деяких місцях збереглася на височинь до 3 метрів. Товщина муру сягала до 6 м. Він складений був з місцевої міцної крейди. З обох боків обкладений великими витесаними брилами, розміром до $70 \times 40 \times 35$ см вагою від 50 до 130 кілограмів, а в середині грузований різного розміру камінням.

На плитах часто траплялися рисунки, і якісь знаки, може літери. На поверхні городища було помічено декілька ям. Розкопані — нагадували землянки. Навколо городища також багато ям — землянок, в яких знайдені череп'я посуду, вугіль, побиті кістки, залізні речі; були серед них і ями на збіжжя.

Навколо городища з трьох боків розташовано погребнице з підземними камерами і речами, характерними для салтівського погребища, які датують городище VIII–IX століттям.

Рештки товстих кам'яних мурів були виявлені на декількох городищах в сточищі Дінця. На Салтівському городищі описано фундамент муру, який складався з трьох паралельних стінок, коло 70 см. завтовшки кожна. Стіни складені з тесаних брил різнобарвного місцевого пісковця. Брили мали форму паралелепіпедів довжиною до 70 см. Сутки між стінами були забиті грузом. Мури складені на міцному цементі в один ряд, сутки також заливали цементом. Селяни казали, що на деяких брилах, які вони викопували, були накреслені ніби якісь знаки. Навколо збереглися рештки ще двох земляних валів. На жаль, це городище досліджено не досить.

Вказівки на подібні мури маємо також відносно Вовчанського городища на Вовчій та інших городищ по Дінцю. Вивчені вони замало.

Рештки старих осель, або селища різного часу, виявляються скупченнями будівельного грузу і одломків, до яких домішані покиди їжі, уламки різноманітних побутових речей і інші ознаки культури. Добре зберігаються кабиці й печі, чому частенько знаходяться набувають назви *печищ*. Деколи трапляються підвалини і підмури різних споруджень, по яких можна дізнатися загального плану оселі і окремих будівель.

На Україні маємо деякі сліди татарських осель, де знайдено уламки цегли і цілі цеглини, полив'яні кахлі, а також кам'яні жорна, залізні шаблі, ножі, удела, стремена, кінські пута, замки від пут, лопатки, сокири, серпи, коси, а також череп'я посуду й монети Золотої Орди.

До категорії селищ наближуються руїни міст, з яких ретельно вивчена Ольбія — грецьке місто на березі Бога, що існувало з V століття до нашої ери аж до III стол. після н. е. Тут зроблено безліч важливих знахідок з грецької і римської доби існування міста. Многолітні розкопи виявили там міські мури, башти, бруки, вулиці, будівлі, кладовища, похорони, велику кількість побутових решток: кераміки, металевих виробів, скла; а також багато мистецьких пам'яток: розмальованого посуду, мармурових та інших кам'яних скульптур; написів на камені, монет і т. п.

Житлові ями, землянки. При утворенні глибоких водо-роїв, а також при великих земляних роботах у перекроях можуть викриватися ознаки житлових ям. Їх трудно помітити оглядаючи поверхню, але в тих випадках, коли ями покопані на городищах та селищах, або звязані з ними — вони одразу впадають в очі. В перекрої житлова яма зразу відокремлюється кольором, бо звичайно вона повна чорної або сірої землі, перемішаної з вугіллям, печиною, деревом, кістками, череп'ям та іншими рештками культури, або хоч просто заповнена чорноземом.

Найстаріші, відомі нам, землянки знайдено було в Києві. Це чотирьохкутні виїмки, на глибині 30-40 см, 4-5 м завдовжки та 3-4 м завширшки. Посередині в кожній була друга виїмка, меншого розміру, але більшої глибини — до 1,5 м. З одного боку був залишений вхід, який іноді зроблено сходами. На протилежній стінці тієї ж ями, невисоко від підлоги, була видовбана пічка на зразок дужної печерки з невеличким димарем, або замість пічки зроблена кругла кабиця, частина якої була в ямі, а частина заходила в піддовбану стінку, де пробивали такий само димар, як і в пічці. Понад стінками

великої ями іноді зберігаються обпалені частки кілля, вбитого в землю, а коло нього шматки шпаруни, що завалилася зі стінок, з відбитками на ній ліси та хворостин. Це доводить, що зверху землянки були обгорожені плетнем, що утворював невисокі стінки, обмазані глиною. Стеля спиралася на стінки, іноді ще піддержували її посередині стовпці. На дні землянки завжди спостерігався грубий і міцний шар покидів їжі, який звичайно заповнював наполовину серединну яму. Він складався переважно з скоюк річкових м'якунів, іноді кісток і рогів оленя, кози, кісток дикого кабана, бобра, а також свійських тварин: коня й корови. Значно рідше траплялися риб'яча луска та кістки, пташині кістки. Було помічено також підпечені зерна пшениці, ячменя, проса. В кожній землянці знаходили також щитки річкової черепахи.

З знаряддя траплялося багато виробів з рога лося та оленя, вузькі кістяні вістря, шила, а разом кремінні вироби — дрібні і нечисленні. Це ножі, скребачки, долота й сокирки з пришліхованим лезом. Ганчарські вироби дуже численні. Це посуд з простої глини, грубий, поганого випалу, ламкий, крихкий, також глиняні пряслечка. Орнамент має вигляд ямок, рисочок, зроблених нігтем, пальцем, палічкою, кісточкою і т. п.

Частина знайдених там землянок має характерні ознаки *трипільської культури*. Вони виявляють різноманітний прогрес побуту й техніки. Замість скоюк м'якунів, рештки їжі складаються з кісток риб'ячих, пташиних, звірячих. Кераміка значно краща: вироб, випал, і особливо розписування посуду, підноситься на велику височину, з'являються опуклини, вуха і т. п.

Землянки, знайдені в *слов'янських* городищах на Полтавщині, мали глибину 1-1 ½ м, розмір 4×4 м. Це прямокутні ями, на дні яких збереглися приступки, лежанки, ямки. Один кут займає пічка конічної форми, 1 м. заввишки, виліплена з глини, або викопана в ґрунті. Наверху пічки — димар, а з боку малі дужні челюсті. Черинь убито глиною, а зверху викладено кавалками граніту. Проти челюстей завжди викопано яму. Іноді з землянкою з'єднані проходом інші менші

ями. Ніяких ознак стінок, стовпів, або покривлі в цих землянках не помічено. Яма, після того, як перестали в ній жити заповнювалася різними покидами, або запливала поверхневою гумусовою землею.

Ями на збіжжя. Щільно зв'язані з попередніми. Траплялися по городищах та селищах, особливо слов'янських. Вони не великі, мають циліндричну форму, або на зразок глека поширюються внизу. Боки й дно бувають шпаровані глиною і навіть обпалені. В цих ямах іноді можна знайти рештки зерна.

Старі копальні. Місця розробки корисних копалин ще дуже мало вивчені на Україні. Що до здобичи кременя та інших порід каменю, то відповідні шахти були знайдені й описані за кордоном. На Україні мусимо їх ще розшукувати.

Проте старовинні копальні мідяних руд знайдені на Павлоградщині, Багмудчині, Слав'яносербщині. Це шахти, пробиті в твердому пісковці. В них знаходили кам'яне і бронзове знаряддя і людські кістки, що набралися мідяних окисів, а також викидану гірську породу, разом з мідяною жужелицею, і злиски витопленої в горщиках необробленої міді. Там же знаходили невдалі, попсовані під час виливання і поламані мідяні знаряддя, певне, призначені на перетоплення (рис. 25).

Ознаки копалень залізної руди були відкриті в околицях Кривого Рогу і балки Великої Дубової. Тут з ними також зв'язувалися ознаки топленин. Це нам доводить, що гірництво і металургія за старих часів були між собою щільно зв'язані. (фото 85).

Є відомості про старовинні копальні живого срібла. Треба шукати старовинні копальні солі і т. п.

Печері. Натуральні печері — це порожняви в гірських породах, переважно в вапняках, якими людина з перших часів культури користувалася, як житлом. Печері палеолітичні дуже численні в Західній Європі і містять у собі важливі рештки людини, людської культури і мистецтва. Іноді в них трапляються поховання. З того часу печері були за житло різночасово, іноді декілька разів, аж до сучасного моменту — в гірських місцевостях.

На Україні кількість натуральних — скельних печер досить значна на Волині, особливо на Поділлі, в Галичині. В деяких знайдено людські і звірячі кістки, скойки черепашок, кремінні скалки і знаряддя, шліфовані кам'яні сокирки і т. п. Багато кам'яних виробів, знайдено поблизу. Ці печері можуть належати до кам'яної доби, але вони не досить досліджені.

Штучні печері на Україні виникають також дуже рано. З них найстаріші, добре вивчені в Києві, викопані в лесі. Вони довгі і вузькі, мають лише 1 м. завширшки. В одній, що найбільше збереглася, знайдено багато решток їжі — велика кількість річкових черепашок, а також кістки риб'ячі, свинячі, волів, кінські. Товарячих кісток значно менше ніж черепашок, вони розколоті. Також знайшлося перепалене каміння — рештки огнища, кісткове і камінне знаряддя, кремінна пила, нуклеус та вістря з червоного залізняка, рештки глиняного посуду, виліпленого негарно, з руки, і слабо випаленого. Ці печері належать до неоліту. Подібні печері, викопані в глині по кручах, викрито по узбережжю Дніпра між Вишгородом і Терехтемировим. Тут знайдено їх над п'ятдесят.

Значна кількість волинських та подільських печер вироблена в камені штучно, або являють собою натуральні печері, оброблені та пристосовані людиною для себе в пізніші часи. Багато з них мають ознаки християнського культу. Ці були оселені іноді за старих часів пустельниками, ченцями. Крейдяні печері по Дінцю в Святих Горах, можливо, старого походження, але пізніше перероблені, поширені і пристосовані ченцями для себе. З печерями звязуються часто написи на стінах і камені.

Підземні ходи трапляються по деяких городищах, де вони йдуть до води. Досить поширені по монастирях, де вони зв'язані з печерями, та по старих містах. Відомі великі ходи під Київом, Черніговом, Полтавою, Харковом та іншими містами. Більшість з них недавнього походження, але є і дуже старі. З ходами в'яжеться завжди багато легенд, часто безпідставних. Підземні ходи бувають видовбані в ґрунті, іноді на значній

глибині, пізніші обкладені цеглою. Всупереч поширеним переказам, нахідок у підземних ходах обмаль — бо, звичайно, хід був колись прохідне місце, в якому ані зберігати, ані ховати щось не було рації. Але відомі знахідки в ходах кістяків, деяких речей, які заховані, мабуть, вже після того, як хід втратив своє призначення. Цікавий план ходу, ознаки на його стінках знарядь, якими його довбали, інші, поглиблення в стінках, східці, кімнатки, сліди каганців і т. п., найбільше ж знаки та написи на стінках. Проте, визначення часу, коли хід був зроблений — задача часто складна.

Палафіти, будівлі на палях. Поки що не було певних відомостей про знахідки цієї категорії пам'яток на Україні. Але в останній час є вказівка на відповідні нахідки на Волині та Поділлі. Будівлі на палях можна шукати і в інших місцях. Палафіти — це дуже відомі в Західній Європі оселі на озерах, які існували з початку неоліту і, через усю мідяно-бронзову добу, аж до початку заліза. Їхні рештки викриваються під час посухи в озерах, також при розробці торфовищ. Тут у глеї, або торфі, крім решток паль, знаходять різні дерев'яні частини будівель і частини плетених, стін, містки і потоплі човни, якими перевозилися на берег. Багато дерев'яного, кістяного, кременного й кам'яного знаряддя, що впало колись у воду, в пізніших — мідяні і бронзові речі. Багато глиняного посуду. В глеї та торфі добре зберігаються також зерна різного хліба і рештки інших корисних рослин, овочів, кістки диких і свійських тварин, клапти тканини і т. і.

Нижче Києва були знайдені під час великої посухи рештки паль, але це, мабуть, загати та їзи для лову риби.

Мегалітичні спорудження — суть своєрідні будівництва з дуже великих брил та плит каменя, іноді зв'язані з похованнями, і належать до неолітичної, або бронзової доби. Вони розподіляються на *менгіри* — сторчма поставлені довжелезні каміння; *долмени* — столи, або хати, складені з кількох величезних плит і *кромлехи* — кола з великих каменів; *лінії* великих сторчма поставлених каменів і інші.

Типових мегалітичних споруджень на Україні не знаємо. Проте деякі пам'ятки наближаються до різних категорій мегалітів. На Поділлі — в Лядовій на Дністрі знаємо невеликі групи кам'яних плит, які поставлені руба. На деяких з них маємо якісь знаки, чи тавра. Коло с. Васьковичи на Волині відомий великий стоячий камінь, оточений брилами червоного граніту близько нього знайдено глянцоване кам'яне знаряддя і череп'я грубого глиняного посуду. Ці пам'ятки нагадують менгіри. Подібні стоячі камені указані на Херсонщині по Інгульцю. Коло с. Бакоти на Поділлі відомі ряди величезних каменів, штучно розположених на березі Дністра. Ці ряди нагадують кам'яні лінії. Те саме коло Нагорян на Дністрі.

На Херсонщині по Інгульцю указані групи великих кам'яних брил, які нагадують долмени та інші форми мегалітів. З мегалітами іноді зв'язується так зване *мискове каміння*. Це великі брила, плити, іноді в складі мегалітичних споруджень, часто окремі, також і невеликі, камені, що на їх поверхні зроблені групи поглиблень, які нагадують миски. Їхнє призначення певно не виявлено. Гадають, що вони мали якесь обрядове значення в неоліті, або на початку бронзової доби. Подібні до цього камені указані на Волині — коло Великої та Малої Глумчи, на Поділлі — коло Бакоти, Нагорян. Тут вони з'єднані з рисунками на скелях. Час їх походження точно не визначений.

Кам'яні баби, що стоять в степу на могилах, або перевезені звідти в оселі і садиби, являють собою людську постать, вироблену з різних гірських порід. Вони бувають досить різні так матеріалом, що може бути місцевий, а може й дуже далекого походження, як і виробом. Є баби на зразок стовпа, на якому низьким рельєфом зазначені деталі і трохи відокремлена лише голова. На інших вироблені гарно кінцевості. Відображена людина може стояти і сидіти. Буває чоловіча і жіноча постать. На деяких іноді можна бачити різні деталі: одяг, зачіску, прикраси, зброю, побутові речі, вирізблені іноді дуже ретельно (рис. 76-78).

Кам'яні баби поширені по цілій Україні, найбільше на Бердянщині, Маріупольщині, Катеринославщині, Донбасі, Харківщині. За останні роки багато бабів попсовано і зовсім знищено несвідомими і темними людьми. Треба збирати всі, які можна відомості і відображення їх, бо ця група пам'яток має найбільшу загрозу. Кам'яні баби поставлені були на могилах пізніми кочовниками, переважно половцями, а, мабуть, і іншими також.

Писане каміння. Рисунки на скелях та камінних плитах — нечисленна група пам'яток. На Україні вони відомі лише на Поділлі. Тут сторчма поставлені плити коло с. Лядова на Дністрі мають вибиті якісь знаки і крапки, що нагадують почасти схематичні рисунки, почасти літери, а найбільше тавра на конях і товарі. Цікавий кам'яний барельєф відомий в с. Буші на Ямпольщині (Поділля). На ньому горорізьбою зроблено дерево з чотирма гілками, на одній з них сидить півень, а під деревом навколюшках людська постать, яка держить у руках чашу. За людиною олень з великими рогами, а зверху нерозбірливий напис.

Значну кількість різноманітних знаків і відображень знайдено на Маяцькому городищі на Вороніжчині. Там вони були нашкрябані на крейдяних брилах, з яких складені стіни городища. На рисунках відображені людське обличчя й постать, коні, якась ще тварина, їздець і т. і. Знаки дуже різноманітні, нагадують тавра, клейна, візерунки, літери. Деякі групуються в рядки і, може, складають напис на невідомій мові. Городище визначають, як хозарське. Треба шукати подібні написи на наших городищах з кам'яними стінами.

Написи на камені належать до дуже різних часів. Їх робили з різного приводу: над похованнями, в місцях культових, на межах, на стінах і баштах старих міст і т. і. Зміст їх дуже різноманітний; деякі містять у собі записи історичних подій, топографічні вказівки, взагалі мають велике історичне значення.

Численні грецькі і рідкі латинські написи трапляються на узбережжі Чорного моря, в руїнах міст та великих міських

некрополях, особливо в Ольбії (рис. 35, 36). Ці написи іноді з'єднуються з барельєфними зображеннями.

Надзвичайно цінний напис скандинавським письмом-рунами, XI століття знайдено на острові Березані проти гирла Бога.

Кам'яні хрести, деякі дуже старого часу, трапляються на Волині, Поділлі, також і по Дніпру. З них пізні козацькі мають на собі написи.

Скарби. До особливої категорії пам'яток треба зарахувати скарби, себ-то закопані в землю, дорогоцінні в свій час, речі або гроші. Скарби знаходять завжди цілком випадково: через розмивання поверхні дощовою, або сніговою водою, підчас різних земляних робіт — прокладки залізниць, каналів, копання льохів і т. п., за оранки і іншої сільсько-господарської роботи. Скарби складаються з різноманітних речей, як кам'яні сокири, ножі, бронзові кельти, серпи, сокири; залізні речі: зброя, знаряддя; також різні прикраси бронзові, срібні, золоті і скляні, нарешті монети.

З речових скарбів деякі, наприклад скарби часів переселення народів, з бронзовими, циновими, срібними речами і намистами, дуже типові. Відомі надзвичайно великі і коштовні нахідки скарбів на Україні (рис. 57-60).

Грошові скарби складаються з монет римських, східних — арабських, перських, татарських Золотої Орди, руських великокнязівських, московських царських, західно-європейських і т. і.

Вони добре датують час заховання і речі, що разом з ними знайдено, і виявляють торговельні і інші зносини, що були в ті часи.

Наведемо декілька прикладів.

Речові скарби. В Скібницях Лісових на Таращанщині 1885 р. знайдено горщик, в якому була сокира з щирої міді, бронзовий кельт, 1000 бронзових незлютованих кілець різного розміру, 4 конуси з бронзової бляхи та бронзова фібула. Скарб належить до бронзової доби.

Перещепинський скарб, відкритий 2 червня 1912 року пастихами коло сл. Малої Перещепини — в 25 верстах від Полтави на піскуватих дюнах. Він складався з таких речей. Срібло: велике блюдо з орнаментом і латинським написом, на дні візантійські клейна — вага 13 фунтів; блюдо з ручкою, блюдо позолочене — обидва з візантійськими клейнами; визолочене блюдо чудової сасанідської роботи з відображенням полювання перського царя на диких цапів (рис. 57); дві гладкі вази з ручками, ваза для овочів; великий гранчастий глек — умивальник (рис. 58), величезна визолочена амфора — вага 55 фунтів; десять чарок, дві малі застібки, пара стремнів, уламки великих піхов від меча. Золоті речі: велика, масивна ваза — 4 ½ фунта, друга ваза, великий полумисок, великий глек сасанідського типу — вага 7 фунтів, довгаста чаша, одинадцять келехів (рис. 59), масивна ложка, ріг для питва, обручки, перстні, гривні, застібки, почасті з камінцями та склицею (рис. 60), бляшки, причіпки, бубончики, дзвоники, візантійські монети, перероблені на дукачі, частини від обкладки меча, платівки від сідла, кінської збруї, деякі з дорогими камінцями, 250 гладких золотих платівок і багато інших дрібниць. Загальна вага самого золота над 20 кг. (50 фунтів). Крім того понад 200 бронзових позолочених бляшок з кольоровим склом, невеличка залізна сокира і уламки скляної речі.

Перещепинський скарб відносять до кінця VII століття і вважають його за викуп, який взяли авари або слов'яни з візантійського города, або пограбовані в Візантії речі.

Цей величезний скарб переховується в Ленінграді в Ермітажі.

З величезної кількості грошових скарбів можна навести кілька прикладів скарбів різного часу.

На Чернігівщині — 5 км. від м. Ніжина, 1847 р. знайдено 1312 римських срібних монет різних імператорів від Нерона до Септімія Севера (від 54 до 211 р. після Різдва), також дві обручки з червоним камінням і облямована золотом каблучка.

В сл. Рублівці на Богодучівщині 1891 р. знайдено 201 золота монета римська та візантійська IV–V століть.

В Нижній Сироватці на Сумщині 1847 р. знайдено глиняний глек, в якому було 206 монет — умейадські дїргеми 702–750 р. і абасїдські дїргеми 750–813 р.

В Києві на цвинтарі Йорданської церкви 1863 р. знайдений скарб срібних саманїдських дїргемів 895–930 р. — 192 шт., а 1851 р. в Печерській крїпості від 2 до 3000 срібних дїргемів абасїдських, тїгїрдських та саманїдських.

Недалеко м. Ніжина 1852 р. знайдений скарб — 200 монет золотих і срібних Володимира, великого князя Київського.

В річці Синюсі на Єлисаветградщині (Херсонщина) 1894 р. дві селянки знайшли скарб срібних монет Золотої Орди (1310–1360 р.) та чеських (1278–1378 р.).

Недалеко Харкова на березі річки Уди 1893 р. знайдено 425 срібних монет Золотої Орди 1380–1412 р.

В Білгородці близько Києва 1853 р. знайдений скарб — 7630 шелягів XVII столїття польських, ливонських, шведських, пруських, тешинських та англїйських.

Випадкові знахідки, відносно котрих не зрозумїло, як вони потрапили в землю, як і скарби, знаходять за найрїзноманїтніших умов і складаються вони з речей окремих і незв'язаних з околишніми пам'ятками. Вони можуть належати до всіх часів всіх народів, і іноді мають велику наукову вартість (рис. 81).

ПРОГРАМИ ДЛЯ РЕЄСТРАЦІЇ ТА ОПИСУ ПАМ'ЯТОК.

I. Передїсторичні стації та майстерні.

1. Місце знаходження стації, або майстерні. Місто, округ, район, слобода, село, хутір. Назва місцевості, урочища. Відстань і напрямок од найближчого села, церкви, кладовища, озера, річки, моста, дороги, або іншого помітного, що легко знайти, пункта. Віддалення від найближчої залїзничної стації.

2. Розполог стації: на крутому березі річки, або яру (правому чи лівому), на луках, на піскуватій терасі над луками, на другій надлуговій терасі, або на межіріччі. *План, нарис.*

3. Чи є відслонення суцільного культурного шару. Грунти та породи, що залягають вище та нижче — починаючи од верхніх. Їхня грубість, колір, склад, твердість, домішки, вкрапління. *Кресленик, перекрій нашарування, зразки порід.*

4. Опис культурного шару. Довжина відслонення, грубість культурного шару, колір, склад і ін. Розполог у ньому культурних решток: чи утворюють скупчення, лінзи, прошари, або розподілені врозтіч, нерівномірно, їхня кількість, опис. *Зразки.*

5. Чи не трапляються разом із слідами людської культури кістки великих вимерлих тварин. Їх перелік, розміри, розполог в шарі, опис. Стан кісток: міцні потрухлі; цілі, побиті, роздрібнені, перепалені.

6. Інші находження культурних решток: в кручах, по березу річки, або по схилу яра, по узбіччях піскуватих терас, по підніжжях дюн, або у видминах посеред дюн та пісчаних горбів.

7. Площа, яку займає стоянка: довжина, широчінь, загальний розмір. Обрис площі. *План.* Чи вся стоянка відслонена, чи тільки частина її, та на якому просторі можна чекати ще культурних решток.

8. Оскільки часто вкрита поверхня стоянки культурними рештками. Кількість їх на квадратний метр. Як вони розподіляються по поверхні: рівномірно суспіль, чи окремими купами, гніздами, валками, або розкидані поодинокі. *Плани.*

9. Чи нема куп харчових покидів: скойок річкових м'якунів, побитих, розколотих або попалених кісток, риб'ячої луски тощо. Форма і розмір куп, розполог їх. Культурні речі, домішані до них. *Плани.*

10. Чи нема останків окремих огнищ: куп золи, попілу, вуглевих плям, обпалених кам'яних плит, або розтріснутого каміння. Речі, що трапляються разом з цим. *Нарис, плани.*

11. Чи нема ознак масового виробу кремінного начиння: запасу необроблених кремінних кавалків, купок кремінного дріб'язку, незакінчених, поламаних, іноді й готових цілих знарядь. Розмір таких скупчень. Перелік та опис знайдених речей.

12. Чи нема ознак виробу череп'яного посуду: шарів, або грудок перепаленої глини, огнищ з купами одноманітного череп'я тощо.

13. Речі, що трапляються в культурному шарі, або на поверхні. Їхній розполог, кількість, заховання. Перелік та опис: вугілля, зола, попіл; кістки людини та тварин — яких, в якому стані; кавалки каміння — колір, міцність, порода, розміри; кремінні відщепки та знаряддя — форма, розмір, вироб, призначення; череп'я — грубість, колір, випал, міцність, форма посуду, вироб, орнамент. Кістяні, мідяні, бронзові, залізні, скляні речі, монети тощо.

14. Чи не відомі випадки раніших знахідок на стації. Які траплялися речі і де вони зараз.

15. Народні уявлення щодо походження стації: який народ і коли жив, проходив, або воював тут.

16. Чи не розмивається стація водою. Чи не псується вона через завали, оранку, або з інших причин. Чи не засаджують рухомі піски шелюгою. Чи не збирає хтось на поверхні речей (креміння, бронзових площиків тощо), хто й для чого.

II. Могили та могильники.

1. Місце знаходження могил. Місто, округа, район, слобода, село, хутір. Назва місцевості, урочища. Відстань і напрямок од найближчого села, церкви, кладовища, озера, річки, моста, дороги, або іншого помітного, що легко знайти, пункта. Віддалення від найближчої залізничної станції.

2. Розполог могил. У лісі, в степу, на полі. На найвищому шпилі межиріччя, на стрімкому березі річки — якої, на схилі балки, або яра — якого, на річковій терасі — високій, низькій, першій, другій, над луками, або на луках.

3. Місцева народна назва могили, або могильної групи: Гостра, Довга, Червона могила, Савур могила, Солоха і т. д. Три брати, Рясні могили, Рядові і т. д.

4. Кількість могил в одній групі.

5. Розміри могил. Висота висипу над рівнем землі, діаметр (через верх могили), обвід.

6. Форма могил у плані: круглі, довгасті, хвостаті. Кресленики. Форма в профіль: високі, гострі, півкулясті, низькі, розложисті, плескаті могили. Верх гострий, круглий, плаский з ямою. *Перекрої*. Де приходиться верх могили: в центрі, збоку, в якій стороні.

7. Чи нема навкруги могили рівчака, або жолоба; його глибина, обрис, профіль. *Перекрої*.

8. Гуртовання могил. Щільно, чи рідко розположені могили; простими або кривими рядками, без ладу; дрібні навкруги великих, чи інакше. Відстань і напрямок між могилами. *План групи*.

9. Склад могильного висипу. Чи відрізняється він від ґрунту, що оточує його. Міцний, чи пухкий висип. Домішки глею, глини, печини, піску, крейди, попелу, каміння (пісковець, вапняк, чи інший камінь), його кількість, розміри. Кам'яне обмурування могили, або кам'яне кільце навкруги. Їхній склад, розміри, устрій. *План, перекрій*.

10. Чи нема на поверхні могили та навколо виораних, або викопаних речей: кісток звірячих, товарячих, або людських, золи, попелу, череп'я, креміння, каменів, кісткових, бронзових, залізних виробів, скла, монет. Їхня кількість, розміри, матеріал вироб, призначення.

11. Народні уявлення щодо походження могильних висипів: який народ, коли, з якого приводу і за для чого зробив ці висипи, і що в них міститься.

12. Перекази, легенди, повір'я, забобони, обряди, застосовані до могил.

13. Чи не було раніше розкопів могил з боку amatorів, шукачів скарбу, або фахівців. Хто робив розкопи, коли, що знайдено і де переховуються знайдені речі.

14. Чи нема якої-небудь загрози могилам з боку оранки, прокладання доріг, канав, вирубу лісу, або розмивання річкою, яром і т. і.

III. Випадково відкриті поховання.

1. Рівень, на якому лежав кістяк: у висипу, на рівні землі, або нижче, і на якій глибині від поверхні; чи кістяка зовсім не було.

2. Положення кістяка: випростаний на спині, скорчений на боці (якому), зібганий, сидячи, або інакше. Напрямок голови, обличчя. Положення рук: простягнені, зігнуті в ліктях, покладені на груди, під голову. Положення ніг: простягнені, зігнуті в колішках, в бік, вгору. Довжина кістяка в сантиметрах. *Кресленики, малюнки, фотографії.*

3. Стан переховання кісток. Цілі, зруйновані, потрухлі, побиті.

4. Чи всі кістки на місці. Яких немає, і з якої причини: чи кістки розклалися, чи розтягнені ховрахами і іншими звірятами, чи не всі були покладені в могилу.

5. Чи не помічається пофарбування кістяка, яких частин і в який колір. Як розподілялася фарба: чи набралися нею кістки, чи лежала грудками, крупинами, або шаром укривала землю.

6. Чи не було постилки під кістяком: золи, вугілля, попелу, піску, вапна, крейди, кори, очерету, трави і т. п. Чи не був укритий, або посипаний зверху, тими ж, або іншими матеріалами. *Зразки.*

7. В разі, коли кістяк не один — кількість, великість, взаємний розполог кістяків. *Кресленики, малюнки, фотографії.*

8. Устрій могили. Яма в землі: глибина, довжина, ширина, форма. Яма з піддовбаним боком; східці, устрій підкопу, розміри, форма. Підземна камера: розмір, форма коридору входу, самої камери.

9. Техніка копання: сліди копання або довбання на стінках могили; їхня форма, великість, напрямок. Обробка стінок тієї підлоги: вирівнювання, шарування, побілка.

10. Похоронні збудовання. Дерево — порода дерева, обробка: стовбури, гілки, дубки, бруси, балки, оцупки, кругляки, дошки, тес, драниця. Розмір, форма, злучення, жолоби і т. і. Зруб брусована стеля, труна: їхні розміри, форма, устрій. Довбані й випалені колоди, розміри, опис, техніка. Домовина з кам'яних плит: порода каменю, розміри, виріб плит; великість і форма домовини. *Кресленики, фотографії.*

11. Речі, що були при похованні. Їхній розполог у могилі. Перелік та опис. Кістки диких і свійських тварин, цілі кістяки животин, збіжжя, зброя, знаряддя, посуд, рештки одягу, взуття, прикраси і т. і. Кількість, розмір, матеріал, форма, призначення знайдених речей. Стан переховання.

IV. Майдани, розкопані могили.

1. Місце знаходження майдана. Місто, округа, район, слобода, село, хутір. Назва місцевости, урочища. Відстань і напрямок від найближчого села, церкви, кладовища, озера, річки, моста, дороги, або іншого помітного, що легко знайти, пункта. Віддалення від найближчої залізничної станції.

2. Розполог майдана: в лісі, або на степу, на полі. На найвищій точці межі річчя, на високому березі, на схилі до річки або яру, на річковій терасі над луками, або на луках. Відстань од найближчого лісу — теперішнього або колишнього.

3. Місцеві народні назви майдана: «Розкопана Могила», «Роблена Могила», «Роблениця», «Майдан», «Великий майдан» і т. і.

4. Загальний вигляд і план майдану. Центральний висип і бокові валки, або вуси. Їхня кількість і взаємний розполог. *План, кресленики, фотографії, пластичні моделі.*

5. Опис кільцевого валу. Його обрис, висота в різних частинах, крутість схилів. Довжина всього кільця навкруги — по верху. Чи не помітний навколо кільця рівчак — його глибина, ширина. *Перекрої.*

6. Суцільний вал, або розірваний «ворітьми». Довжина окремих часток валу. Розполог і напрямок «воріт». Ширина їх. *План.*

7. Форма посередньої ями. Діаметр її. Глибина від верху кільця до дна ями. Глибина відносно поверхні, що оточує — рівня землі. Крутість схилів. Валки та висипи посередині ями. *План та перекрій.*

8. Бокові валки, або «вуси». Їхнє положення відносно воріт. Кількість з кожної сторони, напрямом. Форма, висота, довжина, ширина. Крутість схилів. План, перекрої. Чи не помічається проти воріт між вусами ями. Її розположення, розміри, форма, ґрунт у середині.

9. Склад ґрунту кільцевого валу і вусів; однаковий, чи різний. Чиста земля, домішки глини, печини, вугілля, вапна і т. і. Де саме і скільки домішок.

10. Нахідки на поверхні майдана та вусів. Матеріал, кількість, форма, вироб, призначення знайдених речей.

11. Чи нема поблизу інших майданів, або могил. Їхня кількість, величина, форма, віддалення, розполог відносно описаного майдана і проміж себе.

12. Місцеві народні назви майданів взагалі, часток майдану, кільцевого валу, бокових валків, ями і т. і.

13. Погляд селян на походження майданів. Хто, коли, як і для чого їх збудував.

14. Перекази, легенди, повір'я, забобони зв'язані з майданами.

15. Чи нема загрози для майдана з боку оранки, розкопів, засипання і т. і.

V. Городища.

1. Місце знаходження городища. Місто, округа, район, слобода, село, хутір. Назва місцевості, урочища. Відстань і напрямом від найближчого села, церкви, кладовища, озера, річки, моста, дороги, або іншого помітного, що легко знайти, пункта. Віддалення від найближчої залізничної станції.

2. Розполог городища: в лісі або в степу, на ріллі. На крутому березі річки, струмка, яру, біля озера, болота, ставка. На луках, на болоті, або на рівному місці, на межиріччі. *Плани.*

3. Місцева народна назва городища: Городище, Городок, Мохначево, Снітчино, Козарське і т. п.

4. Форма городища: чотирьохкутна, трьохкутна, квадратована, кругляста, підковувата або інша. *План*.

5. Висота городища над місцевістю, що оточує його, — над річкою, полем, дном яру, долиною.

6. Квадратова площа двору; всього городища з валками та рівчакми.

7. Природний захист городища: стрімкі схили річки або яру, кручі, болотини, багнища. З яких боків і на якому протязі вони захищають городище. Ознаки використання для захисту природних умовин: підсилення стрімких схилів, гатки, греблі, переїзди через багнища і т. і. *Кресленики, плани, фотографії*.

8. Штучні укріплення городища. Вали і рівчакми. Їхня довжина, кількість, розполог. Висота, ширина; обрис валу в різних частинах. Перекрої. Перерви серед валу. Ознаки воріт і переїздів через рови. Відміни і деталі валків у цих місцях. Ознаки частоколу, паркану, паль зверх валу, або в перервах. *Плани, кресленики, фотографії*.

9. Склад валів: земля, глина, прошари перепаленої глини, домішки до ґрунту каміння — його кількість, розміри, колір, міцність, порода, місце де здобувалося; домішки золи, попелу, вугілля, кісток, культурних решток.

10. Кам'яні стіни. Розміри каменів, їхня вага і форма. Розміри тесаних брил і плит; спосіб обробки, регулярність розміру, форми. Спосіб мурування: цемент, джумур, його кількість, колір, склад, міцність. Порода каменя: пісковець, вапняк, крейда і т. і. Колір, міцність, грубість зерна, верстуватість, окремість і т. і. Найближчі родовища цих порід. Чи нема там ознак розробки каміння. Риси і малюнки на каменях. Їхній опис. *Малюнки, фотографії*.

11. Рови, їхня кількість, розполог. Перерви серед ровів, переїзди. *Плани*. Устрій ровів: ширина, глибина і крутість схилів. *Профілі*.

12. Двір городища. Довжина і ширина в різних частинах, об-

рис. Площа, що її займає двір. Поверхня двору, її нерівності, горбки, канави. Ями, їх розмір, форма, глибина, кількість, розполог. Ознаки землянок на дворі городища. Ознаки колодязя, або ходу до води, розмір, глибина, розполог.

13. Речі, що їх знаходять на городищі — в валах, рових і на поверхні двору. Кістки людини і тварин, вироби з каміння, кістки, глини, бронзи, заліза, скла. Зброя, знаряддя, посуд, начиння, прикраси, монети. Опис, кількість, розмір, матеріал, вироб, форма, призначення знайдених речей. *Малюнки, фотографії.*

14. Ознаки оселі біля городища. Див. програм VI.

15. Попілища та смітники на городищі. Див. програм II.

16. Могили, зв'язані з городищем. Див. програм II.

17. Поховання на городищі. Див. програм III.

18. Чи не відомі випадки раніших знахідок на городищі. Де саме, коли і що знайдено, ким і де зараз знайдені речі.

19. Перекази, легенди, повір'я, звичаї і забобони, пристосовані до городища.

20. Чи не загрожує городищу небезпека з боку заселення, оранки, вирубки лісу, розмиву схилів, прокладання доріг, канав і т. і. Чи не розбирають камінь зі стін та валів.

VI. Рештки осель. Селища.

1. Місце знаходження селища. Місто, округа, район, слобода, село, хутір. Назва місцевості, урочища. Відстань і напрямок від найближчого села, церкви, кладовища, озера, річки, моста, дороги, або іншого, помітного, що легко знайти, пункта. Віддалення від найближчої залізничної станції.

2. Розполог селища: на березі річки — правому, лівому, високому, низькому, біля озера, по схилу яра, балки, на межиріччі. В лісі, на ріллі, на пісках. Відстань від води.

3. Місцева народна назва старої оселі: Селище, Старе місто, Город, Печище, Царина і т. п.

4. З чого складаються рештки оселі: стіни, частоколи, бруки, руїни будівель, печей, купи будівельного грузу, або окремі цеглини, каміння, або інші сліди культури.

5. Площа під старою оселею: довжина, ширина в різних напрямках, обрис, квадратова площа. *План*.

6. Поверхня оселі: горбки, пригорки, холми, западини, ями, канави і т. і. *План, фотографії*.

7. Розполог руїн будівель, стін, печей, ям, смітників і інших решток культури на поверхні. Ознаки доріг, меж, вулиць, вододінь, садиб і т. і. *План*.

8. Попілища та смітники. Їхня кількість, розполог; висота, довжина, ширина, форма. *Перекрої, план*. Речі, що в них знаходять.

9. Житлові ями та землянки. Кількість, гуртування: рядками, колом, групами і т. і. Довжина, ширина, глибина ям, їхня форма. Рештки дерев'яних паль, стовпів, кроков, покрівлі, даху і т. і. *План, кресленики, фотографії*. Речі, що знаходять у ямах.

10. Ями на збіжжя. Кількість, розполог відносно житлових ям. Розміри, форма. Обробка дна і стінок. Ознаки шарування, випалу, обкладки деревом. Рештки зерна і інші знахідки. Характер ґрунту, що заповнює яму.

11. Рештки будівель. Дерев'яні стіни: засоби обтесування та остругування дубків, дошок тощо; спосіб скріплення, жолоби. Хворостяні стінки, спосіб плетіння, кілки. Шпаруна, або вапна від стінок.

12. Кам'яні та цегляні стінки. Порода каменя, колір, міцність, походження; розміри, форма, обробка кам'яних брил, чи скиб. Розміри, колір, міцність, випал цегли. Склад, колір міцність, кількість джумуру або цементу. Спосіб мурування стін, кутів та склепінь. Розміри, плани стінок. *Кресленики. Фотографії*.

13. Ознаки стелі. Матеріал. Дерев'яні частини — див. п. 9, 11. Черепиця: розмір, матеріал, випал, полива, форма, спосіб з'єднання черепиць між собою. *Кресленики*.

14. Ознаки підлоги: глиняна, дерев'яна, кам'яна, цегляна — див. п. 11, 12.

15. Засоби освітлення. Вікна. Скло — колір, грубість, прозорість, форма шибок.

16. Огнища й печі. Матеріал, розміри, устрій — див. п. 12. Ознаки валькування, шарування, глиняні челюсті, піднебення. *Кресленики, рисунки, фотографії*. Кахлі: матеріал, розміри, форма, вироб, полива, орнамент. Покиди їжі, уламки посуду, інші рештки.

17. Розміри й плани цілих будівель. Гадки про вигляд і призначення їхнє. Плани дворів. *Кресленики, фотографії*.

18. Речі, що їх знаходять на поверхні селища. Покиди їжі: кістки диких і свійських тварин, зброя, знаряддя, посуд, збіжжя, прикраси, монети. Кількість, форма, розмір, матеріал, вироб, призначення знайдених речей.

19. Чи нема на селищі, або поблизу, могил, поховань, або інших ознак похорону. Див. Програми II і III. Чи є зв'язок між цими похованнями і селищем. Які знаходять однакові речі.

20. Чи нема поблизу городища. Див. програму V. Відстань від городища і відношення до нього решток оселі.

21. Чи не відомі випадки раніших знахідок на селищі. Які знаходили речі, хто, і де вони зараз.

22. Народні пояснення, щодо походження селища. Який народ і коли жив тут, чим займався, і з якого приводу селище вилюдніло.

23. Чи нема повір'я, звичаїв, забобон, що зв'язуються з селищем.

24. Чи не загрожує решткам оселі небезпека з боку заселення, оранки, вирубки лісу, розмиву схилів, прокладання доріг, канав і т. і. Чи не розбирають камінь або цеглу на будівлі. Хто і для чого.

VII. Печері, підземні ходи.

1. Місце знаходження. Місто, округа, район, слобода, село, хутір. Назва місцевості, урочища. Відстань і напрямок од найближчого села, церкви, кладовища, озера, річки, моста, доро-

ги, або іншого помітного, що легко знайти, пункта. Віддалення від найближчої залізничної станції.

2. Розполог печер: у ярузі, ущелині, посеред скель, на схилі — стрімкому чи пологому, південному, східному чи іншому, в байраці, в долині річки. Розполог підземних ходів: на городищі, серед оселі, на майдані, в садибі. *План місцевості.*

3. В якому шарі зроблені печері, або підземні ходи: назва породи, колір, склад, твердість, домішки, вкраплення. Шари ґрунту, що лежать вище, та нижче. *Зразки порід.*

4. Вхід в печерю, або підземний хід. Розмір — висота, ширина. Форма входу. Рівень входу відносно довколишньої поверхні і самої печері. Помітність входу. Засоби маскування входу: скелі, каміння, рослинність навколо. Кількість входів. *Виходи.*

5. Спосіб зачиняти вхід. Каміння, брила, плити, скиби. їхня кількість. Гірська порода, з якої зроблені, розміри, форма, обробка, вага. Двері дерев'яні, металеві. Розмір, вироб, форма, деталі, прикраси.

6. План печер, або ходів. Довжина ходів, напрямок, повороти, розвилки, провулки, завулки. Висота і ширина в різних частинах печери коло підлоги і в горі. Абрис печери в перекрої. Розподіл печер на окремі залі, або хатини. Розміри і форма кожної. Переходи між ними. Рівень підлоги в печерах та ходах, його пониження та піднесення відповідно до напрямку ходів. *Плани, кресленики, перекрої, фотографії.*

7. Деталі стінок: ніші, ліжка в стінах, пічурки, карнізи. Деталі стелі: форма склепіння, карнізи. Деталі підлоги: сходи, ями, пороги.

8. Отвори печери чи ходу. Оболонки та вікна вгорі та з боків: розміри, форма, засоби викопання. Куди виходять, чи добре освітлюють печеру. Відтулини для диму, димарі.

9. Засіб копання печери, або ходу. Відбитки заступів, копаниць, плешнів, або іншого знаряддя на стелі, стінках та підлозі. Ознаки вирівнювання поверхні.

10. Обмурування стінок та стелі. Порода каменя. Розміри, форма, обробка каменя. Розміри, вага, форма, вироб, ви-

пал цегли. Спосіб складання стінок, кутів, склепінь. Цемент або джумур, його колір, склад, міцність, домішки.

11. Нахідки на дні печер та ходів: огнища, зола, попіл, вугілля, печина; кабиці складені з каміння — їхні розміри, форма; великість, кількість, форма, обробка каменців. Кістки диких та свійських тварин. Кременні та ка'мяні вироби, дріб'язок, дерев'яні, кістяні, мідяні, бронзові, залізні речі, скло, монети. Див. програму I.

12. Ознаки побуту на стінках і стелі. Кілки, гвіздки, кільця, ознаки ямочок для скалок, кіпоть від скалок, каганців, огнищ. Штрихи, риси, шкарябини на стінках, їх походження. *Рисунки, фотографії.*

13. Рисунки та малюнки на стінках і стелі. Їхні розміри, виконання: вістря, різцем, вугіллям, фарбою — якого кольору, відтінків, з чого зроблена. Відображення: орнамент геометричний, або рослинний; окремі малюнки: фігури геометричні, рослини, квіти, звірини, люди. Ретельний опис усіх відображень. *Малюнки, фотографії.*

14. Написи на стінках. Див. програму IX.

15. Поховання на дні, або в стінках. Де саме, на якому рівні. Див. програму III.

16. Перекази, легенди, повір'я, звичаї і забобони, пристосовані до печери, або підземного ходу.

17. Чи не загрожує печері небезпека з боку розмиву, обвалювання, розробки на камінь, прокладання доріг та залізниць і т. і. Чи не розбирають камінь, або цеглу з ходів, на будівлі.

VIII. Кам'яні баби.

1. Місце знаходження кам'яної баби. Місто, округа, район, слобода, село, хутір. Назва місцевості, урочища. Відстань і напрямок від найближчого села, церкви, кладовища, озера, річки, моста, дороги, або іншого помітного, що легко знайти, пункта. Віддалення від найближчої залізничної станції.

2. Розполог кам'яної баби на могилі: серед степу, на межі, в селі на вулиці, в садибі.

3. В разі баба стоїть на могилі, то на поодинокій, або на одній з групи. Висота, діаметр, форма; розполог цієї могили і решти.

4. Скільки часу стоїть баба на своєму теперішньому місці: споконвіку, чи перенесена туди; відкіль, ким і для чого.

5. В яку сторону обернена баба видом: на схід, південь, або інакше, і чи завжди так було.

6. З якого каменю вироблена баба: з пісковця, вапняка, граніта або іншої породи. Опис гірської породи: якого кольору, міцна, чи крихка, верстувата, лупакувата, чи ні, грубозерниста, чи дрібнозерниста, чи нема в ній окам'янілостей.

7. Чи не залягає цей камінь де-небудь поблизу, і чи нема там ознак старовинних каменярень.

8. Спосіб обробки каміння. Чи вирубано з початку правильну скибу і якої форми, чи одразу вирубано постать. Які боки баби залишилися плескаті. Чи нема ознак знаряддя, яким оброблювали камінь, ознак процесу шліфування, глянцювання.

9. Загальний характер виробу: грубо, чи ретельно вироблена постать. Гладка, чи шорстка поверхня. Як зроблені деталі: вирізані, чи вроблені, і наскільки делікатно.

10. Чи добре зберіглася кам'яна баба, чи попсована. Де саме і наскільки. Від чого попсувалася: від часу, чи від людей.

11. Загальна висота всієї кам'яної скиби від верху до поду. Найбільша ширина скиби. Найбільша товщина. На яку глибину закопана в землю.

12. Вишина постаті від маківки до підніжжя. Вишина і ширина голови. Ширина і товщина в плечах. Найбільша ширина і товщина постаті, і де вона приходитьсья.

13. Загальний вигляд кам'яної баби. Чи відображає вона цілу людську постать, чи по пояс, чи тільки голову на скибі. Стоїть, чи сидить. На чому сидить, або біля чого стоїть. Чи є руки, ноги. Як вироблені голова, шия, груди, живіт.

14. Чоловіча, чи жіноча постать. Які є ознаки статі, або їх зовсім немає. Якого віку людину відображає баба: дорослу людину, молодого, або старого, чи дитину.

15. Риси обличчя кам'яної баби. Обрис обличчя: чоло, очі, ніс, рід, підборіддя, вуси. Вуха, волосся, зачіска, коси, косиці, дрібушки на переді, з боків і ззаду; їхня кількість, форма, розполог. Чи не нагадують загальні риси обличчя тип якогось народу.

16. Розполог рук, пальці. Річ, що держить баба в руках, де і як саме. Великість, форма, гадане призначення цієї речі. Ноги, їхня великість, форма, розполог.

17. Одягнуту, чи голу виображено людину. Подробиці одягу: крій, розріз, кшталт одягу; комір, рукави, поли; пояс, крайки, торочки, візерунки і т. і. Панцир, бляхи, кільця, реміння.

18. Убрання голови. Його форма: кругляста, конічна, на зразок шолома, на зразок бриля з широкими крисами, або інакша. Опис убрання.

19. Прикраси. Серезжки, ковтки, намиста, шийні кільця, обручки. Річ, що висить на грудях, її величина, форма, можливе призначення.

20. Речі, що причеплені до поясу, або відображені на боці: лук, сагайдак, шабля, сокира, ніж, кільце, гребінець, або щітка, тощо. їх розполог та опис.

21. Взуття, його форма. Чоботи, халяви, реміння від взуття до поясу.

22. Чи нема на постаті, або на скибі, відображень людських, або тваринних в поменшеному розмірі, або інших відображень. Їхній розполог та детальний опис.

23. Точні місцеві назви кам'яних бабів: баба, баба, кам'яна баба, кам'яний чоловік, жінка, мамай або інакше.

24. Точні місцеві назви могил, на яких стоять кам'яні баби, і інших в тій самій групі.

25. Перекази й легенди про походження кам'яних бабів. Хто, коли й для чого, на погляд народу, висипав могили і поставив на них кам'яні баби. Чи вони виникли в який-небудь інший, надзвичайний спосіб.

26. Чи нема серед населення забобон, звичаїв, обрядів, застосованих до кам'яних бабів. Чи не вважають їх за причину

яких-будь корисних, або шкідливих явищ. Чи нема звичаю шанувувати їх як небудь, і як саме і т. і.

27. Чи не відомі випадки увозу, псування, або нищення кам'яних бабів. Хто, коли і з якого приводу це зробив. Де зараз перебувають увезені баби.

IX. Писане каміння. Написи.

1. Місце знаходження. Місто; округа, район, слобода, село, хутір. Назва місцевості, урочища. Відстань і напрямок від найближчого села, церкви, кладовища, озера, річки, моста, дороги, або іншого помітного, що легко знайти, пункта. Відстань і напрямок від найближчої залізничної станції.

2. Розполог нарисів або малюнків на камені. В печері, на стіні, на стелі — в якій відстані від входу, в якому напрямку. На скелі, на березі річки, на схилі яру — на якій стороні, височині, в якому напрямку.

3. Характер каменя, на якому зроблено напис, чи рисунок. Порода, колір, міцність, склад, грубість зерна, домішки. Розміри цілого каменя. Як зберігся — цілий, чи розбитий, яких частин немає.

4. Характер поверхні, на якій зроблено напис. Рівна, чи ні, гладка, шліфована, глянцева. Чи нема ознак вирівнювання, або шліфування — паралельних шкарябин, рисок і т. і.

5. Загальний розмір напису, чи малюнка; височина і довжина. Обрис площі, занятої написом. Розмір та форма окремих частин, відображень, рисунків, рядків напису орнаменту і т. і. Малюнки, фотографії, естампи.

6. Як зберіглися рисунки чи написи — цілі, виразні, чіткі, або стерті, нерозбірні. Які частини зникли, попсовані, відбиті — де, коли й ким.

7. Характер виконання різьби: вроблені, чи горбуваті відображення, або літери. Як саме зроблені — нашкар'ябані, вибиті, вибрані знаки, чи напис зроблений горорізьбою. Яким

приладдям виконано написи або рисунки: вістрям, гвіздком, чи долотом — широким, вузьким і т. і.

8. Характер виконання малюнків. Фарби, відтінки, матеріал фарб. Приладдя, яким зроблені малюнки: щіткою, помазком, квачом і т. і., або просто пальцем. Кольорові копії, рисунки, фотографії.

9. Ретельний опис відображень. Геометричні, рослинні, тваринні. Людські відображення — обличчя, постать. Відображення побутові: стріли, сокири, колеса, вози, тощо. Розполог окремих відображень. Повторення їх. Візерунки. Орнамент. Незрозумілі знаки, тавра, клейна. Літери. Лінії знаків, слова, рядки. Розміри відображень, літер, рядків. Рисунки, фотографії, естампи.

10. Чи нема поблизу яких інших пам'яток: стацій, могил, кам'яних споруджень, городищ, тощо. Чи є зв'язок між рисунками, написами та ними.

11. Місцеві назви, перекази, легенди, повір'я, забобони, зв'язані з писаним камінням. Народні пояснення його походження.

12. Чи не загрожує камінням та написам яка-небудь небезпека: каменярі, прокладка шляхів, залізниць і т. і.

X. Випадкові знахідки. Скарби.

1. Місце, де зроблена нахідка. Місто, округа, район, слобода, село, хутір. Назва місцевості, урочища. Відстань і напрямок від найближчого села, церкви, кладовища, озера, річки, моста, дороги, або іншого помітного, що легко знайти, пункта. Віддалення від найближчої залізничної станції.

2. Опис місцевості, де зроблено нахідку: в лісі, на ріллі, на дорозі, на березі річки, яру, провалля, на вулиці, майдані, в садибі, в садку, на городі. Кому належить земля, на якій знайдено речі, чи гроші.

3. Коли саме зроблено нахідку. Рік, місяць, день.

4. Хто знайшов речі. Ім'я, по батькові, прізвище, точна адреса, соціальне становище.

5. Обставини, при яких зроблено нахідку: підчас оранки, копання канами, ями, льоху; при будівництві залізниці; або розмиті річкою, дощем, відкрилися через провал землі, чи оголилися на дорозі, стежці і т. і.

6. Перелік знайдених речей: кременні стрілки, кам'яні сокири, бронзові серпи, чингали, сокири, залізні списи, стремени, удела, череп'яні горшки, мідні й срібні монети, прикраси, намиста і т. і.

7. Опис знайдених речей: кількість, розміри, вага, матеріал, засіб виробу, колір, форма, прикраси, призначення знайдених предметів. *Малюнки, фотографії, відбитки.*

8. Опис монет: кількість, метал, розміри, вага, зображення, написи на монетах. *Відбитки, воскові, чи сургучні відтиски, малюнки, фотографії.*

9. Як лежали речі: вкупі, або різно, на якому віддаленні одна від одної; в посудині — її точний опис, розміри; в ямці — її величина, форма, спосіб копання; загорнуті в тканину — опис, або просто в землі.

10. Чи не помічено при знахідці ознак поховання: кісток людини, тварин — цілих, побитих або перепалених, золи, попелу, вугілля, кори, зотлілого дерева і т. і. Див. програму III.

11. Чи не можна виявити, при яких обставинах попали в землю речі: при похованні, після бою, наглого випадку, або іншої пригоди; загублені, або заховані в землю, як скарб.

12. Де і у кого переховуються знайдені речі. Ім'я, по-батькові і прізвище, заняття, чи посада, точна адреса.

13. Народні пояснення знахідки, чи скарбу. Якому народові та до якого часу належали знайдені речі. Хто, коли і з якого приводу закопав скарб.

14. Перекази, легенди, повір'я, звичаї, прикмети, забобони, пристосовані до скарбів. Записи про скарби. Шукачі скарбів в окрузі і їхня робота.

ІНСТРУКЦІЇ ДЛЯ ЗБИРАННЯ КУЛЬТУРНИХ РЕШТОК З ПОВЕРХНІ.

А. Стації на схилах.

1. Стоянки, що відкриваються на крутих берегах річок та ярів, або на межиріччях, треба вивчати з геологічного та археологічного боку.

2. Матеріал збирається переважно по косогорох та схилах, де речі, що містилися в шарах землі, вже вимито водою, або вони зсунулися разом з землею і лежать на поверхні. Деколи їх можна знайти при обніжжі схилу, іноді, навіть, на дні річки, під кручею, куди знесла їх весняна або дощова вода.

3. В разі, коли культурних шарів є декілька, треба вилучати речі, що залягають ще в своєму первісному положенні — в шарах землі, від речей, що повимивані з шарів та перемішалися на схилі, або при обніжжі косогору.

4. Перші треба збирати з кожного шару окремо, і ретельно позначати, з якого саме шару вони походять. Предмети, зібрані на завалах, можна складати до купи. Їх визначають порівнянням з речами, що залягали в непорушених шарах.

5. Дуже бажано, а в разі, коли культурних шарів декілька, — треба, додавати до збірки перекрій всіх шарів ґрунту, з переліком і зазначенням усіх культурних шарів.

6. В разі, коли на косогорі виявляються кістки копальних тварин — дуже великі кістки мамута, волохатого носорога і т. і., разом з золою, вугіллям, кремінним знаряддям, треба, не звертаючи на знахідку уваги сторонніх людей, щоб знахідку не розтягли, викликати фахівців, без котрих нічого самостійно не робити. Нахідки такого роду (палеолітичної культури) мають велике наукове значення, і дослідження таких находищ вимагає великого знання і хисту іноді декількох вчених фахівців.

Б. Стації на дюнах.

1. Майже в усіх прибережних місцевостях України, де маємо рухомі піски, можна сподіватися знайти останки передісторичних культур.

2. Площі рухомих пісків поширені переважно по лівому боці наших річок, на річкових терасах — надлучній і другий. Ці площі були вкриті переважно сосновими борами. Коли бори вирубують, піски починають пересуватися. Заходи, яких вживають, щоб припинити рух пісків і знову їх затримати, полягають, найбільше, в засаджуванні пісків шелюгою, а потім сосною, або іншими деревами.

3. Для збирання важливі суть піски, що перебувають в цілому русі. Це починається через декілька років після вирубання лісу. Піски, що припинили свій рух, укриті травою, або молодими деревами, звичайно не дають ніяких знахідок.

4. Шукати треба в тих місцях, де пісок винесено, себто в видминах поміж дюнами, та пісковими кучугурами. Площі, що видуті недавно, помічаються серед пісків ще через те, що на їхній поверхні скупчуються грубіші зерна піску — нарінок і груз, що залишається після видмування дрібних зерняток.

5. Видмини, укриті рештками давніх культур, треба оглядати систематично, для чого треба ходити туди й сюди по всій їхній площі з перемежками приблизно 1 метр. Коли поверхня дуже рясно укрита рештками, можна пройти її ще раз у такий самий спосіб, тільки в перпендикулярному напрямку.

6. Дуже корисно мати при собі ціпок, який можна волочити рукою, щоб лишався слід, який допомагає правильно і рівномірно оглядати поверхню. Ціпком зручно перекидати череп'я, різні сумнівні речі, для того, щоб подивитися з другого боку і не нахилитися щоразу.

7. З усієї великої кількості культурних решток, що трапляються на дюнних стаціях, збирати треба всі речі, що зберегли цілком форму, призначення яких ясне: кремінне знаряддя, бронзові площини, прикраси, намистини, монети. Але, поруч

з цим, беруть також уламки металів, зразки порід каміння, що іноді були принесені передісторичною людиною здалека, зуби звірів, кістки людини. Треба також брати все, що чимось звертає на себе увагу, впадає в очі, всі незрозумілі, загадкові речі і уламки.

8. З решток кераміки, з огляду на неможливість зібрати цілий матеріал, треба брати, перш за все, вінця посуду, дінця, великі уламки, що дають уявлення про величину, форму цілої посудини, всі орнаментовані черп'я, вушки і т. і. Коли кераміка дуже різноманітна, треба добирати зразки всіх типів, що характеризують відміни глини, техніки виробу, випалу, форми, величину, способи мережання й оздоблення.

9. В разі ретельного вивчення матеріалу, наявності дуже цікавих нахідок, зовсім нових і незнайомих типів речей — треба збирати весь матеріал цілком. Ця методика суцільного збору, при відповідних записах, дає дуже цінний матеріал для наукової обробки.

10. Увесь матеріал, що піднімаємо з поверхні, складається в торбинку, а краще в тверду коробчину, а потім зноситься до центру стації на великий аркуш паперу. Після огляду цілої площі робиться попереднє сортування та добір всіх речей, що треба й можна з собою взяти.

11. Ні в якому разі не можна забирати зі стації речей, що не передбачається вмістити до музею. Цілком неприпустимо викидати, або залишати на іншому місці речі, що були знайдені раніше. Всі вибірки, що залишаються після перегляду на місці, треба зібрати до купи і закопати в ямку на самій стоянці.

12. Екскурсії на дюнні стації можливі з ранньої весни до пізньої осені. Їх можна повторювати частенько. На великих площах рухомих пісків, після кожного більш-менш значного вітру, на поверхні відслоняються нові рештки культури.

В. Могили, місця поховань, попільща.

1. Під час оранки могил та попільщ частенько на поверхню попадають старовинні речі, зачіплені плугом. Найбільше це буває, коли речі лежать у висипу могили, рідше, коли поховання лежить на рівні ґрунту, або на невеликій глибині нижче рівня землі.

2. Тому найбільше значення для збирання мають могили, дуже розорані, або цілком вирівняні. Помітити такі могили іноді дуже важко. Зовсім розорані видні, як підвищення поверхні, лише при дуже косому сонячному промінні — на ранішній та вечірній зорі. Варто дивитися також уздовж поля понад поверхнею, не високо землі.

3. Друга, часто єдина, ознака розораних могил — це колір ґрунту. На чорному тлі рілля місця могил помітно відрізняються жовтуватими глинястими плямами, попільща — білявими, попільчистими, в інших місцях іншими.

4. Ті ж площі бувають укриті більш-менш часто різними рештками культури: кістками тварин і людини, вугіллям, череп'ям, кременними скалками, каміннями, іноді трапляються металеві уламки, скло і т. і.

5. Збирання провадиться так само, як на стаціях. Див. інструкцію Б, 5-10.

6. З усього виораного матеріалу вибирають усі речі, що характеризують культуру: всі кременні, кам'яні, кістяні і металеві начиння; зуби і характерні кістки; зразки порід каменя; вінця, дінця, вуха і характерні череп'я посуду, глиняні пряслечка, грудки печини, взагалі все, що характеризує матеріал, техніку виробу, випал, форму, великість, способи оздоблення кераміки. Все, що дає уявлення про спосіб поховання.

7. На розораних могилах та попільщах можна залишати лише цілком нецікавий — масовий, або нехарактерний, попсований матеріал, бо він призначений на скору загибель. Найкращий час для збирання на могилах та попільщах — осінь, зараз після оранки, або рання весна, скоро після того, як розтане сніг.

Г. Городища та селища.

1. Городища та селища можуть давати дуже неоднакову кількість матеріалів, в залежності від стану, в якому вони перебувають, проте майже завжди зібрати можна досить для визначення культури, до якої належить городище.

2. Найбільша, іноді колосальна, кількість матеріалів трапляється в місцях, де площу городища підмиває річка або море. Тут маємо перекрій всіх культурних шарів, який дає дуже яскраву картину нашарувань окремих верств одних на одні. Таке городище і треба вивчати в перекрої, де легко зібрати культурні рештки всіх, тут представлених, епох.

3. На поверхні городищ, які розорюються, легко знайти значну кількість решток, які збираємо і вивчаємо так само, як з поверхні стацій, могил та попілиць. Див. інструкцію Б, 5-10; В, 6-7.

4. На поверхні тих городищ і селищ, що їх не орють, і надто вкритих лісом, кількість решток звичайно незначна. Проте варто добре оглядати всю поверхню, звертаючи увагу на водотечі, рівчаки по схилах городища, на кручі, ями, канави, стежки, на решті на покиди з нірок різних земляних звірят. В цих місцях трапляються частенько культурні речі.

5. Найбільш ретельно треба досліджувати вали городища, їхні укоси й схили, де можна зібрати культурні рештки, вимивані водою, ті, що зсунулися, а також можна виявити спосіб будування самих валів.

6. Щодо збирання й добору речей, треба додержуватися вказівок, зроблених відносно могил. Див. Інструкцію В, 6-7. З валів же треба брати зразки мурування, перепаленої глини, вугілля і т. і., що характеризує спосіб побудування валу.

7. Найкраща доба для вивчення городища та селищ — це весна, скоро після розтавання снігу; тих, що ореться, — зараз після оранки.

ТЕХНІЧНІ ВКАЗІВКИ

I. Маршрутні досліді.

1. Рештки старовини дуже розповсюджені. В тих місцях, де вони зовсім невідомі досі, вони можуть часто виявитися після ретельного досліді місцевості. Тому маршрутний огляд кожного місця з боку археологічного — конче потрібний.

2. Складаючи попередній маршрут, треба користуватися мапами найбільшого масштабу, переважно, трьохверстовою військово-топографічною. Треба занотувати і оглянути всі могили, городища, майдани, вали, укріплення, руїни, указані на мапі. Всі площі рухомих пісків і дюн, де можна сподіватися здибати стації або майстерні.

3. Незалежно від мапи треба пильно оглядати всі околиці свого місцепроживання, звертаючи увагу на такі місця: а) схили ярів та річок, вирви, рівчаки, провалля, де можна знайти вимивані з ґрунту речі; б) всі нерівності рельєфу, серед яких треба шукати старі земляні висипи; в) канали, виїмки землі, місця, де провадять земляні роботи, де треба оглядати так стінки ям і виїмок, як і викинуту землю; г) піскуваті площі, особливо рухомі піски по лівих узбережжях річок.

3. Треба розпитувати місцевих людей про могили, городища, руїни, нахідки зброї, старого череп'я, скарбів тощо. Всі одержані відомості потрібно перевіряти на місці. З них більшість виявляється прибільшеними, або зовсім неправильними, але частина вказівок стверджується. Кам'яні баби, городища, селища, великі могили — завжди відомі місцевим людям.

II. Користування мапами.

1. Для розвідок якої-будь місцевості, для виробу екскурсійного маршруту, самого екскурсювання, опису пам'яток, складання археологічних мап, взагалі для планомірного вивчення місцевості, треба користуватися мапами.

2. Для початкового орієнтування, крім загальних мап України, можна вживати мапи 25–15-верстового масштабу. Вони такі: Военно-дорожная и стратегическая карта, изданная Корпусом Военных Топографов. Масштаб 25 верст в дюйме. Мапи окремих губернь, старі видання, переважно Ільїна. Масштаби 20 і 15 верстов у дюймі.

3. Для детального вивчення того або іншого району потрібні детальніші мапи. Вони такі: Специальная карта России. Масштаб 10 верст в дюйме. Видання Військового відомства. Военно-топографическая карта. Масштаб 3 версты в дюйме.

4. Остання мапа найбільше підходяща для екскурсій, збирання відомостей і реєстрації пам'яток, і складання археологічної мапи. Знаки, що на ній нанесені, дають докладне уявлення про місцевість. На трьохверстовій мапі зазначені всі оселі, навіть найдрібніші хутори, окремі будівлі, вітряки і т. і. Зазначені рілля, луки, ліса, чагарники, піски, болотини, садки, городи, всі річки, струмки, озера, ставки, балки, яри і т. і. Залізниця нанесені зі станціями та будками, шляхи з телеграфними лініями, дороги з мостами, окрім найменших польових доріг, які показані не всі. Ця мапа досить застаріла, але досі це найкраща з усіх наявних.

5. Військові мапи можна виписувати з Москви: Магазин Генерального Штабу, Кузнецький міст. Вартість кожного аркуша — 22 копійки. Є звідний лист, на якому зазначений розподіл території Союзу на аркуші.

III. Археологічне справилля для екскурсій.

1. Маршрутні дослідження і збирання матеріалу на поверхні потребують деякого приладдя. Для екскурсій потрібна більша паковна торба, саква, або рюкзак, найкраще з декількома кишенями, що почепляють позпліч або на плечі. В торбу складається таке справилля: компас, рулетка або метрична стрічка, нотатковий зшиток, ніж, лопатка або шпатель, пакункові матеріали,

2. Компас потрібний для точного орієнтування знаходжень пам'яток, розпологу окремих могил у могильникові, напрямку валів і т. і. Бажаний компас з діоптрами та градусною шкалою, з яким можна робити вже примітивне здійснення планів, але можна користуватися і простим, нотуючи можливо точно напрямки, наприклад NNO, SWW, і т. і.

3. Рулетка потрібна для обміру площ стоянок та городищ, довжини валів, діаметру могил і т. і. З рулеток найкраща англійські в шкіряному футлярі. Треба брати рулетки з десятичними мірами. Для дрібних розмірів: глибини шарів, обміру кам'яних бабів, плит, ям і т. і., можна користуватися метричною стрічкою на 1,5 м.

4. Нотатковий зошит для запису спостережень, опису місцезнаходжень пам'яток, обмірів, нарисів, планів і т. і. Рекомендовані зошити значного розміру, наприклад $\frac{1}{4}$ аркуша, в твердій обгортці, картонній або парусовій, з доброго паперу, льнявані в карту, що зручно для здійснення планів, перекроїв, креслеників.

5. Ніж, найзручніше великий, складаний, яким можна користуватися, щоб розчистити схил, вийняти з землі кістки або речі, які частково виступили по схилах та водотоках, щоб зрізати гілки, коріння і т. і.

6. Лопатка дуже корисна підчас розвідки городищ, селищ, валів, попелищ, культурного шару стацій і т. ін. Найбільше підходящі лопатки військові — саперські, які вкладаються в шкіряний футляр, приторочуваний до пояса. Дуже зручні для дрібної роботи сталеві шпателі, яких вживають маляри. Вони легкі, дуже кріпкі і гарно вкладаються в торбу. Треба брати найбільші з них.

7. Папір, для пакування знайденого матеріалу, треба брати в достатній кількості. Для загортання окремих речей можна користуватися якими-будь старими цінниками, каталогами, тощо. Для загортання цілих пакунків — газетний або інший папір великого формату. Для етикетів добре мати окремий кольоровий папір. Мотузки для того ж. Зручний тонкий англійський шпагат.

8. Коробки і трохи бавовни чи клоччя для крихких та ламких речей. Добре мати дві або три бляшані коробки, або міцні картонні для дрібниць, а також для найбільше цінних та цікавих знахідок.

IV. Обміри.

1. Для певної характеристики тих або інших пам'яток потрібні можливо точні виміри.

2. Всі виміри треба робити в десятичних мірах. В описах розміри зазначають скорочено: метр — м, кілометр — км, сантиметр — см, міліметр — мм.

3. Для вимірювання значних протягів: валів, городищ, селищ, стін, площі під могильником, стацією тощо, вживають рулетки зі стрічкою, поділеною на метри і сантиметри. Краще брати рулетки довгі — на 20 м.

4. Для обміру невеликих пам'яток, або частин їх, кам'яних бабів, плит, ям і т. і., можна вживати малі рулетки — на 5 м, з тасьмовою або сталеву стрічкою, поділеною на сантиметри. Можна користуватися також метричною стрічкою, поділеною на сантиметри, яких вживають кравці. Її довжина 1,5 м. Є дуже точні антропологічні, зроблені з міцної тасьми.

5. Окремі малі речі: кременні, металеві, посуд, прикраси, монети тощо, також дрібні деталі, найзручніше виміряти металевим циркулем, так званім грубинним циркулем. Він складається з штанги, на якій накріплена перпендикулярна нога; друга нога пересувається по штанзі. На штанзі зроблені міліметрові зарубки, а на рухомій нозі — ноніус, який дає можливість міряти дрібні речі з точністю до 0,1 мм. Найкращі грубинні циркулі — антропологічні — дуже точні.

Для вимірювання кутів на площині, під час вивчення городищ, селищ, руїн і т. і., вживають компас, з розділом кола на градуси. Гарні компаси мають діоптри. Найкращі геологічні та топографічні, які дають виміри з точністю до 1 градуса. Градуси зазначають знаком °.

Для визначення кутів падання схилу, кручі, валів, могил, майданів тощо, потрібний або геологічний компас, в якому завжди є відповідне пристосування, або особливий, дуже простий інструмент — екліметр. Його також вживають в лісному господарстві. Кути падання ним можна визначати з точністю до 1° .

Для речей, з цінних металів, монет, зливків — потрібно, а для речей, виливаних з міді, бронзи, цини і т. і. — бажано подавати їхню точну вагу. Важити треба на точних терезах, можна на малих аптечних, в десятичних мірах. Їх зазначають скорочено: грам — г, міліграм — мг, кілограм — кг.

Коли, описуючи пам'ятку, нема можливості користуватися метричним приладдям, треба все ж міряти якими небудь іншими мірами, по можливості точними. Варто зазначити чим саме обміри зроблено.

Коли у збирача відомостей бракує всякого приладдя, обміри можна робити натуральними мірами: кроками, п'ядями, обіймищами, товщиною пальців. При таких вимірах треба до опису, як можна буде, додати точний розмір натуральної міри. Для того одкладаємо на поверхні кількість своїх мір, наприклад 30 кроків, виміряємо точно всю довжину і, розділивши на кількість наших мір (у даному випадкові на 30), одержуємо пересічну довжину нашої міри, яку й наводимо у відомості. Наприклад: крок = 76 см.

В разі, коли немає ніякої можливості зміряти пам'ятки, або, коли їхні розміри непевні, можна наводити порівняння. Наприклад: в чоловічий зріст, з голову, з кулак, з волоський або лісовий горіх завбільшки, в руку завтовшки і т. і.

Ніколи не треба наводити точні розміри, коли вимір не зроблений на місці. В разі, що виміри робилися приблизно, як глянути, — це обов'язково зазначається в відомістях: «розмір приблизний, розмір на око».

Під час вимірів земляних висипів: валів, могил, майданових частин упоперек — часто доводиться міряти через верх висипу, що треба зазначити в описі, наприклад: «діаметр могили через верх — 12 м». Іноді маємо можливість зміряти самий під висипу.

пу в прогін, наприклад, коли вал прорізаний дорогою або виїмкою. Тоді зазначаємо, що вимір зроблений «на рівні ґрунту», або на якійсь височині, — в прогін. Височину висипів треба виміряти дерев'яною тичиною, на якій помічені міри (звичайно по 10 см). Тичину держать поруч з висипом вертикально, а на вершині висипу кладуть якусь жердину горизонтально, і помічають рівень. Краще міряти в перекрої, коли це можливо.

Виміри ям, ровів, рівчаків упоперек — треба робити в прогін, натягуючи рулетку горизонтально на рівні ґрунту. Коли вимір зроблений по дну, або не на рівні ґрунту, між вершинами валків і т. і., — це зазначається. Глибина міряється тичиною, як височини висипів.

Під час обмірів окремих речей треба давати принаймні три розміри: височини, ширини, товщини, або — довжина, широчина, грубість. При записуванні вимірів потрібно рахувати розміри по природному положенню речі, наприклад, у лежачої баби так, якби вона стояла. Коли річ має складну форму і мінімальні розміри в різних частинах, треба додавати низку вимірів. Див., наприклад, програми VIII, 11-12.

V. Креслення планів та перекроїв.

1. При реєстрації і описуванні пам'яток кресленики дуже важливі для городищ, селищ, могильників, майданів, перекроїв ґрунту, могил і інших пам'яток.

2. Для примітивного здійснення планів потрібний клітчастий, а краще міліметровий папір, компас — найліпше гірничий з діоптром, при дрібних — рулетка.

3. Здіймання невеликої площі можна починати з середини, узявши яку-небудь помітну здалека частину за центр, від якого виміряти відстань рулеткою, а напрямок за компасом. Виміряні деталі наносити на план, вибравши підходящий і простий масштаб, наприклад метр у міліметрі, 10 метрів у міліметрі і т. п. Треба також спочатку орієнтувати свій план, зазначивши на ньому напрямок північ-південь, N-S, найкраще відповідно рис пареру.

4. Другий спосіб — здійснення трьохкутниками, коли міряємо лише відстань од кожного помітного пункту до двох і більше інших. Ці пункти з їхніми віддаленнями зазначають на чернетці. З чернетки в певному масштабі беремо ці розміри циркулем. З кожних двох точок описуємо кола зміряного діаметру, на їх перетині буде третя точка.

5. На кожному плані зазначається напрямок N-S, масштаб плану, назва місцевості, урочища, категорії пам'ятки, дата здійснення, прізвище дослідника.

6. Для креслення геологічних профілів, а також перекроїв городищ, валів з ровами, могил, майданів і т. і., вживають клітчастий, або міліметровий папір. Масштаб горизонтальний і вертикальний беруть різний, бо інакше перекрій буде дуже прискатий. Вертикальний масштаб доводиться побільшувати в 5, 10 і більше разів проти горизонтального. Вертикальний і горизонтальний масштаб зазначається окремо. Іноді треба визначити кути схилів. Це робиться екліметром.

7. В разі неможливості провести обміри, все таки треба робити плани і кресленики на око. Це зазначається на плані, або перекрої.

8. На план, або перекрій треба наносити лише елементи, потрібні для уявлення самої пам'ятки, — для городища вали, рівчаки, тераси, входи, ями і т. і. Все пізніше, стороннє, що не має зв'язку з пам'яткою, — сучасні стежки, будівлі, рослинність. Тощо — лише в тім разі, коли воно допомагає орієнтації, і то в незначній кількості і інакшими рисами (пунктиром і т. п.), щоб не затемнювати головне.

9. Для складання більш точних планів вказівки треба шукати в спеціальних підручниках з топографії та креслення. Дивись показзчик літератури. Можна звертатися по допомогу до місцевих землемірів, лісничих, інженерів.

10. Схематичні, приблизні, на око зроблені і не гарно виконані плани, за браком ліпших, мають свою цінність.

Приступна топографічна і картографічна література.

1909. Г. Зандерванд. Географическая карта, ее история, составление, воспроизведение. Перев. под ред. проф. Шокальского. Спб.

1914. И. Михайлов. Чтение планов и географических карт. Спб.

1914. П. П. Левитский. Условные знаки для планов и карт межевого ведомства. Москва.

1921. В. Свенцицкий. Военно-глазомерная съемка. Москва. Ц. 75 к.

1924. А. Казачков. Военно-глазомерная съемка. Харьков. Ц. 80 к.

1924. Л. В. Климентов. План и карта. Чтение. Картометрия. Госиздат Украины. Одесса. Ц. 85 к.

1926. А. К. Загорученко и С. Е. Фесенко. Топографическое черчение. Одесса. Ц. 3 р. 25 к.

1926. А. А. Бистром. Топографические прописи. Москва. Издательство Военный Вестник. 2-е изд. Ц. 50 к.

1926. А. Н. Биг и А. С. Чеботарев. Учебник низшей геодезии. М. Лен. Ц. 4 р.

VI. Фотографування та малювання.

1. При кожному збиранні відомостей про пам'ятки старовини, фотографії, або хоч рисунки, дуже бажані.

2. Для фотографування розпологу яких-будь пам'яток треба брати можливо великий розмір платівок, у кожному разі не менше, як 9×12 см. Деталі, важливі частини фотографують зблизька в більшому розмірі.

3. Окремі важливі речі треба фотографувати з різних боків, щоб дати повне уявлення про них. Дрібні — по можливості в натуральну великість.

4. При фотографуванні треба дати вказівки про масштаб. На фотографіях великих площ можна поставити людину для порівняння, на перекроях — дерев'яну тичину, розмічену

на метри, або десять сантиметрів, або повісити метричну стрічку. При дрібних речах, — покласти поруч стрічку, або міліметрову лінійку.

5. На кожному негативі треба вишкрябати голкою, або написати тушшю у неважливій частині точні зазначення місця, категорії пам'ятки і дати знімку.

6. На кожному відбиткові обов'язково треба зазначити місце, урочище, категорію пам'ятки, дату знімка, прізвище дослідника.

7. Для фотографування придатні всі добрі камери і об'єктиви. Для топографічних знімків — ландшафтні, для окремих і дрібних речей — портретні. Для знімків в натуральну величину — спеціальні, наприклад, Омнар Буша.

8. При фотографуванні треба добиватися певних і виразних рис, чітких деталей, ясного фону. Тому, краще вживати платівки, ніж плівки, папер глянцевої, — ніж матовий. Деталі виходять різко при якому, косому освітленні речей.

9. В разі, що не можна вжити фотографію, її замінюють малюванням. Все, вище наведене, зберігає свою силу і для малюнків.

10. Технічно малюнки можна виконувати на всякий спосіб. Але, коли передбачається використати малюнок для друку, найбільше придатні штрихові рисунки, зроблені на ватманському папері чорною тушшю та тоненьким креслярським пером.

11. Коли треба передати фарби, добре вживати кольорові малюнки. Для друку — акварельні.

12. Чим більше додається до опису фотографій і малюнків, тим краще. Невдалі фотографії і малюнки проте корисні.

VII. Естамп та муляж.

1. Деякі категорії пам'яток, так і окремі речі, можна і варто копіювати через естамп та муляж.

2. Щоб зробити естамп написа на камені, писаного каміння, деталей різьби на камені — обмивають його добре водою, на вогку поверхню накладають мокрий аркуш непроклеєного,

найкраще фільтрувального, паперу і щільно притискують його жорсткою щіткою, аж поки папер зайде в усі поглиблення. Потім накладають один за одним ще кілька аркушів, змочують щоразу водою і притискують добре. Після того обережно віднімають і висушують. Можна естампи після висушування укрити білим лаком. Естамп скручують в сувій, який вкладають в картонну тверду трубку.

3. З дрібних написів і орнаменту на камені, кістках, дереві, глині можна робити копії в другий спосіб. Тонкий папір, наприклад цигарковий, накладають на річ і, придержуючи його, щоб не ворухився, штрихують поверхню в одному напрямкові олівцем. Дрібні речі, монети, можна загорнути в папір і тоді штрихувати. Цей дуже грубий спосіб є разом з тим найлекший. При деякій практиці можна зняти більш-менш чітку копію.

4. Краще з дрібних речей, монет і т. і., робити відтиски на пластичному матеріалі: воскові, сургучеві, а найліпше на спеціальній масі — пластеліні.

5. Найкращі копії дає гіпс, якого рідкий розчин наливають на умазану салом, або вазеліном поверхню, з якої бажають зняти копію. Так само з гіпсу роблять і муляжі, тобто скульптурні копії речей. З гіпсу ж добре робити виливки, коли знаходимо форми для виробу яких-будь речей. Проте вироб муляжів, вилівок потребує звички і значної практики.

6. При здійсненні копій та муляжів з ламких речей, треба бути дуже обережним, з крихких краще зовсім копій не робити. Щодо металевих виробів, то треба обережно поводитись з бронзовими, на яких лежить добра патина, щоб не попусувати її.

VIII. Етикетаж та укладання.

1. Всі речі відібрані для музею, загортають на місці в папір. Череп'я — кожний окремо; всі ламкі речі — в м'який парір, бавовну, чи клоччя, після того вкладають у міцну коробку. Дрібні цікаві речі — в окрему бляшанку.

2. Обов'язково на тому ж місці треба написати декілька етикеток, на яких зазначити точно місце знахідки, урочище, категорію пам'ятки, обставини знаходження і дату. Зразки:

Хутір Зайців, Зміївськ. району на Харківщині. Городище. Снідкова левада. По рівчаках західного валу.

О. Федоровський

19.VI.22

Полтава – 2,5 км на південь. Хут. Гора – 0,5 км на північ. Попілиця на ріллі. О. Федоровський.

20.VIII.25

Найпевніше писати етикетки звичайним графітовим олівцем на доброму папері.

3. Потім того весь матеріал разом з етикетками укладають у торбу, або загортають у великі аркуші паперу. На кожному робиться відповідний короткий напис.

4. Не можна складати знахідки з різних пунктів, навіть і близьких між собою, в один пакунок, або торбинку. Не можна залишати матеріали без етикетки, і взагалі покладати надію на свою пам'ять. Значна кількість старих музейних матеріалів втратили свою вартість і зовсім загинули для науки через таку недбалість.

IX. Пакування та пересилання.

1. Для перевозу та пересилання на далеку відстань, зібрані речі загортають кожен окремо в папір, старанно укладають в картонні, дерев'яні або бляшані коробки, які вже потім вміщують в дерев'яні короби.

2. Ламкі речі, як черепи, цілі посудини і т. і., загортають великою кількістю м'якого, зверху грубого паперу, при чому всі порожнини, западини, поглиблення, відтулини заповнюють жмутками цигаркового паперу, бавовною, клоччям, тринною. Цілий посуд добре зв'язувати навколо горла і по радіусах тоненькою шворкою.

3. Кожний череп, або посудину, вкладають в окрему, підходящого розміру, коробку і всі просвітні місця, кути і т. і. за-

повнюють знов тими ж матеріалами. Декілька таких коробок складають щільно в великий короб.

4. Довгі і ламкі речі, як залізні поржавлені шаблі, кістяні платівки, після загортання в папір, кладуть на досточку, або товсту картонну полосу, відповідної форми, до якої щільно примотують, і знов загортають папером.

5. В кожну коробку вкладається обов'язково дві або три етикетки зі згаданими написами. Див. Етикетаж п. 2. Такі ж само написи роблять зверху коробки.

6. Всі незаповнені місця в великій коробці обов'язково міцно забивають сіном, стружками, або папером до самого верху. Після того прибивають покришку.

Х. Чистіння.

1. Коли речі, що зібрані екскурсіями, поступають до місцевого музею, потрібно їх упорядкувати. Способи чистіння залежать від матеріалу і стану, в якому перебуває річ. Дуже ламкі речі зовсім не треба чистити.

2. Кремінні і кам'яні речі миють у воді жорсткою щіткою. Треба ретельно одчищати дрібні щербини країв.

3. Кістки і кістяні речі дуже обережно миють у воді м'якою щіткою, або бавовною. Ламкі кістки поступово, частками, причому дають кожній вимитій частці просохнути. Крім того просушують цілу річ фільтрувальним папером і на повітрі. Дуже крихкі і ламкі кістки треба промочувати рідким розчином шелаку, або розтопленим спермацетом, гірше просто стеариною.

4. Бронзові речі, після промивки водою, просушують, потім чистять м'якою щіткою до блиску. Ні в якому разі не треба знімати зелену патину, що укриває річ рівним шаром і зберігає всі деталі речі — так звану благородну патину. Проте можна зчищати обережно окис порошокуватий, горбкуватий і прикипільий. Це можна робити почасти механічними засобами, обережно відскребаючи та відчищаючи те, що накипіло, і змінює первісну форму і поверхню речі, тупою голкою або кістяним ножем.

Частково можна вживати хімічні засоби, наприклад промивати рідким розчином сальм'якового спирту короткий час, щоб річ не змінила колір, після того добре змивати перегнаною водою.

5. Залізо відчищають жорсткою щіткою, або тупою голкою, щоб відділити по можливості всю ржу, потім промивають багато разів горячою перегнаною водою, добре просушують, укривають шелаком, або розпущеною парафіною. Слабо поржавілі речі добре протирати ганчіркою, напитаною чистим гасом, потім промити бензином, сухо витерти і натирати американським вазеліном.

6. Низькопробне срібло, в якому багато міді (позеленіле), чистять рідким розчином сальм'якового спирту, потім добре змивають перегнаною водою, висушують. Після того гляncюють м'якою щіткою та сукном. Срібло, що почорніло, не треба чистити.

7. Скло миють в воді жорсткою щіткою. Коли бажано відкрити первісний колір скляних намистин, доводиться зчищати тонкий шар звітрилого порошкуватого скла, який надає намистинам білого, брудного кольору, або веселкових фарб. Це треба робити дуже обережно, бо разом з тим змінюється поверхня, і трохи розмір намистини. Потім крім того іноді укривають намистини шелаком, або прозорою політурою, що надає їм первісного скляного блиску і яскравості фарб.

8. Глиняне череп'я миють у воді різними щітками. Крихкі і ламкі череп'я — з великою обережністю, щоб не поспувати їхню поверхню. Цілі посудини відмивають обережно частками, кожную частину добре просушують.

ХІ. Монтаж.

1. Речі, що походять з одного місця, після чищення сортують за якоюсь ознакою: за матеріалом, призначенням, розміром. Тоді нашивають на таблиці.

2. Таблиці роблять з грубого картону, обклеєного переважно білим папером, або тканиною. Найкращі розміри таблиці — 25 × 30, або 30 × 35 сантиметрів.

3. Нашивати речі треба круглим шилом, яким проколюють в картоні дірочки, і тонким дротом, з м'якого заліза, обмотаного ниткою (що вживається для штучних квіток). Треба щільно притягувати речі до таблиці, зачіплюючи кінці дротики обценьками або плоскогубцями, і закручуючи їх обережно, щоб не пошкодити речам.

4. На таблиці зазначається обов'язково місце знаходження, категорію пам'ятки, а також рік збирання і прізвище особи, що збрала матеріал. Нашиті речі перезначають маленькими етикетками, які наліплюють на таблицю. Всі написи роблять рідкою тушшю.

5. Не треба нашивати на одну таблицю речей з різних місцевостей, або з різних могил однієї групи. В разі, коли це викликається малою кількістю матеріалу, обов'язково розділяти на таблиці речі різних місць нашитим шнуром, або чіткими рисами. На кожній частині зазначати точно походження речей.

6. На великі окремі речі та посуд міцно наліплюють невеличкі етикетки з доброго паперу, з написами (цей програм п. 4) зробленими тушшю. Іноді роблять написи на самій речі на неважливій частині її поверхні.

7. До черепів, окремих великих речей, цілих посудин, можна також причеплювати на міцній нитці тверді картонні ярлики з написами. Нижній щелеп прив'язується до вилиці свого черепа міцною ниткою.

8. Розбиті речі зліплюють відразу добрим клеєм. Треба стискувати уламки так, щоб зберігалася первісна форма. Для зліплювання посуду добрий простий клей робиться з сиру, розчиненого в сальмяковому спирті; цей клей швидко засихає. При зліплюванні великих посудин доводиться підкладати з середини клаптики тонкої тканини.

ХІІ. Вивчення зібраних матеріалів.

1. Вже під час монтування речей доводиться частково їх класифікувати. Подальше вивчення може складатися з каталогізації, описування і наукового дослідження матеріалу.

2. До каталогу треба вносити всі речі, що вміщуються до музею. Тут зазначається число таблиці, місце походження, категорію пам'ятки, прізвище особи, якою знайдені речі, і час знахідки. В опису кожної речі треба зазначити її число, призначення, або назву, матеріал, розміри або вагу, форму, особливості.

3. Опис колекції містить у собі ті самі відомості, приведені в систему та з більшими деталями.

4. Відповіді на попередні програми: опис тієї або іншої знахідки, з'єднаний з ретельним і систематичним описом усіх знайдених речей, суть вже справжні наукові матеріали. Дальший ступінь вивчення — це визначення доби й культури, до якої належать знайдені речі.

5. Таке наукове дослідження потребує вже спеціальних знань і знайомства з літературою. Особи, що бажають продовжувати працю в цьому напрямку, повинні звертатися до наукових установ, а саме до Археологічного Комітету Української Академії Наук (Київ. Вул. Жертв Революції, 23), або до наукових археологічних музеїв: Київ. Державний Історичний Музей імені Т. Г. Шевченка; Харків. Археологічний Музей. Вул. Вільної Академії, 14. Дніпропетровськ. Державний Музей. Одеса. Історично-Археологічний Музей.

6. Відповіді на вищенаведені анкети, а також застереження про небезпеки, які загрожують пам'яткам старовини, повідомлення про руйнацію, хижацькі розкопи, випадкові знахідки скарбів і окремих речей, треба негайно надсилати до Українського Комітету Охорони Пам'яток Культури. Харків. Вул. Артема, 29. Наркомос. Укрнаука, або до Краєвих Інспекторів Охорони Культури по зазначених адресах — п. 5.

7. По всіх питаннях щодо цих програм та інструкцій по довідки, пояснення і поради можна звертатися до автора цих програм проф. О. С. Федоровського на адресу: Харків. Вул. Вільної Академії, 14. Археологічний Музей.

ЛІТЕРАТУРА

з практики й техніки археологічного дослідження.

1851. И. П. Сахаров. Записка для обозрения русских древностей. Записки Отделения русской и славянской археологии Археологического Общества. Спб. Приложение. Стр. 1-80.

1878. Д. Я. Самоквасов. Инструкция для научного исследования курганов. А. П. Богданов. Дополнение к инструкции по раскопке курганов. Вильна.

1878. Т. Е. Щуровский. Общая программа для исследования костеносных пещер. Антропологическая выставка Общ. Любит. Ест. Антр. и Этн. Т. I. Москва. Стр. 82- 88.

1878. Б. Доукинс. О методах и орудиях при исследовании пещер. Пятый археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного Комитета. Москва. Стр. 25-29. Переклад з англійської мови.

1878. Инструкция В. Б. Антоновичу и В. Г. Бернштаму для исследования курганов и других памятников древности северного Кавказского края. Ibid. Стр. 42- 44.

1878. Инструкция ученому хранителю Музея Академии Наук И. С. Полякову, заведующему пещерною экспедициею, отправляемою на Кавказ. Ibid. Стр. 44-46.

1886. А. А. Спицын. Программа для описания доисторических древностей Вятской губ. Вятка.

1888. Е. Гаршин. Курганы, их раскопки, исследование и нахождение кладов. Спб.

Містить інструкції Сахарова 1851 р., Савельєва 1859 р. і Самоквасова, Івановського та Антоновича 1874 р.

1895. А. А. Спицын. Производство археологических раскопок. Спб.

1898. Руководство к производству археологических раскопок и хранению добываемых при раскопках предметов древности. С нем. Перевела С.А. Д-ва. Спб. 1898. Переклад інструкцій Фосса.

1898. А. Спицын. Разбор, обработка и издание археологического материала. Записки Русского Археологического Общества. Т. X. Спб. Стр. 346-357.

1900. А. Покровский. Заметка о собирании и сохранении антропологического материала при раскопках. Археологическая летопись Южной России. Т. II Стр. 76-79.

1900. Ф. Волков. По поводу наших неолитических находок с керамикой до-микенского типа. Ibid. Стр. 131-141.

1900. Программа для собирания сведений по первобытным древностям для XII археологического съезда в Харькове.

1903. Программа для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии. Чернигов.

1905. П. П. Покрышкин. Краткие советы для производства точных обмеров в древних зданиях. Известия Археологической Комиссии. Вып. 16. Спб. Стр. 120-123.

1906. Manuel de Recherches préhistoriques, publié par la Société Préhistorique de France. Paris.

1908. Д. Я. Самоквасов. Раскопки древних могил и описание, хранение и издание могильных древностей. Москва.

1908. А. Спицын. Археологические разведки. Спб.

1909. G. Verhas. Определение стертых монет. Пер. с французского П. В. Латышева. Известия Археол. Комиссии. Спб. Вып. 33. Стр. 137-155.

1910. А. Спицын. Археологические раскопки. Спб.

1911. С. I. Флях. Руководство для археологических раскопок и обработки добытого раскопками материала. По лекциям, читанным В. А. Городцовым в Московском Археологическом Институте. М.

1914. В. А. Городцов. Руководство для археологических раскопок. Изд. Московск. Археол. Института. Москва.

1914. А. А. Спицын. Инструкция по археологии Сибири. Н.Н. Бортвин. Дополнительная инструкция по археологии. Сборник инструкций и программ для участников экскурсии в Сибирь. Спб. 1914.

1920. А. С. Федоровский. Доисторические древности в бассейне р. Донца. Известия Лисичанского Музея, т. I, вып. 4.

1920. В. Шугаевский. О собирании и хранении памятников старины. Библиотечка школьного работника. Чернигов.

1923. А. С. Федоровский. Инструкции и программы для археологических разведок и сбора археологических материалов.

Федоровський О.

Про історію Ольбії та її розкопок.¹

Ще в кінці XVIII ст. акад. Паллас и Сумероков зазначили, що в місці, де річка Буг впадає в Бугський лиман, 35 км на південь від Миколаїва та 28 км на північний схід від м. Очаково, біля села Парутіна мусить бути стара грецька колонія Ольбія.

Про неї згадують Пліній, Євсевій, Геродот, що в V ст. до нашої ери сам був в Ольбії описує її, як велике багате місто, захищене високими стінами з ворітьми та баштами, що мало великий вплив на скитів. Ольбія перебувала під сильним впливом Атен, мала демократичний устрій, вела велику торгівлю, але з другої половини IV ст. місто підупадає, а в III ст., з усіх боків оточене ворожими барбарськими племенами, мусить не стільки зброєю, як грішми врятовувати своє існування.

З 1873 року Забелін починає розкопки. які продовжують Тізенгаузен, Ястребів, Кулаковський. Всі ці роботи дали перші, дуже смутні, уявлення про Ольбію. Але з 1896 р. уся праця попадає до рук видатного дослідника проф., а тепер академіка Б. В. Фармаковського.

І маємо величезні результати розкопів для архітектури, скульптури, малярства, розписного посуду і до пам'яток застосованого мистецтва.

Останні нахідки все більш освітлюють давні часи найбільшого розквіту Ольбійської культури і дадуть ще багато матеріалу для вивчення цього пам'ятника світового значення.

Ідея про видання невеличкого Бюлетеня виникла у секретаріата ще з початку минулого року.

Але через відсутність матеріальних ресурсів для цього та через причини технічного порядку здійснити її пощастило.

З поширенням та поглибленням роботи Т-ва та окремих його секцій у членів Т-ва з'являється бажання бути усвідомле-
1 Вперше опубліковано: Федоровський О. Про історію Ольбії та її раскопок // Бюллетень Харківського наукового таворитства. 1927. №1. С. 9.

ними в роботі не тільки про роботу тої секції, членом якої він є, а й знати, що робиться по інших секціях та у Т-ві в цілому. Та й не тільки знати, а брати активну участь в роботі інших секцій. Взяти хоча б такі, секції як природничу, медичну, сільсько-господарську, — в їхній роботі багато чого спільного, напр.: природнича секція ставить доповідь на тему: «Вплив високих температур на організми», далі «До паразитології України — клещі України» або «Сучасний стан Шлейден-Шванової клітинної теорії». Всі ці теми цікаві не тільки для членів природничої секції, а й для членів медичної та сільсько-господарської секцій. Так само й по других секціях часто-густо зачитуються доповіді, цікаві не тільки для членів тієї секції, яка ставить цю доповідь, а й для членів інших секцій.

І цілком праві ті члени Т-ва, що не раз висловлювали секретаріатові незадоволення тим, що їм не довелося бути на тій чи іншій доповіді, які відбулися по інших секціях.

Нарешті ревізійна комісія Т-ва в своєму актові теж підкреслила про необхідність видавати невеличкий Бюлетень інформаційного характеру.

Ураховуючи це, секретаріат, не дивлячись на великі труднощі та обмеженість грошових засобів, розпочинає видання Бюлетеня під назвою «Бюлетень Харківського Наукового Товариства».

Бюлетень буде виходити кожного місяця і вміщатиме в собі: 1) оповіщення про засідання, що відбудуться по секціях в найближчому часі; 2) автореферати та тези доповідей, що зачитувалися по секціях; 3) періодичні звіти про діяльність президії, ради Т-ва, секцій, п/секцій та комісій Т-ва; 4) різні інформації та ін.

Отже, приступаючи до видання Бюлетеня, секретаріат вважає, що успіх його цілком буде залежати від активності секцій та від своєчасного подання ними матеріалів.

Матеріали для чергового Бюлетеня треба подавати не пізніше 20 числа попереднього місяця.

Федоровський О.

Рештки культури татар Золотої Орди на Україні (тези).¹

Довгочасні взаємини з татарами поклали свій відбиток на український народ.

Вплив татар виявляється й до цього часу в мові, географічних назвах, епосі, музиці, деяких рисах матеріальної культури.

Зважаючи на це, треба сподіватись, що археологічні рештки татарської культури збереглись на території України.

Вони належать до різних часів, починаючи з XIII до XVII ст. Найстаріші з них ми й досі не добре odrізняємо від пам'яток попередніх кочовників.

З татарських пам'яток найважливіші — це найстаріші пам'ятки Золотої Орди.

Присутність пам'яток Золотої Орди усталюється перш за все численними монетними скарбами та знахідками окремих монет.

Досить добре датовані також знахідки бронзових люстерок з арабськими написами, дуже поширені на Україні.

З численних кочівницьких поховань золотоординські легко відокремлюються в тих випадках, коли вони містять монети, або люстерка (Катеринославщина, Харківщина). Досить характерна присутність в татарських могилах сирцю.

Дуже важливі пам'ятки є татарські селища й городища з руїнами будівель, уламками жорнів, численними фрагментами кераміки і залізним знаряддям та зброєю.

Відомі також руїни споруджень релігійного характеру (Полтавщина, Донеччина), що дають зразки високої архітектури та будівельної техніки.

Низка знахідок своєрідних бронзових статуєток, що відображають людську постать з двома або трьома обличчями належить татарам Золотої Орди часів шаманізму.

Численні й різноманітні рештки культури Золотої Орди на Україні свідчать за високий її рівень, відповідно до фактів, усталених вже розкопами старого й нового Сараю й Солхату.

¹Вперше опубліковано: Федоровський О. Рештки культури татар Золотої Орди на Україні // Східний світ. 1928. №2. С. 288-289.

Старовина Золотої Орди в згаданих місцях характеризує нам побут великих татарських центрів того часу. На Україні спостерігаємо переважно побут золотоординської провінції — села.

Рештки, виявлені на Полтавщині, Харківщині й Донбасі свідчать за осілі, постійні поселення татар.

Численні й різноманітні пам'ятки культури Золотої Орди, виявлені доповідачем на Харківщині й Донеччині потребують дальшого вивчення й розкопів.

Федоровський О.

Майдани Харківщини та майданові теорії¹.

I.

Суміжні з могилами, але незрівняно рідші, хоч і досить численні на Харківщині, пам'ятки, що їм в археології надають ім'я майданів, являють собою земляні споруди різноманітної, часом дуже складної форми.

В найпростішому вигляді майдан — це кільчатий вал, що має в середині лійкувату заглибину, яка досягає приблизно поверхні окружної землі, іноді й нижча від неї. Кільчатий вал розірваний проходом, від якого наперед і на боки відходять звичайно дугувато зігнуті низькі та довгі валки.

Ці вали, так звані «вуса», надають усій споруді вельми своєрідного вигляду, що його вдатно порівнюють з павуком або крабом.

Описана найпростіша форма може стати значно складнішою. Іноді осередкову лійку супроводить додаткова — на місці кільчатого валу. Іноді число розривів валу, «виходів» буває два, три й більше, і, в такому разі, проти кожного виходу містяться вуса, що також свотім напрямком, розміром, формою й числом являють багато варіантів.

На Слобожанщині майдани трапляються скрізь. В археологічній літературі маємо вказівки щось на 60 майданів. Пильно студіюючи трьохверстову військово-топографічну карту, можемо нарахувати на ній не менше, як 125 безсумнівних майданів, але на величезну більшість їх літературних вказівок немає. Нам відомі щось із 30 майданів, не зазначених ні в першому, ні в другому джерелі. Отже, загальна кількість майданів Харківщини, поки що з'ясованих, вже перебільшує 200. Треба гадати, що це число ще доведеться значно збільшити, хоч в останньому рахунку число майданів на Слобожанщині не повинно бути надто великим і визначиться, можливо, чотирма-п'ятьма сотнями.

---

¹ Вперше опубліковано: Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові теорії // Записки ВУАК. 1930. Т. 1. С. 61-87.

Отже, треба вважати, що поширення майданів охоплює цілу Харківщину, при чому не можна не звернути уваги на те, що в східних та південних частинах губернії майдани незрівняно численніші, ніж у західних та північних. Хоч і не усунено можливості, що це залежить від неповності нашого знання, проте ми охоче припускаємо, що степові частини губернії дійсно багатші на майдани від лісових, як це зазначалося й для деяких інших частин України.

Майдани Слобожанщини, як і скрізь, пристосовано переважно до районів, багатих на могили. Тут іноді здибаємо їх декілька штук поспіль, хоч ніколи, очевидно, вони не утворюють особливо щільних груп і звичайно розкидані трохи оддала один від одного, часто перемежуючись із могилами.

За винятком бувають дрібні майдани, які трапляються іноді сполученими по два-три вкупі.

II.

З місцевостей, багатих на майдани, на Харківщині зазначимо декілька. На Валківщині майдани дуже численні в околицях від Старого й Нового Мерчика.

Так, за півверстви на південь від Старого Мерчика, у пасмі могил на плато, є три майдани. Один з них невизначеної форми, два інших типової серпуватої з розтворами на Північний Захід. За 1 км від села, в тому самому напрямку, ще один на плато над балкою Камінною — серпуватий з розтворами на Північний схід. За 3 км. на Південь від села на вододілі між балками Камінною й Кидовою — три майдани форми серпа, з розтворами на Північний Схід, Півн.-Півн. Схід та Схід; останній має назву Могила Старий Мерчик.

За 6 км на Півд. Захід від Старого Мерчика та за 3 км на Південь від Добропілля, на найвищому пункті вододілу поміж двома балками, в групі могил три майдани. Перший серпуватий, розтвором на Півн. Схід, другий малий невизначений, третій дуже великий, неправильно розгалуженої форми.

За 2 км на Північ від Нового Мерчика, на вододілі, при великій дорозі, величезний майдан складної розгалуженої форми, що має назву цього села. За пів км від нього на Захід, при дорозі на Олександрівку, маленький майдан, відкритий на Північний Схід.

За 3 км від села на Півд. Захід, ліворуч від тої самої дороги, майдан з вусами, розтвором на Північ. Ще на 2 км далі, теж ліворуч від дороги, такий самий майдан, відкритий на Півн.-Схід¹. У Куп'янському повіті надзвичайно багатий на могили район за течією р. Красної, достаткує також на майдани. (Т. 1, рис. 1). Вони здибаються за 1 км на Півн. Схід від с. Ганчарівки, за 4 км на Півн. Схід від Сватової Лучки — три майдани, за 1 км на Схід — два майдани, за 2 км на Півд. Схід — ще один майдан.

Навкруги сл. Міловатки, на Північ за 1 км, на Півд. Схід за 3 верстви, на Захід за 2 верстви — по одному, — всі видимо, з виходами на Північ; на Півн. Захід від слободи за 3 верстви Могила Довга, очевидячки, також майдан подовженої форми.

В околицях сл. Борової: на Північ за 1 км — 2 майдани, Відкриті на Півн. Схід.; на Північ за 3 й 4 км по одному, відкриті на Північ, на Півн. Схід за 2 км ще один, що одкривається на Півн.-Півн. Схід.²

По р. Айдару надзвичайно достаткує на майдани район слобід Танюшівки (Березової) й Білолуцької, Старобільської округи. За 4, 5 і 7 км на Півд.-Схід від Танюшівки є по майдану; останній має ім'я Майдан Перший. За 6 км на Півд.-Схід від Танюшівки й за 4 на Півн.-Півд.-Захід від Білолуцької сім майданів на віддалі меншій, ніж 1 км. Усі ці майдани значних розмірів і відкриваються на Північ з невеликими іноді збоченнями на Захід і Схід. За 3 км на Північ ще один великий майдан із розтвором на Півн.-Захід. За 6 км на Схід від Білолуцької — один, що відкривається на Північний Схід. За 3 км на Півд.-Схід — один майдан та ще три в ряд з виходами

¹ Военно-топографическая карта. Ряд. XXIII, арк. 14.

² Военно-топографическая карта. Ряд. XXIV, арк. 16.

на Півн.-Схід. За 3,5 й 4 км на Півд.-Схід ще по одному — виходами на Північ. Разом у цьому районі зазначено 18 великих майданів на площі, не більшій, ніж 10 верстов упрогін¹.

Далі на Південь Айдаром, на Схід від сл. Булавиновки, Старобільського повіту, за 0,5 км один майдан і за 1 км ще два; за 3 км на Півн. Схід від сл. Лиман — два майдани й за 1 км на Захід — два великі в купі, розтворами на Півн.-Схід і Північ, і далі на Північ ще один малий, відкритий на Півн.-Півн.-Захід.²

Річкою Білою за 5 км на Півн. Схід від хут. Луб'янки — два майдани, за 3 км ще два. Три перші викриваються на Північ, останній на Півн.-Схід. За 3 км на Півд.-Схід від Луб'янки — один, відкритий на Півн.-Захід. За 3 км на Півд.-Схід від с. Нещеретової два малі поруч; і за 5 км на Півд.-Захід два великі, один з назвою Могила Розкопана, відкриті на Північ. Усі ці майдани входять до складу більш-менш значних могильних груп.³

Щодо планів, за якими будовано майдани Слобожанщини, то, як було вже згадано, у них немає жодної сталості. Для прикладу ми наводимо плани майданової групи близько с. Олександрівки, ран. Валківського повіту. (Рис. 2-7)⁴. З них можна бачити, що в одній і тій самій місцевості зовсім нема виробленого плану майдану. Розмір центрального кільця, його височінь, форма лійки, число, напрям, височінь і довжина вусів цілком несталі. Напрямок, навіть кількість виходів міняються.

III.

Майдани Харківщини загальному дослідженню не підлягали, з них науково розкопано чотири: один біля х. Покровського, у Валківському пов., що не дав наслідків⁵, два біля х. Настенькіна, в одному з яких відкрито бронзову застібку, в другому

¹ Военно-топографическая карта. Ряд. XXIII, арк. 17,

² Военно-топографическая карта. Ряд. XXIV, арк. 17.

³ Ibid.

⁴ Нумерація рисунків за оригіналом.

⁵ В. Е. Данилевич, в Труд. Харьк. Ком. по устр. XIII Арх. Съезда. Харків. 1905, ст. XXIV

бронзові тригранні площики та стріли числом 6¹, нарешті, один майдан біля с. Райського, Ізюмського повіту, що за нього мова буде далі.

Велика кількість майданів на Слобожанщині та відсутність загальнопоширеного їх пояснення примушують зупинитися докладно на питанні про походження й значення усієї тої групи пам'яток. Д. І. Багалій розкопав два майдани, що містяться у групі могил біля х. Настенькіна, Богодухівського повіту. У ямі й кільчастому насипі майдану нічого не було знайдено. Могили ж при майдані в протилежність усім з тої самої групи, складено з сірого липкого й твердого глею. Тут знайдено дві бронзові скитські стріли, шматочки перегнилого дерева й дрібні кісточки. На глибині одного метру почався шар чорнуватої землі, де знайдено також чотири стрілки.

Д. І. Багалій прийшов до висновку, що майдан є розкопана могила, а могила, що стоїть з ним у зв'язку, могла бути насипаною з землі, викинутої під час його розкопування².

Майдан у групі могил дав лише бронзову застібку.

В. Є. Данилевич розкопав один майдан біля х. Покровського, ран. Валківського повіту. Насип до рівня землі складався з чорноземлі з домішкою ясної глини; від рівня починалася чиста чорноземля.

У південно-східній частині насипу та на дні майданової лійки в підґрунті знайдено два кістяки, випростані на спині, головою на Півн.-Захід. У насипу майданового крила знайдено проверсток попелу, від 1 до 4 см завтовшки³.

IV.

Площа поширення майданів досить обмежена. Вона має вигляд широкої суцільної смуги, що захоплює значну частину

¹ Д. И. Багалей. Труды XIII Арх. Съезда в Екатериославе, т. 1, ст. 370, 374.

² Д. И. Багалей. Раскопки курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губ. летом 1903 г. Труды XIII Археологического Съезда. т. 1, М. 1907, ст. 370, 374.

³ В. Е. Данилевич. Дневник раскопки курганов около хут. Покровского Валковского у. Труды Моск. Предварительного Комитета по устройству XIV Археологич. Уезда. Вып. 2., М. 1908, ст. 28.

України, власне Поділля, Київщину, північну частину Херсонщини, Полтавщину, частину Чернігівщини, Харківщину, Катеринославщину, Вороніжчину й північну частину кол. Обл. Війська Донського. Нечисленні майдани знайдено на Волині. Поза межами цієї просторони вони невідомі.

Взагалі, можна сказати, що майдани в своєму поширенні сполучені з українським степом і в лісовий край майже не заходять.

По течії Псла просто сконстатовано, що в міру просування вверх за течією, майдани все рідшають і рідшають, і в місцевості, яка мала більш-менш лісовий характер, вони майже не траплялися¹.

Безперечно також, що майдани стоять у зв'язку з могилами, що поруч з ними вони звичайно й зустрічаються. Звичайні вони здебільшого в місцях, де є багато могил, особливо могил великого розміру.

Широке розповсюдження, часто значні розміри й оригінальна форма майданів здавна притягали до них увагу дослідників. На жаль, через довгий час, справа обмежувалася описом ситуації й форми майданів, в кращому разі обміном та нанесенням їх на план і дуже рідко діло доходило до розкопін.

Замість того, дослідники вважали за краще давати майданам ті чи інші тлумачення й творити теорії, в тому складі й дуже фантастичні. Найстарший з їхніх дослідників І. Фундуклій, якому належить дуже корисне «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губ.» р. 1848, вирізняв із могил розкопані, або майдани, яких нарахував на Київщині — 142. Призначення ж майданів, за Фундуклієм, полягало в тому, що Скити-людоїди, які їх насипали, посеред майдану заколювали засуджених на з'їжу людей, а кругове кільце й вуси майданові призначалися глядачам, які звідти гляділи, що всередині діялося.

Наступні дослідники, часто змішуючи майдани з городи-

---

¹ В. Г. Ляскоронский. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению р.р. Пела и Ворсклы. Труды XIII Археол. Съезда, т. 1, М. 1907, ст. 170.

щами, вважали їх за пам'ятки стародавніх одправ¹, за кріпості запорожців², за освячені скитські місця під вільним небом, обгороджені валом, що правили також за «осередки таборів головних становищ скитських»³.

М. Грабовський видрізнув городища й городки від майданів, за якими він не визнає проте цієї назви, маючи її за випадкову, і вважав їх за обрядові висипи⁴.

А втім, це сполучення городищ і майданів продовжується й значно пізніше⁵.

V.

З того часу, як почали робити наукові розкопани майданів, по різних місцях назбиралася вже значна кількість даних, які доводять, що в кільчатому валу й на дні центральної ями трапляються поховання найрізноманітніших типів, що належать безперечно до різних культур і різних епох. Так, розкопуючи майдан коло м. Смілої, гр. А. А. Бобринський знайшов у кільчатому насипу троє похоронів у дерев'яних колодах⁶.

Під час хижачьких розкопани майдану, біля с. Цвітної, селяни здобули величезну кількість золотих бляшок і пластинок та інші речі що їх А. А. Бобринський застосував до скитської культури⁷. В. А. Городцов, розкопавши майдан біля с. Райського, Ізюмського повіту, знайшов у ньому четверо поховань: поховання у ямі з пофарбованим кістяком, впускне (паразитне)

¹ И. Срезневский. О городищах в землях славянских, преимущественно западных. Записки Одесск. Общ. Ист. и Древн. т. II, отд. 2—3, 1850, ст. 533. На табл. XVII, поруч з майданами, намальовано й інший земляни насипи.

² Н. Бублиев. Укрепления запорожских казаков в городе Александрии и Александрийском уезде, *ibid.*, ст. 826. Рисунки й плани низки майданів на Катеринославщині. Табл. XIX і XX.

³ А. Подберезский. О курганах обрядовых в Южной России. Записки Одесск. Общ. Ист. и Древн.т. VII, 1868. ст.. 265, табл. III.

⁴ М. Grabowski. *Ukraina dawna i terazniejsza*. kijow. 1850. Цит. за Подберезьким.

⁵ Напр., В. Б. Антонович. Попытка группировки городищ по их культурам в бассейне Днепра. XIV Съезда, т. III, М. 1900, ст. 104-105.

⁶ Гр. А. А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы. Т. I, Спб. 1887, ст. 26-28.

⁷ Гр. А.А. Бобринский. Отчет о раскопке майдана у с. Цветна, Чигирин. у., Киев. губ. Отчеты Имп. Археол. Ком. 1896 р., ст. 88-89, 213-218.

того самого типу, скорчене поховання у насипу та поховання пізнішого кочовика, над яким стояла кам'яна баба¹.

М. О. Макаренко, в сл. Герасімівці, Валуйського повіту, в одному з майданів, що він розкопав знайшов кістяка в скорченому становищі в ямі, виповненій попелом під верствою колод².

В. Г. Ляскронський, розкопуючи майдана біля сл. Золотух Лубенського повіту на Полтавщині, знайшов поховання з пофарбованим кістяком³.

С. А. Мазараки, у Роменському повіті, в низці майданів виявив останки скитських поховань⁴.

Але й після того, як вивчати майдани починають розкопниками, питання про їхнє призначення лишається нерозв'язаним і дослідники надають їм різного тлумачення, маючи їх або за найдавніші городища, або за кріпосні осередки пізнішого часу, або за житла, обори на худобу, або за будови релігійного призначення, або, нарешті, за те, що народ завжди зазначає у назві майданів — «розкопані могили».

Це останнє тлумачення походження майданів висловлювано багато разів, але спроба дати йому наукове обґрунтування належить проф. В. А. Городцову.

В. А. Городцов⁵, на підставі уважного вичення зовнішньої форми й становища майданів, також після старанних розкопін майдану біля с. Райського, Ізюмського повіту, на березі р. Торця, встановив, що в майданах зовсім нема культурного шару, властивого стародавнім селищам, городищам і святиням, та що вуса майдану, дотуляючись до кільчатого насипу, одним краєм налягають на нього, звідки можна зробити висновок, що вуса майдану насипано пізніше, ніж кільчатий вал.

¹ В. А. Городцов. Майданы. Древности. т. XX, в. 2, М. 1904, ст. 36-9.

² Н. Макаренко. Отчет об археолог. исследованиях 1905 г. Известия Археолог. Комиссии, в. 19, Спб. 1906, ст. 149.

³ В. Г. Ляскронский. К вопросу о курганах, городищах, майданах. Труды XIII Археол. Съезда, т. 1, М. 1907, ст. 434.

⁴ С. А. Мазараки. Майданы, XIV Съезда, т. III. М., 1911, ст. 212-213.

⁵ В. А. Городцов. Майданы. Древности, т. XX, вып. 2, ст. 29-39.

Зрештою найважливіше те, що кільчатий вал зовні супроводиться запливлим ровом або жолобом, як у всіх степових могил¹.

Насип майдану має біля надвірної поверхні проверстки, що здійснюються рівнобіжно зовнішньому краєві зсередини круто уриваються. Це ясно свідчить, що кільчатий вал спочатку був звичайним могильним насипом, внутрішню частину якого вибрано й землю звідти висипано, як побічні вали або вуса.

Отже було доведено, що майдани являють собою могили, пізнішого часу розкопані. Лишалось нерозв'язаним питання, коли і з якою метою розкопано могили, також, що являють собою вуса майданів.

В. А. Городцов розуміє майдани, як могили, що їх розкопали шукачі скарбів, а вуса, на його думку, утворилися через уживання підчас розкопин «волочні» (волакуши) — спеціального приладдя з дошки та мотузків, — до якої запрягають волів та якою викопану землю відволікають на бік.

С. А. Мазараки, в тридцятих роках XIX сторіччя, в Роменському повіті, на Полтавщині, зібрав усні вказівки на розкопини могил з метою знайти скарб за допомогою волочні².

Проте, якщо ці оповідання й справедливі для деяких окремих випадків, то для інших місцевостей ми зовсім не маємо побічних вказівок ні усних, ані писаних, і волочні там взагалі невідомі. До того височінь валів багатьох майданів цілком виключає можливість утворення їх таким шляхом. Нарешті, не один раз, при розкопинах майданів, траплялися невірності, навіть розрізані розкопинами могили, які ясно показують, що розкопувачі не цікавились тим, що містить могила.

Нарешті, могили, що їх розкопали шукачі скарбів різного часу, починаючи з давніх давен, добре відомі, але їх розкопували або підкопуючи збоку, як ограбовано більшість бага-

¹ Пор. С. А. Мазараки. Майданы. Труды XIV Археол. Съезда, т. III, М. 1911, ст. 213.

² В. А. Городцов. Дневник археологических исследований в Зеньковском у. Полтавск. губ. Труды XIV Археол. Съезда, т. III, М. 1911, ст. 161.

тих і великих скитських могил в надчорноморських степах, або просто через яму зверху, при чому землю скидали на боки могил. За приклад може правити одна з груп великих могил, що на південному кінці сл. Пісочин, Харків. району, за цвинтарем. Зверху її є глибока, запливла яма, але жодних ознак вусів нема. Взагалі майдани поширено в багатьох місцях, де за волючні не мають уявлення.

VI.

Інше, на нашу думку, простіше й правдоподібніше тлумачення майданів дав уперше Л. Падалка¹ й уґрунтував А. А. Спіцин². А. А. Спіцин, спираючись на цілу низку історичних документів, зазначив, що майдани є наслідком салітрової промисловості, розвиненої на Україні в XVI, XVII сторіччях, коли для виварення салітри користувалися дуже часто з могил і городищ.

Нижче ми наводимо докази, що користування з могил і городищ для виварення салітри в дуже широких розмірах йшло далі в XVIII, навіть XIX ст.

Як тлумачить А. А. Спіцин, майданове кільце є залишок могили, що з неї землю зужито на виварення салітри. А вуса майдану — це є покиди вивареної землі, які прийняли форму правильних валів через те, що чан, в якому вилужувалася земля, зсередини могили взята, повільно пересувався й зужиту землю викидали в певному порядку, щоб не заважати довозити нову землю, випарювати салітрову рідину в казані, що містився посередині в проміжжі між вусами, та іншими працями у цьому процесі.

За докази правдивості цього тлумачення можуть правити такі факти: знаходи в майдановому кільці похоронів, іноді розрізаних, до того найрізноманітнішого часу, вказують з одного боку на різночасність могил, у майдани повернених, з друго-

¹ Л. Падалка. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. Труды Полтавск. Уч. Архивной Ком., в. I. Полт. 1905., ст. 194, 205, 212—213.

² А. Спицын. Майданы. Записки Отд. Русск. и Слав. Археол. Имп. Русск. Археолог. Общ. т. VIII, вып. I., СПб. 1906.

го на те, що розкопували не шукаючі скарбів, бо на похорони, звичайно, зверталось дуже мало уваги.

Знаходи у вусах майданових роз'єднаних поламаних кісток людини, часом і різних старовинних речей (кременів, бронзових стрілок та інш.), що туди попали з середини могили, стверджують походження вусів із покидів вивареної землі.

Форма майданів вельми нестала. Виходи з майданового кільця відкриваються в різні боки, число їх нестале. Вуси — найхарактернішу частину майданів — упоряджено й улаштовано надто різноманітно¹.

За доказ цього можуть бути план (рис. 8.) і кресленики майданів з околиць м. Ромна (рис. 9-14), зняті лаборантом Роменського Музею В. Гричуком, що їх мені ласкаво надіслав для цієї праці Директор Роменського Музею М. Семенчик.

Усе це цілком суперечить думкам про ритуальне призначення майданів, бо релігійні будівлі завжди визначаються великою сталістю ознак та виробленістю деталей.

Відай єдина, постійно виявлена правильність, а власне, те, що проти виходу завжди є вільна площинка — цілком зрозуміла з погляду виварення салітри.

Велика крутість внутрішнього схилу, зріз шарів, що йдуть рівнобіжно зверхній поверхні — з цього погляду зрозумілі. Кільчасту форму майдану А. А. Спіцин з'ясував, як наслідок спеціального способу розробки, за якого землю вибирали з середини конічною ямою, утворюючи лійку, куди зручно було зсипати землю з країв.

Островець, що іноді лишається в осередку, є наслідок вибирання землі кільчатою канавою, до якої землю спускали і зокола і зсередини — з поверхні острівця. Подаємо нашу спробу ілюструвати спосіб розробки майдану (рис. 15).

---

¹ Пор. В. Г. Ляскоронский. Городища, курганы, майданы и Змиевы валы в области Днепровского левобережья. Труды XIV Археол. Съезда, т. III, М. 1911, ст. 1-66.

VII.

Теорії розкопаних могил і, особливо, салітрова теорія не знайшли серед новіших дослідників собі визнання. Вони викликали цілу низку заперечень, які ми, приєднуючись до салітрової теорії, спробуємо стисло проаналізувати.

В. Г. Ляскоронський, що дуже багато часу присвятив реєстрації й описові майданів¹, занотовує, що майдани здебільшого улаштовані на високих чистих просторах, щоб, на думку дослідника, стежити, як наближається ворог. Поблизу від майданів лежать низини — луки, балки, трав'яні багна. Спостережено близьке сусідство й зв'язок із «змієвими валами» та круглими городищами, що до їх складу входять. Далі дослідник зазначає цілу низку важливих властивостей в урядженні майданів: вуса або крила майданів завжди звернено опуклою стороною в той самий бік, куди й опуклість кільчатого валу. Крила мають звичайно форму півкруглих дуг, які охоплюють обіжний майданчик, що міститься перед виходами майдану. Якщо майдани лежать один від одного близько, то крила їхні звернені одно до одного й вони охоплюють спільну широку площу.

Система у розкладі крил, їхня кількість і височінь виключають можливість утворення їх із землі, яку накидали шукачі скарбів.

Поміж крилами майданів іноді спостерігають заглибини, ніби напливлі ями, а коло крил майданчики перепаленої до червоного кольору глини, причому ці майданчики містяться між кільцюватими дугами майданів, ближче до їхніх країв.

Товщу валів — крил становить та сама чорноземля, що й у осередковому кільці, іноді з проверстками глини. У насипу крил трапляються черепки грубої роботи з примітивним орнаментом і проверстки попелу, а на поверхні — великі зерна річної жорстви.

Крила майданів ніде не прилягають щільно до кільцюватого валу, і це, на думку В. Г. Ляскоронського, править за аргумент проти теорії волочень (волокуш).

---

¹ В. Г. Ляскоронский, *op. cit.*

Роблячи підрахунок обширу ям, в середині кільчатого валу, й обширу двох його крил, автор приходиться до висновку, що обсяг останніх удвоє більший. Він запевняє, що в деяких інших випадках обсяг крил майданів набагато перевищує, обсяг заглибини всередині насипу.

Форма півкružних валів, на думку дослідника, суперечить теорії волочень (волокуш), бо вивезена земля повинна б раз-по-раз нагромаджуватися догори й запряжений до волочень товар мав би грузнути й топтатись у раніш вивезеній землі.

Заглибина майдану не завжди має правильну обміжну форму, іноді й підковувату, горбувату, перегороджену, ніби дві ями. Це суперечить гіпотезі про розкопани шукачів скарбу, бо ці копачі не могли б залишити нерозритою центральну, найважливішу частину.

Наявність поруч з майданами менших незайманих могил і подібність устрою та змісту кільчатого валу з крилами здаються дослідникові також несполучимими з теорією волочень (волокуш).

Те, що мають в собі майдани, а в них на дні центральної лійки дослідник знайшов пофарбовані кістяки, свідчить за їхню давню давнину.

Наприкінці В. Г. Ляскоронський, ставлячи в зв'язок майдани й змієві вали, застосовує їх до одної й тої самої далекої доби і вважає майдани за оборонні будови для маленького окремого господарства, яке містилося за кільцюватим насипом і обіймало простір посередній між крилами¹.

З усіх цих міркувань положення майданів на підвищеннях — цілком відповідає звичайному положенню могил. Поруч з цим нам відомі майдани й на терасах у долині річок (наприклад, біля сл. Соколова, Зміївського району). Положення їх біля зовсім не є правило. Зв'язок із змієвими валами в межах Слобожанщини, безперечно, не існує, бо тут ці вали невідомі, проте майдани дуже численні.

---

¹ В. Г. Ляскоронський. К вопросу о курганах, городищах, майданах. Труды XIII Археол. Съезда, т. 1, М. 1907, ст. 419-434.

Розполіг вусів опуклістю навколо та спільні площадки двох сумежних майданів цілком відповідають салітровій теорії.

Система в розпологу валів, при відсутності постійного плану, також свідчить на користь її. Ями між крилами майданів і особливо перепалені до червоного глинясті майданчики, які В. Г. Ляскоронський знайшов «у Більському (західньому) городищі, в городищі¹ Скороборі, в городищі-майдані², що знаходиться на підвищеному плато край м. Кишеньки в гирлі р. Ворскли» можуть правити за прекрасний доказ салітрової теорії.

Склад вусів з того самого ґрунту, що й кільчатого валу, проверстки глини й попелу, домішка черепків — усе це дається з'ясувати з погляду селітрової теорії.

Що крила майдану не стискаються з кільчатим валом, це аж ніяк не промовляє за оборонною теорією В. Г. Ляскоронського, проте зовсім не суперечить теорії розкопаних могил.

Обчислення обсягу крил та внутрішньої лійки одного майдану, що проробив В. Г. Ляскоронський, показало, що перший удвоє перевищує другий. Зважаючи на недосконалість способів обміру, ця невідповідність лежить цілком у межах можливої помилки. Щодо інших майданів, то звичайно обсяг вусів на око не перевищує обсягу внутрішньої лійки, але щоб на цих даних будувати аргументацію в той чи інший бік, потрібно виходити з цілком точних обмірів і обчислень.

Регулярна форма вусів та часто їхня значна височінь справді суперечить теорії волочні, але не салітровій теорії.

Неправильність в лійці майдану, горби на його дні, перегороджі — суперечать гіпотезі про розкопани шукачів скарбу, одночасно й оборонній гіпотезі В. Г. Ляскоронського, але не салітровій теорії.

Існування малих незайманих могил взагалі нічого не доводить, так само, як і загальні твердження про подібність між кільчатим валом та вусами.

---

¹ Термінологія В.Г. Ляскоронського.

² Термінологія В.Г. Ляскоронського.

Знаходження на дні центральної ями похоронів із пофарбованими кістяками, певна річ, суперечить теорії В. Г. Ляскоронського, бо місця житла, особливо господарські будівлі, зовсім не надаються на похорон небіжчиків. Крім того, нам добре відомі похорони з пофарбованими кістяками, які завжди містяться під могильними насипами.

Опріч усіх наведених вище заперечень гіпотези В. Г. Ляскоронського, треба нагадати, що місця осель археологічно завжди позначені скупченням харчових покидів, попелу й вугілля, уламків кераміки, знярядь та інших забудків культури, часто в значній кількості. Нічого схожого в майданах, також і в тих, що розкопав В. Г. Ляскоронський, не знайдено.

В. Є. Данилевич, не погоджуючись також із салітровою теорією, і взагалі з теорією розкопаних могил, зазначає, що майдани звичайно входять до складу могильників, або лежать поблизу могильника чи окремих могил. Розкорані могили, на його думку, не схожі на майдани: «ми повинні були б визнати, що люди, які їх копали, зумисне вкладали землю дуже оригінальним способом». Симетричність майданів незрозуміла, з погляду розкопаних могил, або варіння селітри. Зрештою, за теорією А. А. Спіцина, в майданах повинні б зустрічатися купи попелу й вугілля, чого справді немає. Похорони в майданах належать до давнішого часу, ніж початок салітроваріння.

Припускаючи, що деякі майдани були використані для салітроваріння, В. Є. Данилевич дає їм інше загальне тлумачення, вважаючи їх за рештки кочовищ, власне насипи й круглі ями, куди ховали худобу під час завірюхи.¹

Із цих закидів перший — належність майданів до могильних груп — ніяк не суперечить селітрової теорії, бо майдани цілком природньо пристосовано до місцевостей, багатих на могили. Далі, майдани не просто розкопані могили, а виварені на селітру, тому й землю з них укладено своєрідним

---

¹ В.Є. Данилевич. Роскопки курганов около хут. Покровского, Валковского у., Харьковской губ. Труды Моск. Предв. Комитета по устройству XIV Археол. Съезда. В. II, М. 1908, стор. 17.

і характерним для них способом. Симетричність майданів, при точному здійсненні планів, показується вельми проблематичною й не виходить взагалі за межі зручного розміщення зужитої землі. Попіл та вугілля часто трапляються при студіюванні майданів, втім складі якраз у розкопинах В. Є. Данилевича — в крилі майдану. Похорони в майданах, звичайно, мусять належати до давнішого часу, ніж салітроваріння, і в такому разі являють собою зацілі останки того, що містять у собі могили, як і в розкопинах В. Є. Данилевича, але вони зовсім не до речі в загонах на худобу, за які шановний дослідник вважає майдани.

Крім того, той факт, що майдани лежать на високих пунктах вододілів, далеко від води, також мало погоджується з останньою гіпотезою.

Теорія А. А. Спіцина зустріла також низку заперечень з боку К. М. Мельник-Антонович¹, що вказувала на велику кількість уже відомих майданів, на схему їхнього поширення, надзвичайну різноманітність типів і розмірів, на склад землі в насипах і на положення майданів часто в місцях без лісу й без води, іноді далеко від сучасних селищ.

Ці заперечення не здаються нам переконливими, бо кількість виварених на салітру могил, як можна бачити з дуже багатьох архівних вказівок на виварення з могил салітри, було, безперечно, вельми велике і цифру відомих (за К. К. Мельник) майданів у 1500, хоч вона, певне, багато нижча від дійсної, зовсім не можна вважати занадто велику, беручи на увагу широкі розміри салітроваріння в XVI–XVIII ст. і значно пізніше.

Площа поширення майданів на межі лісостепу цілком відповідає салітровій теорії. До даної, власне, теорії пристосовано писані вказівки, тут були в великій кількості могили, було паливо й деяка безпечність від нападів татарських.

Різнманітність типів і розмірів майданів, видимо, промовляє за салітровою теорією. Ясно, що жодного докладно

---

¹ К. Мельник-Антонович. Майданові городища на Україні. Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Кн. III., Київ. 1908, ст.82.

виробленого, звичаєм та релігією освяченого плану будови не існувало. А загальні риси в спорудженні майданів дуже добре пояснюються способами праці, яка хоч була цілком байдужа до деталей, вимагала деякого порядку й послідовності в улаштуванні виходів та розміщенні висипів вивареної землі.

Так само склад землі в насипах і будова їхня, як довели надзвичайно ретельні розкопани В. А. Городцова, цілком промовляє за теорією розкопаних могил і пізнішої насипки вусів.

Положення майданів взагалі в місцях безлісових і безвідних не доведено, а відсутність лісу й води, в безпосередньому сусідстві з майданами, не може правити за аргумент проти салітрової теорії.

Не виключено існування лісів по багатьох місцях за старих часів, користування з інших відмін палива — соломи, кізяку, й довіз палива й води до місця виварювання салітри з найближчих місцевостей. Щодо віддалення майданів іноді далеко від залюднених тепер пунктів, то є прямі вказівки архівних документів (див. нижче), що віддалення навіть на 200 верств для майстрів салітроваріння, зважаючи на цінність здобутого продукту, не було перешкодою.

Нарешті, останнє заперечення проти теорії розкопаних могил і нову гіпотезу походження майданів виставив граф А. А. Бобринський, який у Чигиринському повіті на Київщині розкопав два майдани. В обох центральні ями мали буйну вогку землю без ніяких ознак могильної ями. Із речей в обох випадках знайдено черепки глиняного посуду пізнішої доби.

Ґрунтуючись на повній відсутності кісток людини й тварин, так само інвентаря поховання, що після грабіжницьких розкопін завжди лишаються на місці, окрім речей для грабіжників цінних, на відсутності дерева від даху й стовпів могильної камери (скитської), гр. А. А. Бобринський не визнає цих майданів за розкопані могили в тому розумінні, як В. А. Городцов, а застосовує їх до епохи скорчених кістяків, надає їм обрядового

значення, власне бачить у майданах ті освячені місця, де «перше, ніж поховати, небіжчиків напівспалювали»..., щоб знищити органічні частини.¹

Не повторюючи заперечень проти ритуального значення майданів, треба зазначити, що з погляду салітрової теорії ці майдани цілком даються з'ясувати. Буйна земля з черепками пізнішого часу, видимо, є зотліла купа гною, складеного в розроблений майдан для дальшого витворення салітри, що було пізнішим способом видобутку (див. нижче).

VIII.

А. А. Спіцин зазначив, що на дні майданового кільця не раз знаходили шматки цегли, чавуна, скла — речі нового часу, що попали туди, очевидно, в процесі виварення салітри, зрештою, навіть, монети XVI й XVII ст. Перед виходом зустрічалися сильно перепалені шари землі, а раз, у Кременчуцькому пов., знайдено два підряд горни, шари вугілля, шматки пемзи (певне, щоб чистити від накипу казани) й чавуна.

Ці вказівки бажалося перевірити на майданах Харківщини, що й пощастило почасти зробити за останні роки, хоча й без розкопін.

Аспірант Харк. Археол. Музею І. Н. Луцкевич оглянув із цим спеціальним завданням декілька майданів і зібрав на них цікавий матеріал, а саме.

Роблена могила на полі, на схід від Лосева, Харківського району, близько ст. Лосево, Півд.-Східн. Залізн. Дуже великий майдан з ворітьми на Північ, з величезними вусами по три з західної та східної сторони. Між двома середніми вусами міститься яма, завглибшки до 1,5 м. В ній на дні знайдено грудки перепаленої глини, уламки деревного вугілля, грудочки білої маси, що нагадує міцну золу, уламки цегли, кавалки й зливки дуже міцної мінеральної жужелиці, черепок грубого простого посуду пізніх часів, три черепки тоншого простого

¹ Гр. А. Бобринский. Исследования в Чигиринск. у. Киевской губ. в 1907 г. ИАН. в. 25. Спб. 1910, ст. 53-56.

посуду, гадаю, XVII–XVIII ст., гарно оброблений чотирикутній кремінець, здається, від рушниці (1924 р.).

Виселок Лозова, Лозівського району, Харківської окр. Майдан за заліницею, за місцем, де розходиться нова колія на Севастопіль із старою, зруйнованою. Майдан великий у полі. Ворота на Північ. З обох боків воріт вуси — по одному, між ними розкопана невеличка могилка. Лійка майдану завглибшки до 2 м від рівня землі, поросла травою. У ній де-не-де траплялися шматки перепаленої глини, одна грудочка білої маси, що нагадує золу (1928 р.).

Майдан Караульний на полі біля с. Покровського, Покровського району, Куп'янської округи. Лійка дуже глибока, вихід один, з боків по три вуси. У кінці вусів яма, ще дві ями між внутрішніми вусами. На дні центральної лійки зібрано великі ковалки білої маси, що нагадує міцну золу, є шматки з вугіллям усередині шматки жужелиці. Тої й другої дуже батато ще на середньому вусі, ліворуч воріт. Золи й жужелиці остільки багато, що це заважає рости городині, яку скрізь посіяно. За майданом у бік Покровського — чотири могили (1926 р.).

Від М. П. Таранця дістав я подібні відомості ще про один майдан Роблена Могила, 2 км від села Киріяківки на Півд.-Схід та 1,5 км від хут. Відноги на Півн.-Захід, Глобинського району, Кременчуцької округи.

Майдан міститься на межиріччі на полі. Навколо кільця йдуть валки у смуги з перервами, усього 8 валків. Ворота на Півд.-Схід, невеличкі зниження кільця на Півд.-Зах. та Півн.-Схід. Проти малих воріт невеличкі долинки.

Восени 1927 р., селяни суміжних хуторів шукали на майдані скарбу і довгий час розкопували його. В долинці проти малих воріт, на глибині коло 50 см, селяни викопали ніби стінку з перепаленої глини, заввишки коло 40 см, яку давалося простежити метрів на два, далі вона повертала до малих воріт майдану. Цю стінку розбивали ломом. Глибше була біла маса, міцна, але порошна, з домішкою дрібного вугілля. Тут трапився невеличкий уламок сірого граніту, розтрісканий

від жару. Грунт проміж стінкою та могилою був мішаний з перепаленою та простою глиною. За стінкою ґрунт нормальний.

IX.

Спробуємо тепер довести салітрову теорію посилками на писані пам'ятки, що з них багато вельми переконливих.

Установлено, що салітроваріння вже в XVII ст. було заняттям дуже поширеним на Україні й добре відомим населенню. Так, французький інженерів Боплан, який служив у Польщі за королів Сигизмунда III й Володислава IV, в своєму «Описові України», що вийшов у світ року 1650, писав про Запорозців: «козаки дуже досвідчені в здобуванні, салітри, якою достаткує Україна, і в приготуванні гарматного пороху»¹.

Уже з р. 1602 ми зустрічаємо в польських джерелах вказівки на виварювання салітри з могили Сороки, в Брацлавському воєводстві². Ця величезна могила, що лежить біля Кальника, Липовецького повіту, тепер є складним майданом³.

До 1613 року стосуються відомості про розкопування могил Скоробір⁴ та інших могил у Київському воєводстві⁵ для виварювання салітри. Скоробір, як згадано вище⁶, зберігає й досі всі ознаки складної системи майданів.

Р. 1620, польський уряд, з огляду на конечну потребу в поросі, ухвалив виділити всі місцевості з салітровими промислами на Лівобережній Україні в окреме державне маєткове управління, «салітрову державу». В документах перелічені поля — дике Білгородське, Очаківське, Путивельське, поля коло Муравських шляхів татарських і коло річок Псла, Ворскла й Орелі та всі дикі поля, де б могли знайтися придатні до виробу салітри городища, могили й інші місця («и во всех

¹ Боплан. Описание Украины. Спб. 1832, ст. 5.

² A. Jablonowski. Polska XVI wieku. 2r6dla Dziejowe. T. XM. Warszawa, 1894 ст. 421. т. ххп. 1897, ст. 272, 349, 716.

³ А. Спицын. Майданы, ст. 4, рис. 2.

⁴ A. Jablonowski, 1. с., XM, ст. 182. 5) Ibid., ст. 223.

⁵ Ibid., ст. 223.

⁶ Див. В. Г. Ляскоронский, op. cit.

диковизнах, где бы могли найтись удобные делания селитры городища, могилы и другие места»).

Як повідомляє інший документ того самого часу, князь К. К. Вишневецький зайняв салітри коло річок Хоролу, Псла, Груні Великої, Груні Черкаської, Груні Ташівської й Груні Сухой, також коло городища Більського й коло рік Ворскла, Орелі, Мерчика, Орчика, Голтви й Сули¹.

Р. 1701, гетьман І. Мазепа писав Петрові І-му, що «Запорожці всіма способами утискають салітряників; і гроші, й напої, й харчі беруть із салітрових майданів повсякчасно... Запорожці уперто називають річку Самару... й могили, з яких салітра виробляється, — своїми; погрожували майдани салітрові зруйнувати» (Запорожцы притесняют селитреников всячески; и деньги, и напитки, и харчи берут с селитряных майданов безпрестанно... Запорожцы упорно называют речку Самару... и могили, из которых селитра делается, — своими; грозили майданы селитряные розорить»...)².

В кінці XVIII ст. використання стародавніх земляних висипів на виварювання салітри було звичайним явищем, про що маємо низку свідчень академіків — подорожніх.

З них найкраще описав процес виварювання Гмелін, який спостерігав його 1769 р. в Уриві, Воронізької губернії³. Дуже цікавий опис його треба навести цілком:

«Атаман пришел сего дня к нам по нашему желанию, и отвел нас, к селитряннымъ стенам, от коих неподалеку находились котлы. Стенами было их не должно называть, да лучше великими кучами, как и действительно Малороссиане их называют селитряными курганами, что значит гробница Татарскаго князя, на которую навалено земли до пяти или до шести

¹ Л. В. Падалка. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Полт. 1914, ст.. 70-75.

² С. М. Соловьев. История России. Кн. III, ст.. 1259.

³ Samuel. Georg Gmelias. Reise durch Russland zur Untersuchung der drei NaturReiche. 1. Theil. st. Petersburg. 1770. S. 86-89.

Самуила Георга Гмелина «Путешествіе по Россіи для изслѣдованія трехъ царствъ естества. Перев. съ нѣмецкаго». Ч. 1, СПб. 1871, ст. 131-134. .

сажень в вышину, в знакъ, что он тут прогребен лежит. Ежели время и обстоятельства допустят меня вскрыть сии княжеские курганы, то я об них еще объявлю. Находящиеся здесь селитряныя кучи видомъ точно таковыя же. Когда в земле приметят следы селитряной матицы, то, положив ее в котел, наливаюсь теплою водою, и буде она перебежить и солонна станет, то вываривают ее, примъшивая к ней в большем или меньшем количестве неперемняющуюся в огне щелочную соль, которую достаютъ из сожженой соломы или из степных трав, и по том начинают надлежащим образом очищать и в подобные кристаллу фигурки приводить...

Селитряныя места взяты на откуп некоторыми Украинцами... так что никому другому не можно владеть курганами, разве он их купил. А как из земли вынута будет селитряная матица, то сваливають ее вышереченнымъ образом в большие и круглыя кучи, и так выставливають их на вольный воздух, чтобы в надлежащее время при помощи проходящаго воздуха опять достать из сей земли селитру. Через опыты изведаны, что по прошествии четырех, шести и десяти лет можно из той же земли получать селитру; но никогда на ум не приходило, чтобы к селитряной земле прибавлять согнившыя, тучныя и маслиныя вещи от растений и животных...

Селитряныя откупщики, которые хотяь по всякой годе доставать селитру, переменяють для того места; и как здесь повсюду находится селитряная матица, то они легко получаютъ желаемое...

От сего происходит, что не токмо в Урыве, но и во всей сей стороне находятя по разным местам курганы, кои преж сего и в Кастинск заведены были. Есть несколько их еще и в Коротояке, подвластном Воронежской губернии городе, который отсюда отстоить на 12 верст. Когда из Урыва ехать в Острогжск, то попадутся многыя курганы, а далее к Украине, сказывають, их еще больше будет».

Гмелін дивується, що для здобуття салітри роблять горби, а не стіни, що на його думку було б доцільніше.

Паллас¹ описує 1773 р. «селитреной городок» на Ахтубі, збудований на руїнах старого ногайського міста, де виварювано салітру на заводах.

Року 1774 Гюльденштедт² спостеріг у м. Голтві, Миргородського полку, салітроварню, «що для неї землю беруть з валу старовинної фортеці».

Х.

На Слобідській Україні, де салітроваріння було дуже поширене, з цього джерела виробу салітри користувалися навіть у XIX ст.

Так, за статистичними відомостями Слобідсько-Української губернії від р. 1814 у Ізюмі «салітра на заводі виварюється з валу фортеці, що була колись біля міста Ізюма»³.

Із якихось, видимо, старих валів виварювали салітру в місті Краснокутському, в слободах Сіннім і Колонтаєві, Богодухівського повіту, а в сл. Лохівській, Зміївського пов., із валу з застарілими бастионами Слобідської фортеці⁴.

Є також прямі свідчення, що для салітроваріння на Слобідській Україні користувалися власне з могил, до того й за дуже пізніх часів. Так Вадим Пассек, ще р. 1839, в «Очерке Харьковской губернии» писав: «Селитру без приуготовления добывают в старинных насыпях: курганах и городищах»⁵.

Уже з 40 років XVIII ст. салірове виробництво на Слобожанщині дуже поширюється⁶. В Харківському полку, в половині

¹ Петра Симона Палласа «Путешествіе по разным провинціямъ Россійскаго государства. Ч. III, половина 2, 1772 и 1773 годовъ. Перевель Василій Зуевъ. СПб. 1788, ст. 143, 146.

² D. 1. A. Guldenstadt. Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebierge. 2.Theil. St. Petersburg. 1791. S. 200.

³ Е. П. Трефилюев. Очерки из истории промышленности Слободской Украины Т.І. Селитроварение. Сборн. Харьк. Истор.-Филол. Общ. т. 6, X. 1894, ст. 38.

⁴ Ibid., ст. 40,41.

⁵ Пассек. Очерк Харьковской губернии. Харьковские Ведомости 1839 г. Отд. отт. ст.. 15.

⁶ Е. П. Трифилюев. Очерки из истории промышленности Слободской Украины. I. Селитроварение. Сборник Харьковского-Филологического Общества. Т. VI. вып.. 2, X. 1894, ст. 12-48.

століття, кількість заводів сягає 30, продукція салітри — 10.000 пудів на рік. За перші роки XIX ст., на Слобасько-Українській губернії, здобувалося біля 20.000 пудів салітри на рік. Далі, після деяких коливань виробництво продовжує розвиватися, як це добре простежив Е. П. Трифільєв¹, і пролягом першої половини XIX ст. на Харківщині сягає великого значення. Розвиваються заводи, кількість яких 1852 року сягала 62. Максиму-ма виварювання салітри досягло щось коло 1860 року.

До цих часів стосуються вказівки Н. Штиглиця²:

«Козаки, що переселилися на Україну принесли з собою вміння здобувати салітру, тому виварювання салітри в Харківській губернії є одна з найдавніших галузів промисловості. Чорноземний ґрунт майже по всіх повітах губернії сприяє складанню бургтів, тому ця галузь промисловості й була розвинена тут дуже значно. Ще року 1861 рахували в Харківській губернії 90 заводів; виварювалося салітри близько 70.000 пудів. Надалі це виробництво підупало. 1862 року існувало лише 25 заводів, а р. 1863 заводів, що працювали, було лише 9. Проте за Статистичними таблицями 1867 р. показано 47 салітряних заводів, з котрих 29 в Лебединському, 13 в Богодухівському та 5 в Охтирському повітах»³. В «Списке населенных мест» наведено біля 70 салітрових заводів.

На Полтавщині салітрові заводи існували ніби ще на початку XX ст. Принаймні, маємо вказівки на декілька їх в околицях Містечка Груні, Зіньківського пов., на завод в с. Корнилівці Прилуцького пов., в с. В. Обухівці, Миргородського пов.⁴

Зрозуміло, що з розвитком заводського добутку салітри старий спосіб виварювання на салітру могил мусив зникну-

¹ Е. П. Трифільєв. Очерки из истории промышленности Слободской Украины. I. Селитроварение. Сборник Харьковского-Филологического Общества. Т. VI. вып.. 2, X. 1894, ст. 12-48.

² Харьковская губерния. Список населенных мест по сведениям 1864 г. Обработан Н. Штиглицем. Спб. 1869, ст. LXXIV.

³ Харьковская губерния. Список населенных мест по сведениям 1864 г. Обработан Н. Штиглицем. Спб. 1869, ст. LXXIV.

⁴ Россия, под редакц. В. П. Семенова. Т. VII. Малороссия, Спб. 1903, ст. 320, 365, 389.

ти під тиском нового, удосконаленого, на який робив вказівки вже Гюльденштедт. Це — штучне виготовання салітри в буртах — спеціально висипаних валах, завдовжки до 30, завгрубшки й заввишки до 2-3 сажнів, що склалися з мішанини землі з гноєм¹. Такі бурти своєю формою нічого спільного з майдами не мали, а рештки їх у наші часи не мають².

Місце, де були колись салітряні бурти показано мені 1927 р. в сл. Огульцях, Валківськ. району, Харківськ. окр. Важливе для нас питання, коли саме остаточно припинилося використання на салітру могил важко вирішити остаточно. Зазначена вище проста й рішуча вказівка Вадима Пассека датована 1839 роком. Ще 1857 року Філарет³ уважав, що назва Салітрової могили свідчить, що могила була складена з куп гною, призначених для здобування салітри. Ця вказівка, в кожному разі, свідчить, що використання старих могил, будь то з домішкою гною, ще й 1857 року було знайомим явищем.

XI.

Окрім цих загальнішого змісту вказівок маємо низку документальних даних щодо виварювання могил на салітру в певних пунктах Харківщини.

В одному документі 147 (1639) року читаємо:

«А на селиторное варенье пригодится в степи за Ворсклом курган Вольный⁴ к речке ко Мжу и иные курганья, от Курска в 200 верстах, где в прошлых годах варил Роман селитряник, да в Курске на посаде против Казачьей слободы курганцы малые...»⁵.

¹ Е. П. Трефилев, І. с., ст. 46, прим. 4.

² Н. Е. Макаренко. Археологические исследования 1907–1909 годов. Извест. Археол. Комиссии. Вып. 43, Спб. 1911., ст. 110.

³ Арх. Філарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. IV. X. 1857, ст. 308.

⁴ Р. 1640. Гаврило Бокін дістав нагороду за те, що збудував місто «на Вольном Кургане». Це місто Вольне на Ворсклі, тепер слобода Богодухівського повіту, Харківськ. губ. Арх. Мин. Юст. ст. 272, арк. 32-34. Е. Альбовский, Валки, украинский город Московск. Государства. Труды Харьк. Ком. по уст. XIII Арх. Съезда в Екатеринославе, ст. 42.

⁵ Акты Московского государства, т. II. Спб. 1894, ст. 106.

Дуже важливо б було ототожнити вказівки писаних пам'яток щодо певних виварених на салітру могил, з майданами, що є тепер у тих само пунктах.

Тепер для низки місцевостей ми можемо вже з більшою чи меншою певністю зазначити таку тотожість...

15 жовтня р. 1644, Вольновський воєвода повідомляє, що 14-го числа «пришел в Вольный полоненник Чугуевец, боярский сын Иван Савостин, который объявил о себе: взяли его, Ивана, в полон с товарищами 15 человек Ногайские люди 1 августа в 152 (1644) г. на селитренной варнице, от Чугуева в 5 верстах, а он, Иван, с товарищи прислан был на варницы для обереганья от прихода военных людей...»¹.

Цей документ не дає певних вказівок на те, де саме виварювалася салітра, цікаво проте зіставити з цим, що приблизно за три верстви на Півд.-Схід від Чугуєва, біля Зміївського шляху, ми ще 1906 року разом з К. Гінце виявили, обміряли й зняли на план два невеликі майдани (рис. 16).

У наказі Білгородського воєводи Чугуївському р. 1658 читаємо: «указано ему варить селитру в степи за Чугуевом на речке Бурлуках»².

Район р. Великого Бурлука якраз багатий на майдани. Тут за 7 верстов на Півн.-Захід від села Середній Бурлук є «Могила Салитренная», за 2 верстви на Південь від села Нижній Бурлук, біля хут. Михайлівки, «Роблений Майдан», за 2 верстви на Півн.-Схід від села Малий Бурлук величезна «Могила Селитренная», очевидячки, майданом є й Могила Катречкина за 3 верстви на Північ від села Василенкова³.

Вельми цікаві такі документальні вказівки:

У виписові з книг про межування на землі Харківського полку р. 1716 межа між землями Вільшани й Богодухова проходить через низку могил. Тут межа володінь Вільшанського

¹ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 4. X. 1857, ст. 54, прим. 36.

² Д.И. Багалея. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, т. II. Харьков, 1890, ст. 79.

³ Военно-топографич. карта, ряд. XXIII, арк. 15.

й Богодухівського міст іде між іншим «через Торской шлях и через Сухой Мерчик на высокий курган... а от того кургана и от столба едучи прямо на разрытый третий селитряной курган, селитряные же два кургана оставя в левой стороне».

«От Богодуховских земель поворотя направо вниз долиною, которая тянет из-под осиновых колков до устья той долины, где впала в Сухой Мерчик четыре тысячи шестьсот сажен, а от устья той долины налево через бугор и через речку Мерчик, где написан был столб дубовый... близ малого курганца тысяча двести сажен, который выше устья, где сошлись Мокрый и Сухой Мерчик».

Далі межа Мурафи й Перекопця «начен выше устья, где сошлись Мокрый и Сухой Мерчик, от первого курганца прямо на долину против двух малых курганцев, которые на праве той долины. Тою долиною вверх до первой вершины и через долину первую вершиною направо, оставя долину влево, прямо на Селитряной курган, тысяча девятьсот сажен. Которая тянет в Мандрычную долину... Через Мандрычнуло долину переехав... и вверх тою долиною к семи курганам тысяча двести сажен, на первый Селитряной курган, оставя вправо шесть курганов, а от того кургана прямо к валу тысяча четыреста сажен»¹.

стежучи за наведеною межею на трохверстовій військово-топографічній мапі (ряд XXIII, аркуш 14), бачимо, що вона сходиться з межею між повітами Богодухівським і Валківським, йдучи місцевостями, на майдани вельми багатими. Щодо Салітрової могили за тисячу чотириста сажнів від долини з двома верхів'ями, яка тягнеться в бік Мандричної балки, то ми можемо з певністю сказати, що мова йде за один з великих майднів, який р. 1920 обслідували ми разом з О. Потаповим, на Півд.-Заході від с. Олександрівки, Валківського повіту (рис. 3-7), на межі між повітами і якраз на такій віддалі від двохверхової балки Глибокої, що верхів'ям піходить до бал-

¹ В. В. Гуков. Сборник судебных решений, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины. X. 1884, ст. 574-5.

ки Мандричної. На трьохверстовій мапі усю групу майданів названо «древними укреплениями», а на плані, який р. 1920 знято й додається до цього, згадану салітрову могилу, з усієї групи найбільшу, зазначено номером п'ятим (рис. 2).

Менш докладні вказівки на «вареной курган» біля Хотмизького шляху, поблизу від «Градской Золочевской межи»¹.

У виписові з книг про межування 1681 р. на землі Лебединських Черкас, межа Лебединського повіту, між іншим, проходить «по Ташевской грани (Груни) на Попов боярак и вверх по Попову бояраку к Селитряным курганам, что против Романкова леска»².

Єсть ще ціла низка аналогічних даних, які після перевірки на місці, безперечно, також ствердять тотожність майданів із розритими, вареними салітровими могилами книг про межування.

Так, в тій самій книзі про межування Харківського полку сказано: «А с верховья речки Грайворона прямо степью через дорогу, что ездят из Сенного в Белгород на вареной селитряной курган не малой четыре тысячи четырехста сажень, а тот курган подле той дороги и подле дороги, что ездят из Грайворона в Ольшанск по левой стороне»³.

На допливі річки Липця «Лозовой колодезь», од верхів'я якого межа йде «на красной селитряной курган прямо по гребню тысяча шестьсот сажень до красного селитряного кургана, который стоит близ большой Харьковской дороги в пятидесяти саженьях, едуци в Белгород, в правой стороне, а от того селитряного кургана поворотить направо вкруте по Харьковской дороге, едуци к Белому городу, тысяча двести шестьдесят сажень до кургана, что слывет долгая могила...»⁴.

У позвах мешканців м. Лебедина за землі 1681 року згадуються «селиторные вареные курганы» коло Азака, при Гадяцькій дорозі⁵.

---

¹ Ibid., 573.

² Ibid, 538, 539.

³ Ibid, 571.

⁴ Ibid, 576.

⁵ Д. И. Багалей. Матералы для истории колониз. и быта степной окраины Московского государства, т. 1, X. 1886, ст. 109.

У цьому районі тепер також відомі майдани¹.

Прямі вказівки на походження майданів дають також назви деяких із них. Так вище вже згадано, що за 2¹/₂ верстви на Півн.-Схід від с. Малий Бурлук на військово-топографічній карті зазначено «Могила Селитренную», зірчастої форми, безперечно, великий майдан. На віддалі 23 верстов на Півн.-Схід від неї та за 6 верстов на Півд.-Схід від с. Гнилиці, Вовчанського повіту, є друга «Селитряна могила»². Від 1693 р. маємо згадку за неї під назвою Селитряного кургана. Філарет³ гадав, що він складений із куп гною для здобування салітри. За його часів цей спосіб здобування салітри переважав, але салітрові бурти й за описами тогочасними й за даними сучасними, як вазначено вже вище, мали зовсім інший вигляд — довгих низьких валів. Правдоподібніше, що тут ми маємо також звичайний майдан. Біля сл. Печеніги, Вовчанського повіту, також є Салітрова Могила.

Ось такі дні писаних джерел на користь салітрової теорії.

XII.

Етимологічне розуміння слова майдан до цього часу мало з'ясувало його первісне значення.

Звичайно це слово виводять від північно-тюркського майдан — рівнина (бойовище) й османського майдан (мегдан) — чисте місце, бойовище, біговисько (ристалище), з перської мови⁴.

В. В. Радлов зазначає дуже близьке значення слова майдан = майдан для низки тюркських говірок (османської, кримської, туркменської, хивинської, сартської), куди це слово перейшло з перської мови – рівнина, площа, гіподром (біговище)⁵.

¹ Д. И. Багалей. Объяснительный текст к археологической карте Харьков. губ. Труды XII Археол. Съезда, т. I. М. 1905, ст. № 31.

² Военно-топографическая карта. XXIII, 15.

³ Историко-статистическое описание Харьковск. епархии, т. 4, ст.. 308.

⁴ Е. Вепекет. Slawisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg. Lief. II, в. 6 А. Преображенский. Этимологический словарь русского языка, в. 7. М. 1913, ст. 503.

⁵ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. т.IV . СПб. 1911, ст. 2069.

У слов'янських мовах поруч із цим значенням зустрічаємо цілком відмінне.

Так, у болгарській мові майдан, мегдан — чисте місце, площа; у сербській мейдан, майдан — площа, місце поєдинку й, одночасно, — рудня; у польській — чисте місце, бойовище, місце для забудови й, поруч з цим, — поташня¹; у живій великоруській мові «площадь, место, поприще; возвышенная прогалинка и стоявший на ней лесной завод: смолокурня, дегтярня, поташня, смолевой, селитряной майдан, завод работающий на воле». Одночасно «Майданный курган, майданная могила, — разрытый, раскопанный сверху, с котловиною»².

Цього другого значення слова наведені етимологічні міркування не з'ясовують.

Проте в перській таки мові в слово мадана — заклад для здобутку мінеральних речовин³. Йому відповідає мадан — в османській і джагатайській говірках, з арабської — рудня, копальня⁴.

Здається найправдоподібнішим, що в слов'янських мовах сталася контомінація — сполучення в одному слові майдан двох близьких вимовою, але відмінних значенням турецьких слів — майдан і мадан.

В українській мові цілком так само знаходимо обидва значення для слова майдан: з одного боку — площа, базар, з другого — завод для хімічного виробництва, зокрема, місце для виварювання салітри. Це останнє значення слова, як нам здається, досить легко наблизити до вихідного перського мадана й безпосередньо тюркського мадан, бо й самого вміння варити, салітру козаки, певне, навчилися на Сході, де й по цей день досить поширене виварювання салітри з різноманітних руїн, решток залюддених пунктів і т. і.

¹ E. Berneker. Ibid.

² В. Даль. Толковый словарь живого русского языка. Изд. 3. СПб. 1904, т. II, ст. 753-4.

³ А. В. Комаров. Записки Русск. Археол. Общества, т. XII. СПб. 1901. ст. 382.

⁴ Радлов., I. c. 2048.

Цікаво зазначити, що один з майданів Харківщини за 1 верству на Південь від Ганнопіль та за 2 верстви на Північ від Софіївки, Вовчанського повіту, на мапі зветься Могила Мадан¹.

У значенні хемічного заводу слово майдан вживається на Україні давно. У наведеному вище листі І. Мазепи 1701 р. двічі згадані «селитренныя майданы».

Поруч із цим його прикладали й до інших відповідних місць виробництва. У грамоті козакам Ізюмського Слобідського полку 1704 року тричі згадується «солеварныя майданы» на річці Жеребці².

Гюльденштедт³ (1774 р.) зазначає, що місто Тор (сучасний Слов'янськ) розташоване між п'ятьма солоними озерами, в тому складі Старо-Майданним (Вейсовим). Нема сумніву, що назва ця пов'язана з солеварнями.

Старі дослідники, починаючи з Фундуклія й Подберезького⁴, зазначають, що українська людність вважає майдани за місця колишнього виварювання салітри.

Нарешті, в сучасній українській мові на Слобожанщині слово майдан прикладають до описаних вище земляних споруд цілком нарівні з назвами: «розкопана могила», «розрита могила», при тому в величезній більшості випадків «розкопані й розриті могили» в дійсності показуються майданами. А назва двох майданів «Селитренными» свідчить про зацілілу щодо цього пам'ять.

Усіх наведених міркувань, здається нам, досить, щоб уважати, що майдани, як такі, до галузі передісторичної археології не належать, а їх треба вивчати й розглядати нарівні з могилами, в залежності від тих останків поховань, які в них заціліли.

---

¹ Военно-топогр. карта, ряд. XXII, арк. 15.

² Гуров І. с., 512-13.

³ Guldenstadt, I. с.

⁴ Л. с., 259.

Федоровський О.

Археологічні розкопки в околицях Харкова.¹

20 листопада 1929 р. закінчилася осіння кампанія експедиції Упрнауки для вивчення Донецького городища.

Донецьке городище міститься за 7 км від Харкова біля с. Карачівки на правому березі р. Уди. Це невеличка фортеця, оточена земляними валами, давно відома історикам та археологам (табл. 1, фотозн. 1). Восени цього року шосейними роботами, що пройшли поблизу городища, розкрито, а почасти і зруйновано залишки великої оселі, що була навколо городища. Виявлено, що тут було велике місто, що простягалось вздовж річки мало не на 1,5 км, а перпендикулярному напрямі близько 1 км. Городище, що містилося між річкою та глибоким ярмом, крім природнього захисту, укріплено глибокими ровами, та з глини висипаними і потім випаленими валами. Навколо городища розташовно селище, рясно вкрите залишками культури. У двох пунктах його виявлено могильники, почасти посеред самої оселі. Шосейними роботами селище перерізано в напрямку довгої вісі, причому розкрито пам'ятки чотирьох різних категорій.

Вся поверхня, як виявлено, вкрита культурними ямами різної глибини, що здебільшого являють собою ями на збіжжя, призначені зберігати зерна. Не так часто трапляються залишки землянок, ще рідше горна ганчарські, нарешті знайдено чимало поховань, що деколи нашаровуються на пам'ятки інших категорій.

Ям на збіжжя розкопано вже близько 80. Вони мають різноманітну форму: глекувату, конічну — поширену долі (табл. 1 фотозн. 2) і циліндричну, різні розміри й глибину. Найбільша — мала 3 м 20 см завглибшки. Стінки ям ретельно виглажено, на деяких ясно видно відбитки лопат, що ними ті ями викопано.

¹ Вперше опубліковано: Федоровський О. Археологічні розкопки в околицях Харкова // Хроніка археології та мистецтва. Київ, 1930. Ч. 1. С. 5-10.

Деякі ями шаровано глиною та випалено, і тому вони на вигляд чорні, засмалені. В багатьох випадках виявлено на дні залишки березової та соснової кори, що нею вислано було ями. В двох випадках на дні ям зроблено циліндричні заглибини, мабуть, щоб стікала в них ґрунтова волога. В цілому ряді ям були залишки зугленого зерна. Взагалі ж ями на збіжжя, так само як і інші заглибини у ґрунті, ще за давніх часів заповнили культурні нашарування, що складаються з землі з великою домішкою попелу, вугілля, грудок вогкої глини та печин, а також череп'я з посуду, побитих кісток інколи і поламаних та попсованих господарських речей. В одній ямі знайдено значне накопичення обрізків рога, рогових остружків — покидів виробництва.

Велике число ям на збіжжя пояснюється, очевидно, тим, що ними можна було користуватися обмежений час, мабуть, через те, що розводилися на стінках ям бактерії і тоді зберігати в них зерно вже не можна було. Треба було покидати старі ями, що зробилися непридатними, і скоро їх заповнювали різними покидьками.

Землянок небагато, супроти числа ям на збіжжя. Досі їх розкопано 7. Усі вони дуже малі, здебільшого вражають своїм невеликим розміром. Звичайно це неглибокі вийми в землі формою як подовжений прямокутник. Долівка звичайно добре мазана глиною. По кутках збереглися ями від дерев'яних стовпів, що піддержували, очевидно, стелю. На дні траплялися заглибини з обпаленою поверхнею, здається залишки кабиць. Іноді посередині збереглися площинки — сижі або лежанки; іноді є сходи, що ведуть до землянки. В одній землянці, великого розміру та дуже глибокій, прекрасно збереглася пічка, що її глиняний, під, укритий досі шаром попелу, а на долівці проти пічки помітно сліди жару, що його вигрібали з пічки, і він обпалив долівку до червоного. Знайдені в землянках та в ямах грудки печини, іноді з відбитками соломи, дощок, ліси — це, очевидно, уламки шпаруни від стінок, що підносилися над поверхнею землі. Частенько також трапляються уламки глиняної

долівки. Двічі знайдено сліди дощок, що ними обкладувано стіни. Землянки так само, як і ями на збікжя, заповнено культурним нашаруванням з великою домішкою попелу, вугілля, череп'я, покидів їжі. В одній землянці знайдено шар грубого помолу борошна; його пощастило зібрати аж з торбини.

Горна ганчарські, що їх знайдено вже п'ятеро, чудесно збереглися. З них чотири одного типу. Вони складаються з великої груби, що її перегороджено посередині підпоркою — козлами. Над грубою міститься круглий черінь із випаленої глини, звичайно з вісьма великими відтулинами, що через них проходило гаряче повітря (табл. II, фотозн. 3). Челюсти горна піднімаються над черінем на зразок конічно-округлого склепіння. Всередині горна траплялося череп'я глиняних горщиків, що не були в ужитку — розбитих або попсованих під час випалу. Одно горно — № 4 має чимало конструктивних особливостей. Тут гаряче повітря проходило через кільцевий канал, закладений у самому поді, а від нього розходилася низка косих тонких каналів, що пронизували під. Всі горна заповнено такими самими культурними залишками, що й інші ями.

Поховання, що їх уже розкопано 16 і виявлено, але ще не розкопано понад 20, характеризуються надто малою глибиною — щось із 70 см від поверхні. Кістяки напрочуд збереглися. Вони лежать випростані на спині головою на захід — права рука впоперек на грудях, ліва, зігнута в лікті, покладена на праве плече (табл. II, фотозн. 4). Інвентарю зовсім нема. Серед поховань одне належить підліткові, двоє — немовлятам. Дуже цікаво, що поховання в декількох випадках зроблено на поверхні культурних ям. Це свідчить, що оселю пересували з одного місця на інше, а різні діянки її міняли своє призначення. Дуже багато поховань знайдено в центральній частині селища, де іноді вони займають суцільні площі, а також, з більшими проміжками, в північному напрямку, аж до самої околиці селища.

Культурний шар, що вкриває всю площу селища, має неабияку гурбину — до 40 см, надто багатий на попіл і містить дуже

багато культурних залишків, в тому числі і зовсім цілі речі для вжитку. В одному пункті знайдено велику ділянку попелу, що йде грубим шаром, а під ним виявлено залишки цілої майстерні виробів із оленячого та лосячого рогу: багато покидьків виробництва, а також розпиляні, понадрізувані, обстругані шматки рогів, мабуть наготовані для вирбів. В іншому місці — чимало дитячих іграшок, грубо виліплених із глини, які проте вражають надзвичайною виразністю, тут таки накопичення рогових остружків. В третьому пункті знайдено чимало залізної жужелиці.

Серед залишків, що характеризують природне оточення, цінний матеріал являє сила вугілля з дерев, що серед них легко визначити дуб, сосну, вербу. Трапляється кора сосни, верби, берези, лущиння лісових горіхів. Всі ці залишки, а також відбитки гілок та дощок на глині дадуть багато матеріалу для вивчення флори того часу.

Кісток, зубів, рогів диких тварин є дуже багато. За попередніми визначеннями, виявлено чимало видів ссавців. Найчастіше трапляються зуби та інші останки лося, оленя, також дикої кози, дикого кабана, ведмедя, вовка, різних дрібних хижаків, бобра, зайця. Фавна, як видно з цього переліку, виразно лісова, проте вже доведено домішку степових тварин, як-от сугак та бобак. Багато пташиних кісток: визначено два види качок. Багато великих риб'ячих кісток, луски та інших останків, серед них найцікавіші — це великі щитки осетрових риб. Визначено кістки щуки, чабака, коропа, сома та інших риб.

Дуже цінні знахідки культурних рослин у вигляді зерна, що здебільшого зуглено, почорніло, проте, дуже добре зберегло свою структуру, а також у вигляді відбитків соломи та полови на шпарунах. Дотепер пощастило встановити наявність проса, жита, ячменю, пшениці, м'якої та твердої, гречки в п'ятьох дуже дрібних гатунках, льону, маку, під запитанням стоїть наявність вівса та рижею.

Від свійських тварин трапляється чимало останків собаки, свині, вівці, корови, коня, знайдено кішку, багато разів знай-

дено яєчне лушпиння. Найпоширеніші свійські тварини — це свиня, корова, вівця.

З речей, що характеризують побут, найбільше є уламків кераміки. Сила-силенна череп'я від глиняного посуду належить до типової слов'янської кераміки XI–XII сторіччя. Посуд має форму горщика з круглим черевом, з вінцем дуже одігнутих навколо, а потім всередину, часто з тавром на дні. Посуд зроблено на гончарському крузі, добре випалено. Часто його оздоблено орнаментом, що йде по плечах та череву посудини — лінійним та хвилястим; іноді хвиля, розриваючись, переходить в низку дужок, ком, або косих рисочок. Деколи по вінцю посудини зроблено низку насічок, а інколи орнамент переходить навіть на внутрішню поверхню посуду. Куди рідше трапляється інший тип орнаменту, зроблений дерев'яним штампом. Дуже важливі поодинокі знахідки ранішої слов'янської кераміки, зробленої без гончарського круга, з грубої грудкуватої глини, з орнаментом, складеним із зарубин, відтиснених на глині. Трапляються цілі горщики, покритишки від них. Знайдено одну дуже велику амфорну посудину, зверху вкриту поземими ривчачками, з круглим дном, вузьким горлом та двома великими вухами, так звану амфору київського типу, а також череп'я подібного посуду. Знайдено декілька грузил на мережі, — великих еліпсоїдальної форми, зрідка глиняні пряслечка, випиляні з грубого череп'я, глиняні палянички, дитячі іграшки. Ці іграшки дуже цікаві. Вони відображають, здається, бика, ведмедя, собаку, кішку, птицю, людину.

З кісткових виробів трапляються гудзики, платівки, рурочки, знайдено сім гребінців, деякі напрочуд добре збереглися, є орнаментовані; псалії — частини кінської вуздечки — з прорізами та оздобами, кістяна обкладина на сагайдак, або на кульбаку з різьбою, колодочка від ножа, вістря до стріл, свищики, або сопілки. Знайдено ікло хижака, просвердлене дірочкою, очевидно, амулет.

Багато оленячих та лосячих рогів, розпиляних, обрізаних, з ознаками обстругування та шліфування, рогові платівки подібні до ножа.

Дуже часто можна знайти кремені, що їх уживано на здобування вогню, грудочки крейди, грудки пісковика. Виробів з каменю досить багато. Часто трапляються уламки жорнів із фосфориту та пісковика, знайдено велику кулясту зернотерку. Понад 50 пряслечок на веретена з овруцького лупака, фіалкового, рожевого, сірого на колір, різного величиною та формою; іноді ті пряслечка оздоблено насічками, крапками; також уламки цього лупака, з ознаками незакінчених пряслечок, лупаковий хрестик, другий хрестик з зернястого мармуру. Окремо стоїть одна велика кремінна стрілка.

Особливу групу складають формочки та матриці числом понад 10 для виливання металевих, здається, бронзових дрібних речей, прикрас, місячків, хрестиків тощо, вирізані з крейди. Є ще один хрестик грубо вирізаний із крейди, крейдяна лялька.

Бронзових речей небагато. Це каблучки, перстні, ковтки, обручки з дроту з незлютованими кінцями, часто покручені на жгут, болабанчики, гудзики, вінчик на голову, два місячки, два хрестики; медальйон з відображенням двох пташок, зведених дзьобами, з заплетеними хвостами, цілком подібний до медальйону, знайденого в Києві. Другий маленький медальйон з фігурою верхівця, мабуть, святого Георгія, однаковий із знайденими на Чернігівщині та по інших місцях. Третій образок — грубо штампований із тонкої мідяної платівки. Також невеликі уламки бронзового посуду, шматочки мідяних платівок.

Залізна жухелиця, іноді великими грудками, траплялася частенько. Багато малих залізних ножів, велика залізна вузька сокира, уламок долота, чотири великі серпи, знайдені разом, ще один окремо, декілька площиків до стріл, з них один двоногий, кочовницького типу, рибальські гачки, довгі цвяхи, невизначені уламки.

Багато уламків од закручених скляних обручок, почасти з різнобарвного скла, багато намистин скляних, іноді з крапками і розводами. Є також намистини з карнеолу, типової для слов'ян кизилоподібної форми та круглі дві причепки з ля-

пис-лазурі, уламки намистини та місячок із бурштину, причепка з перламутру, намиста з морської мушлі Каури.

Знайдено декілька цікавих елементів. Це стрижні копальних м'якунів, що їх занесено сюди здалека. Двоє з них мають наявні ознаки обстругування. Белемніти, під назвою громових стрілок, і тепер уживаються в народній медицині. Настроганим із них порошком лікують поразки тощо. Чи не для того вживали знайдених белемнітів і за стародавніх часів, до яких стосується городище?

А що побутові залишки зберігалися в попелі, то до нас дійшли такі тендітні речі, як шворки, мотузки, клаптики тканини, залишки ткацької основи з очками, що збереглися на гребені — берді.

Головна маса пам'яток є типова для слов'янської культури XI–XII сторіччя. Проте поволі збирається низка окремих речей кочовницьких типів, здається половецьких.

Історія городища в'яжеться з невдалим походом Ігоря, князя Сіверського, на половців 1185 року, що його описано в літописах та оспівано в найдавнішій пам'ятці української літератури — «Слово о полку Ігоревом».

Вже давні дослідники бачили в Донецькому городищі літописний город Донець, куди Ігорь прибув після втечі з Половецького полону. Проте малі розміри городища, де минулого сторіччя вже тричі роблено розкопи, давали прикід до заперечення.

Експедиція Упрнауки виявила, що городище є тільки цитадель. Навколо неї була оселя і, вірогідніше, великі могильники. Розміром своїм оселя для XI–XII сторіччя, без сумніву, дуже велика.

Розкопи зачепили лише вузьку смугу вздовж шосе, що прокладається, але є надія, що найближчого часу досліджуватимуть далі цю важливу пам'ятку української історії, до того ж у далеко більшому розмірі.

ДОДАТКИ

Ілюстрації до статті : Скирда В. В., Принь О. В. «Федоровський Олександр Семенович 1885–1939) — життєвий шлях та творчий доробок».

Фото 1. Співробітників харківських музеїв. 1921 р. м. Харків.
[ІР НБУВ. Ф 278. Спр. 1635. Арк. 3] (3-й ряд стоять з
права на ліво: С. А. Таранушенко, О. С. Федоровський,
О. О. Потапов, н/о, Симонов, н/о, н/о, Уваров, н/о, н/о).

Ілюстрації до статті : Скирда В. В., Принь О. В. «Федоровський Олександр Семенович 1885–1939) — життєвий шлях та творчий доробок».

Фото 2. Учасники II Сходознавчого з'їзду ВУНАС на розкопках Донецького городища 1929 р. [ЦДАМЛІМ України. Ф. 208. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 105]. (Федоровський О. С. перший ряд, зліва на право — стоїть перший)

Фото 3. Учасники II Сходознавчого з'їзду ВУНАС на розкопках Донецького городища 1929 р. [ЦДАМЛІМ України. Ф. 208. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 106]. (Федоровський О. С. перший ряд, з права на ліво — стоїть перший).

Ілюстрації до статті : Скирда В. В., Принь О. В. «Федоровський Олександр Семенович 1885–1939) — життєвий шлях та творчий доробок».

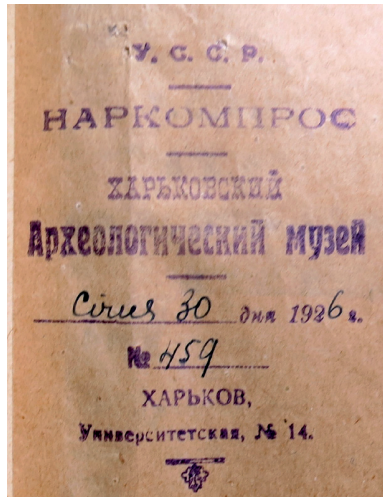

Фото 4. Кутовий штампель Харківського археологічного музею.

Фото 5. Кутовий штампель Експедиції Укрнауки НКО УСРР для дослідження Донецького городища.

Ілюстрації до статті : Скирда В. В., Принь О. В. «Федоровський Олександр Семенович 1885–1939) — життєвий шлях та творчий доробок».

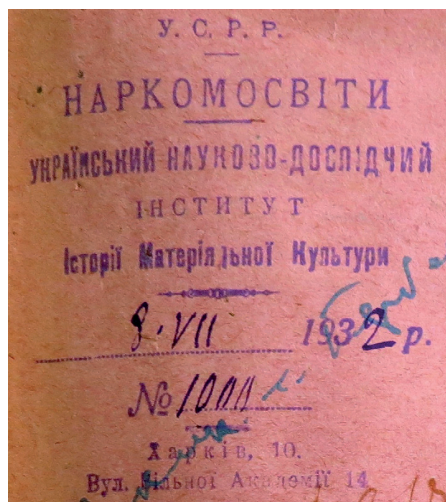

Фото 6. Кутовий штемпель Українського науково-дослідного інституту історії матеріальної культури.

Ілюстрації до статті : «Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника 18-22 сентября 1911 г.»

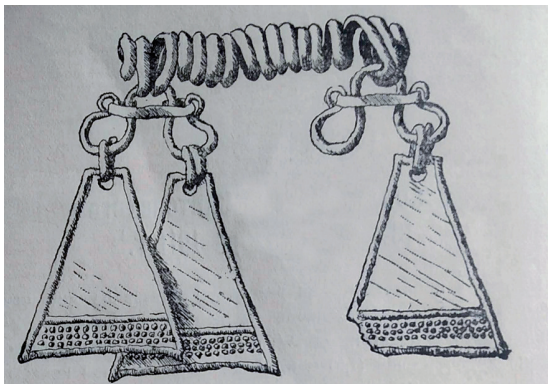

Рис. 1

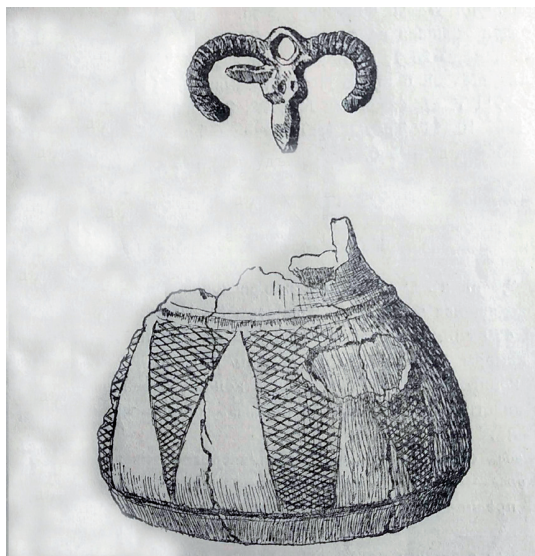

Рис. 2-3

Ілюстрації до статті : «Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника 18-22 сентября 1911 г.»

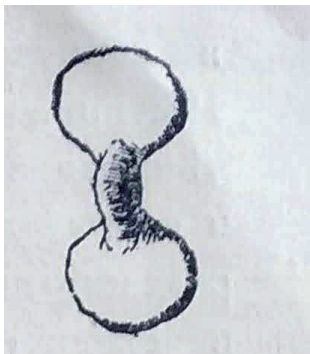

Рис. 4

Рис. 5

Ілюстрації до статті : «Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника 18-22 сентября 1911 г.»

Рис. 6

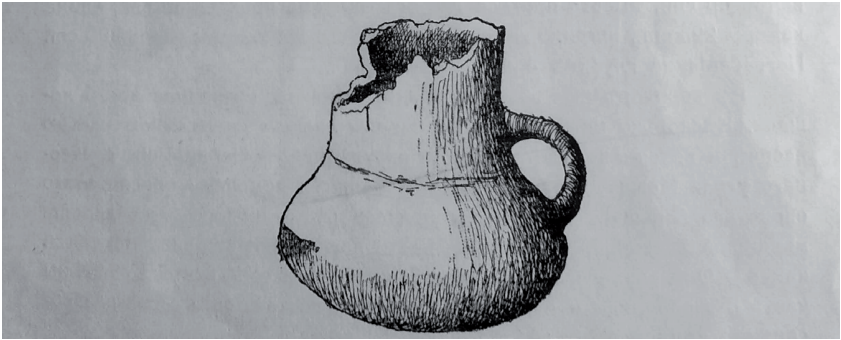

Рис. 7

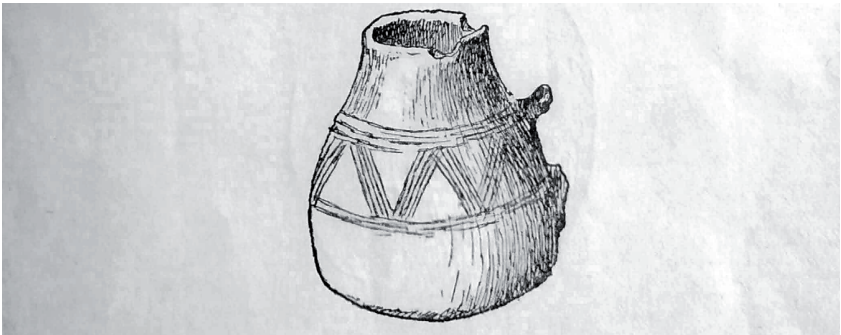

Рис. 8

Ілюстрації до статті : «Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника 18-22 сентября 1911 г.»

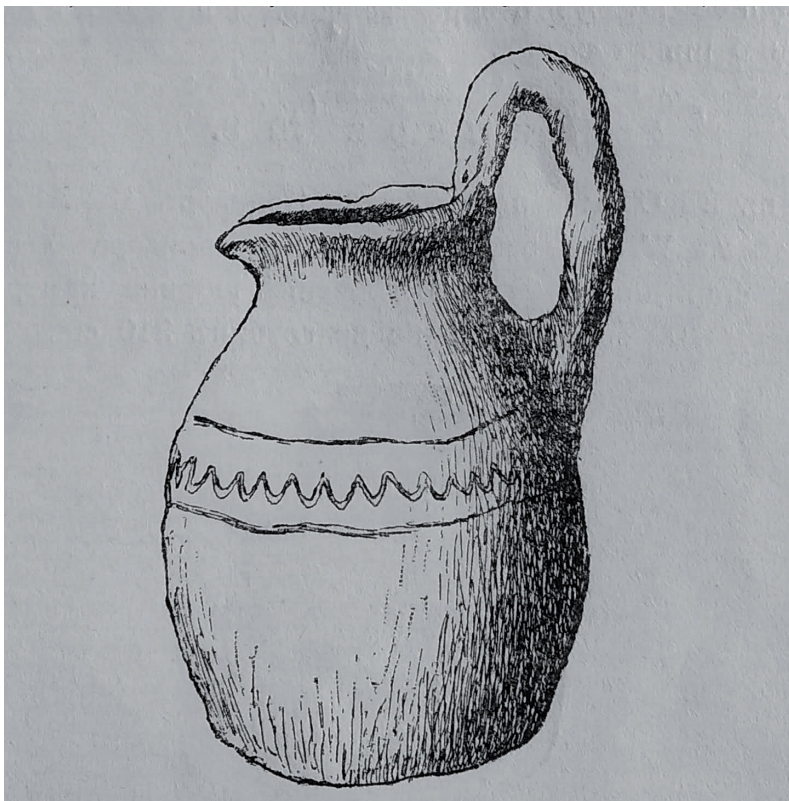

Рис. 9

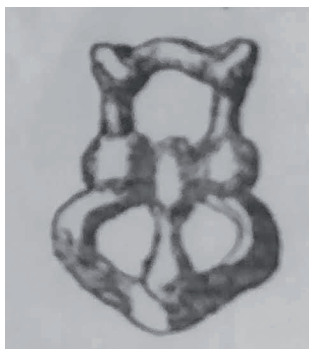

Рис. 10

Ілюстрації до статті : «Археологические раскопки в окрестностях г. Волчанска»

Рис. 1. Скелет в скорченном положении, перенесённый в Волчанский земский музей; около левой руки — медный кинжал

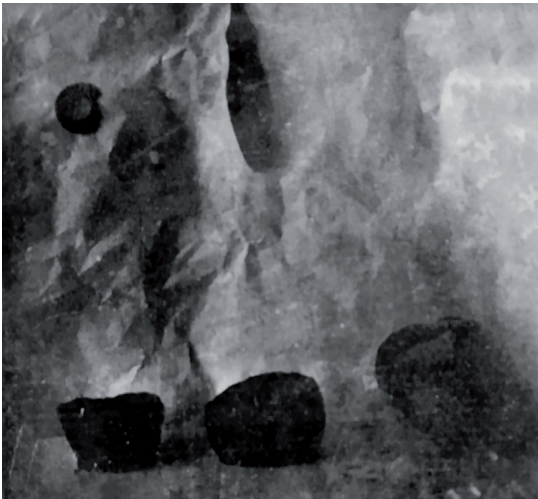

Рис. 2. Вверху — кинжал и костяное кольцо, внизу — три кувшина

Ілюстрації до статті : «Археологические раскопки в окрестностях г. Волчанска»

Рис. 3. Група учасників на розкопках

Ілюстрації до статті : «Доисторическое прошлое Харьковской губернии»

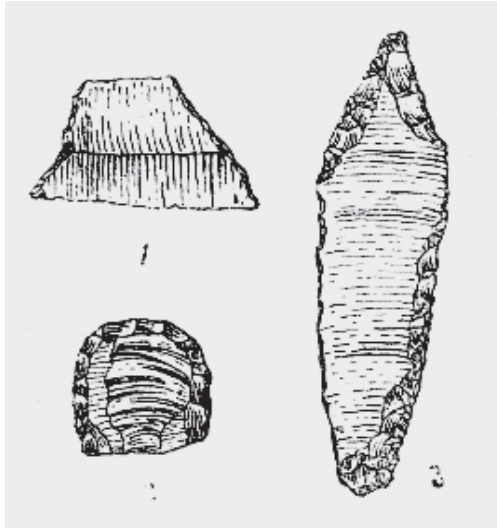

Рис. 117. Ранне-неолитические орудия.
1. Зазубрина для гарпуна. 2. Скребок. 3. Наконечник стрелы.
Дюны близ дер. Кицевки Волчанск. у.

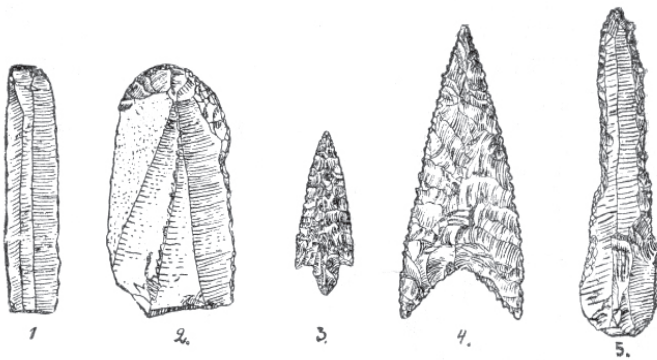

Рис. 118. Ранне-неолитические кремневые орудия.
1. Нож. 2. Скребок. 3 и 4. Наконечники стрел. 5. Шило.
Стоянка у с. Черкасский Бишкин Змиевск. у.

Ілюстрації до статті : «Доисторическое прошлое Харьковской губернии»

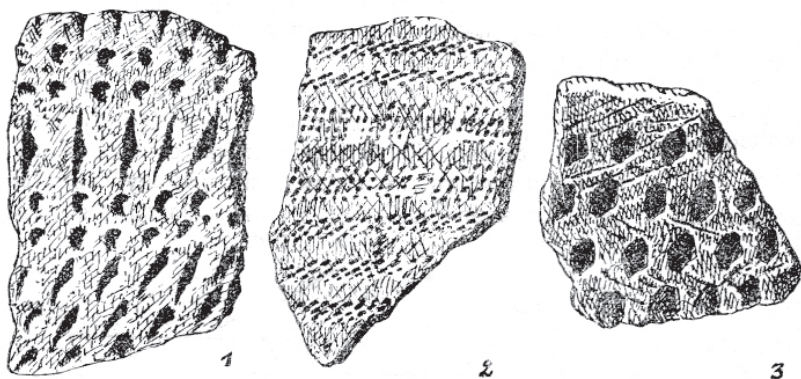

Рис. 119. Черепки поздне-неолитических сосудов.
Стоянка у с. Черкасский Бишкин Змиевск. у.

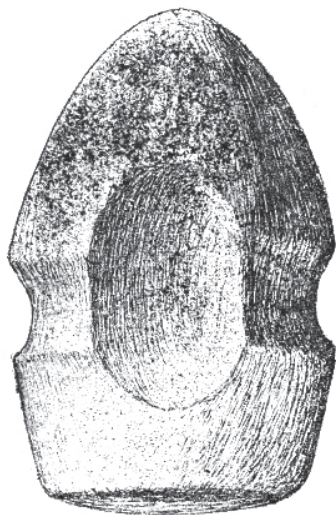

Рис. 120. Каменный полированный топор с углублением
и желобом для привязывания. 2/3 натур. величины.
Хут. Зливка Изюмск. у.

Ілюстрації до статті : «Доисторическое прошлое Харьковской губернии»

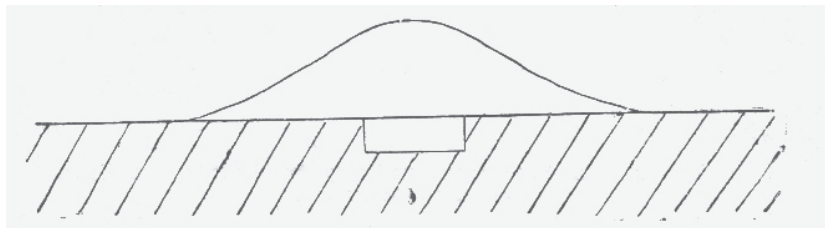

Рис. 121. Разрез кургана со скорченным костяком

Рис. 122. Погребение со скорченным костяком. При скелете сосуд и медный кинжал. Волчанск.

Ілюстрації до статті : «Доисторическое прошлое Харьковской губернии»

Рис. 124. Скифская золотая бляшка.
Хут. Настенкин Богодух. у.

Рис. 125. Скифский бронзовый котел.
Старобел. у.

Ілюстрації до статті : «Доисторическое прошлое Харьковской губернии»

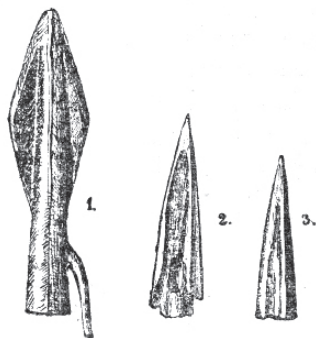

Рис. 126. Скифские бронзовые стрелы.
Райгородок Изюмск. у.

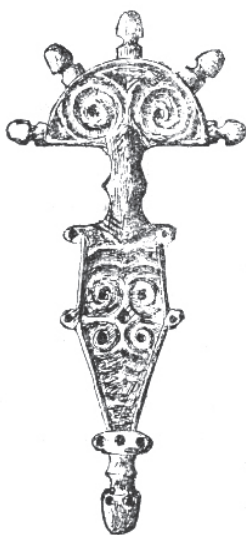

Рис. 127. Готская бронзовая фибула.
Хут. Березовка Ахтырск. у.

Ілюстрації до статті : «Доисторическое прошлое Харьковской губернии»

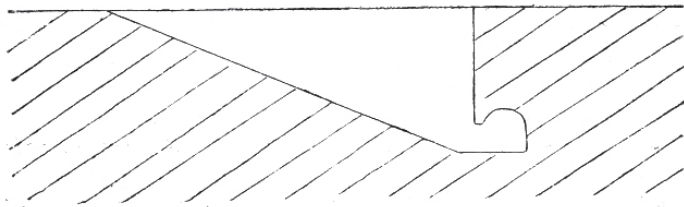

Рис. 128. Разрез камеры
Верхне Салтовского могильника

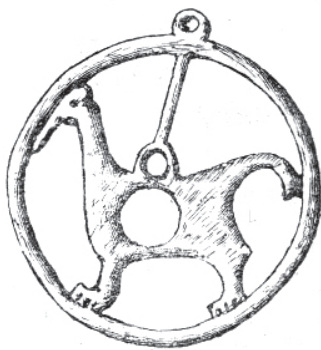

Рис. 129. Бронзовая подвеска.
Верхний Салтов Волчанск. у.

Ілюстрації до статті : «Доисторическое прошлое Харьковской губернии»

Рис. 130. Глиняный сосуд.
Верхний Салтов Волчанск. у.

Рис. 131. Серебряные бляшки, украшения сбруи
и бронзовые пряжки.
Верх. Салтов Волч. у.

Ілюстрації до статті : «Доисторическое прошлое Харьковской губернии»

Рис. 132. Каменная баба.
С. Васильковка Павлоградск. у. Екат. губ.

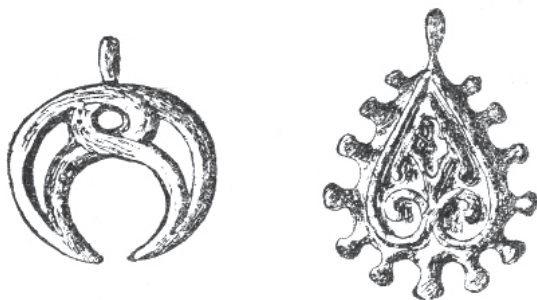

Рис. 133. Бронзовая лунница и сердцевидная подвеска.
Ницаха Ахтырск. у.

Ілюстрації до статті : «Доисторическое прошлое Харьковской губернии»

Рис. 134.Бронзовый браслет. Славянский могильник.
Ницаха Ахтырск. у.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

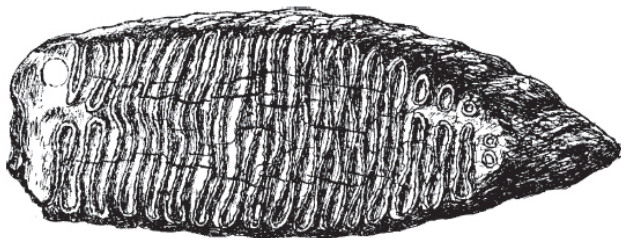

Рис. 1. Кутній зуб мамута. 1/3.

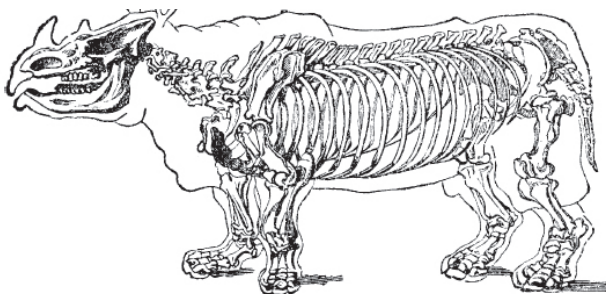

Рис. 2. Кістяк волохатого носорога.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

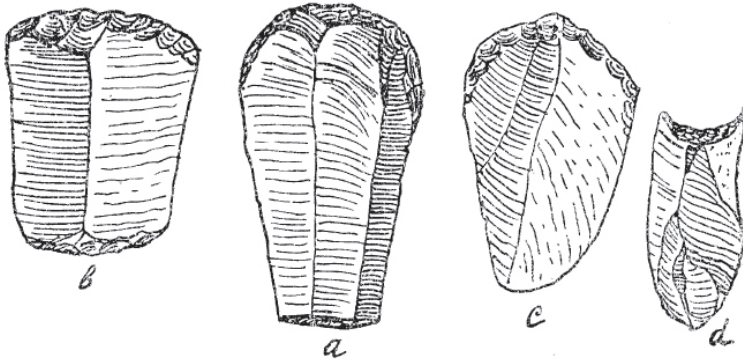

Рис. 3. Палеолітичні кременні скребачки.
С. Мізин. Кролевеччина.

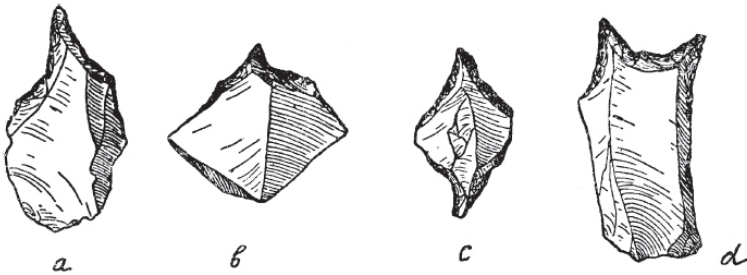

Рис. 4. Палеолітичні кременні проколки.
С. Мізин. Кролевеччина.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

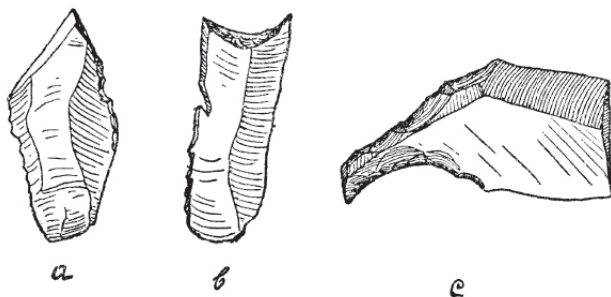

Рис. 5. Палеолітичні кремінні різці.
С. Мізин. Кролевеччина.

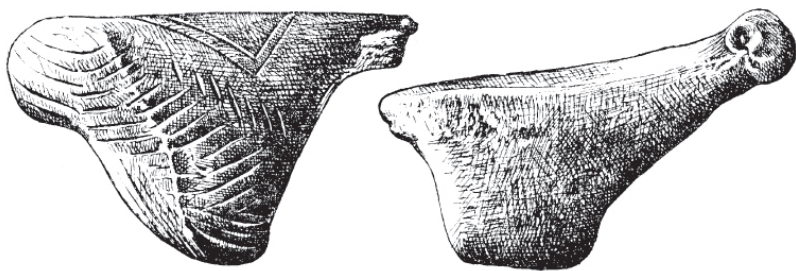

Рис. 6. «Пташки» — фігурки з мамутової кістки.
С. Мізин. Кролевеччина.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

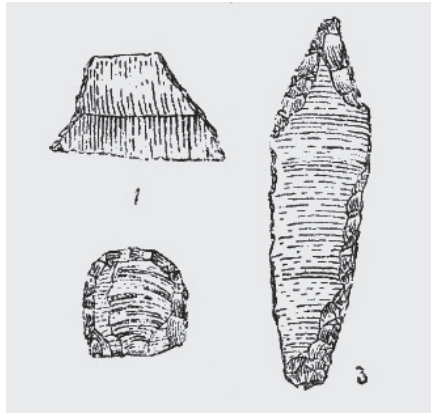

Рис. 7. Давнє-неолітичне кременне знаряддя.
С. Кицевка. Вовчанщина.

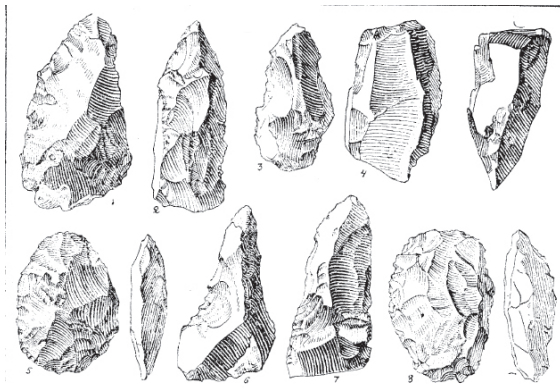

Рис. 8. Неолітичне кременне знаряддя.
Р. Смячка. Новгород-Сіверщина. 1/2.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 9. Пила кременна.
С. Раденськ. Дніпровщина. 5/8.

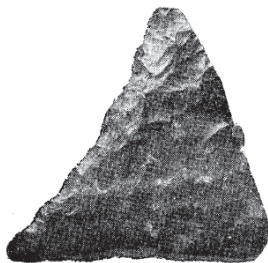

Рис. 10. Кременне знаряддя.
С. Кардашіно. Дніпровщина. 2/3.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

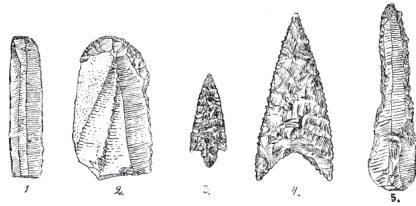

Рис. 11. Пізнь-неолітичне знаряддя.
1. Скалка. 2. Скребачка. 3, 4. Вістря до стріл. 5. Проколка.
С. Черкаський Бішкинь. Зміївщина. 1/1.

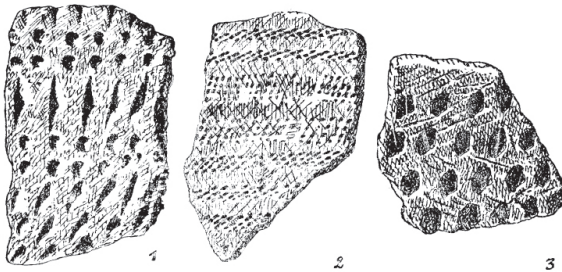

Рис. 12. Череп'я пізнь-неолітичного посуду.
Стація близько с. Черкаський Бішкинь. Зміївщина. 1/1.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

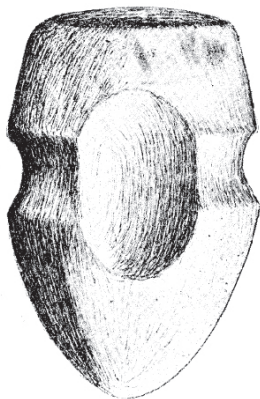

Рис. 13. Кам'яна сокира глянцьована, прив'язана.
Хут. Злівка. Артемівщина. 2/3.

Рис. 14. Кам'яна сокира просвердлена.
М. Вісунськ. Херсонщина. 1/2.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

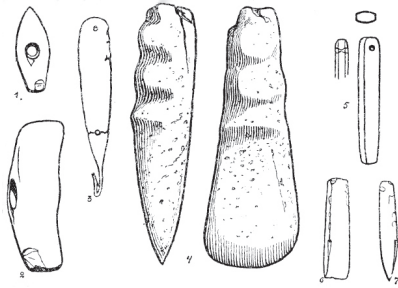

Рис. 15. Випадкові знахідки кам'яних глянцьованих і бронзових знарядь. Околиці Трахтемирова. Київщина. 1/3.

Рис. 16. Кам'яна ступка. Єланецька вол. Єлісаветградщина. 4/7.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

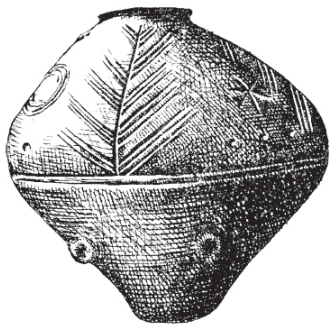

Рис. 17. Трипільське глиняне барильце зі шкрябаним орнаментом і пиптями. Культура Б. Київщина.

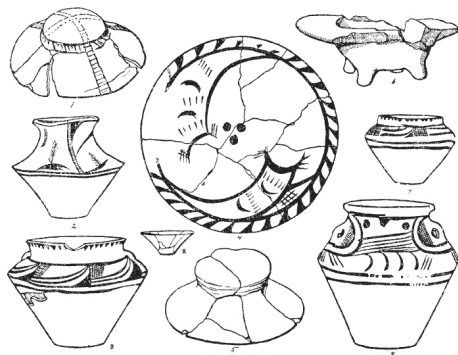

Рис. 18. Трипільська розмальована кераміка.
1, 5 — покоришки; 2, 8 — вази; 3, 7 — горщики;
4 — миска; 5 — миска на ніжках.
Культура Б. С. Томашівка. Уманьщина.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

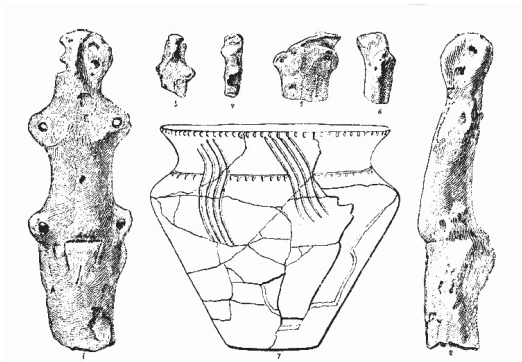

Рис. 19. Трипільська кераміка.
Глиняні статуєтки №№ 1–2–1/3. №№ 3–6–1/3.
Ваза № 7–1/10.
Культура Б. Євфименка. Остерщина.

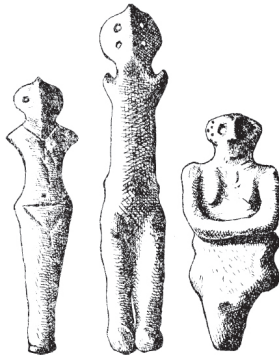

Рис. 20. Трипільські глиняні статуєтки. Стоячі і сидяча.
Культура Б.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

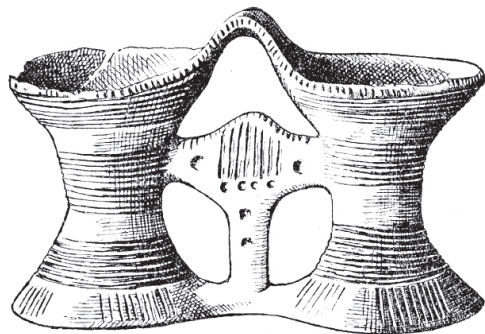

Рис. 21. Трипільський біноклеподібний посуд.
Культура Б. С. Верем'є. Київщина.

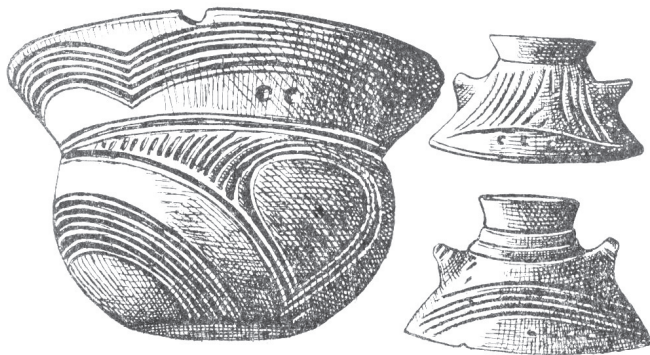

Рис. 22. Трипільська кераміка зі врізаним орнаментом.
Шоломоподібний посуд, дві покришки.
Культура А. М. Трипілля. Київщина. 1/4.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

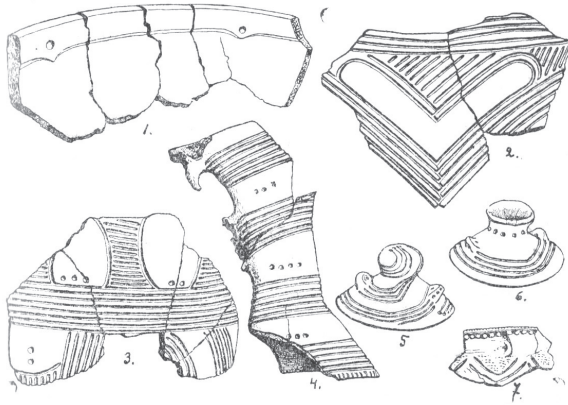

Рис. 23. Трипільська кераміка зі врізаним орнаментом. Уламки миски, урн, біноклеподібного посуду, покритишки. Культура А. С. Верем'є. Київщина.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

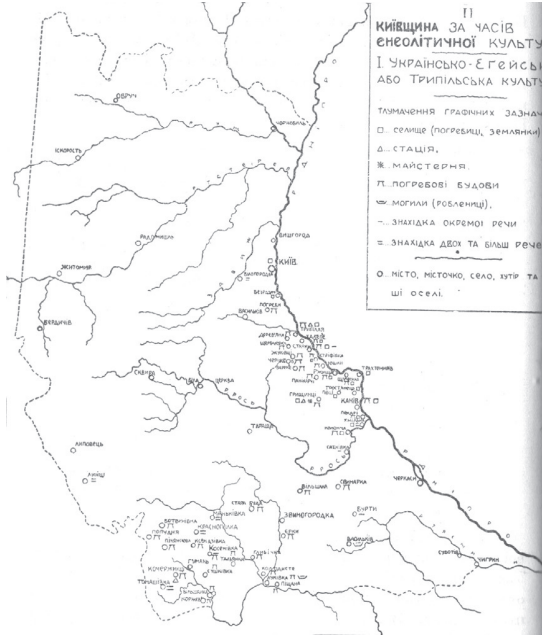

Рис. 24. Мапа поширення трипільської культури на Київщині.
 За Данилевичем.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

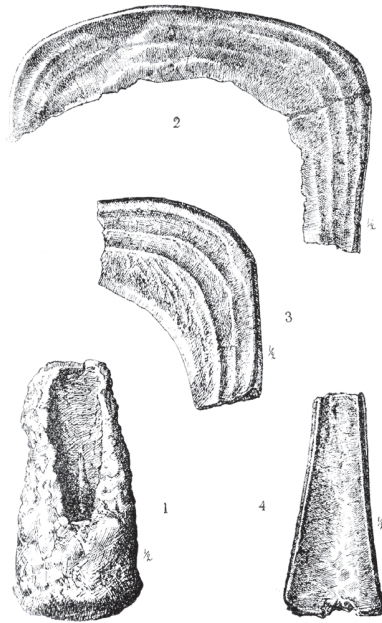

Рис. 25. Лиярня бронзової доби
в районі копалень мідяних руд.
1. Зливков міді з одбитком ціпка, яким розмішувано руду.
2. Зламаний серп. 3. Уламок такого серпа.
4. Уламок сокири або копаниці.
Новопавловська волость. Павлоградщина. 1/2.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

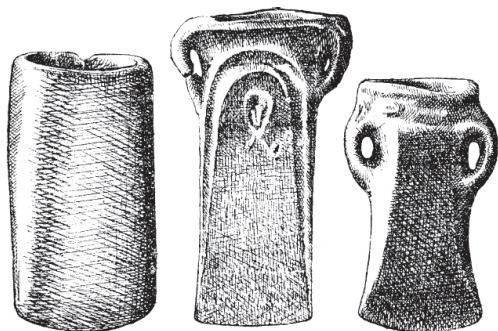

Рис. 26. Бронзові кельти.
Київщина. 1/2.

Рис. 27. Скорчений кістяк. Могила з ямою. Коло кістяка горщик і бронзовий чингал. Вовчанськ.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 28. Давня бронзова доба. Глиняна посудина з могили.
С. Веселий Кут. Звинигородщина. 1/8.

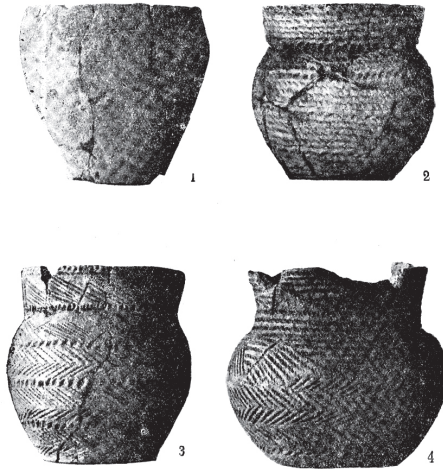

Рис. 29. Бронзова доба. Кераміка могил зі скороченими кістяками. 1, 2 Куп'янськ. 3, 4 с. Воронцівка. Куп'янщина. 1/4.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

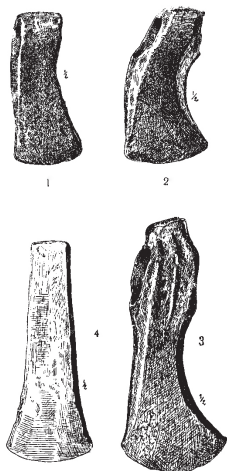

Рис. 30. Бронзова доба. Бронзові сокири й клин.
1, 3, 4. Хут. Книшівка. Куп'янщина. 2. Курязький монастир.
Харківщині. 1/2.

Рис. 31. Бронзова доба. Бронзова сокира.
Херсонщина. 1/3.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 32. Бронзовий спис.
Єлисаветградщина. 1/4.

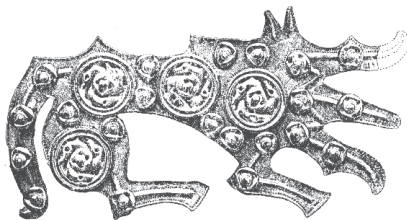
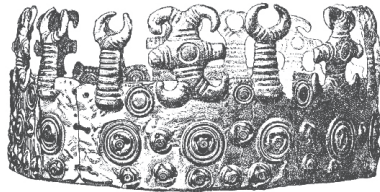

Рис. 33. Гальштатський золотий вінчик
і золота фабула з великого скарбу.
Д. Михалкова, Борщівського повіту. Галичина. Прибл. 1/2.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 34. Гальштатський глиняний посуд.
Канівщина.

Рис. 35. Кам'яна надмогильна плита —
стела, з грецьким написом.
Ольбія. 1/7.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

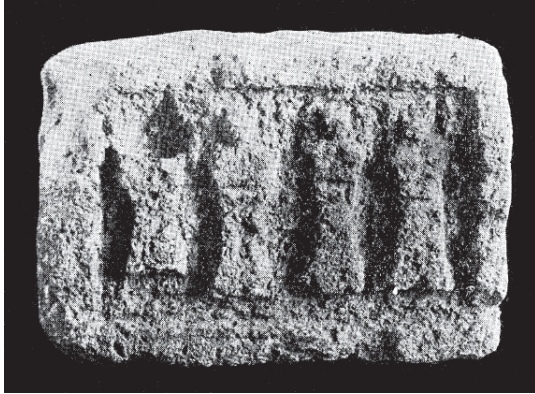

Рис. 36. Кам'яна надмогильна плита — стела.
Ольбія 1/6.

Рис. 37. Різьблена кам'яна капітель.
Ольбія.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 38. Грецький античний посуд. Ольбія.
С. Парутино. Одещина. 1/4.

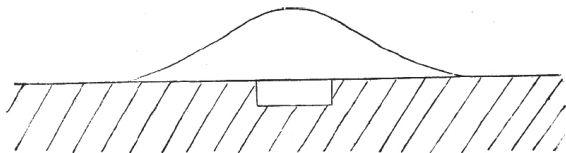

Рис. 39. Перекрій могили з похороном у простій ямі.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

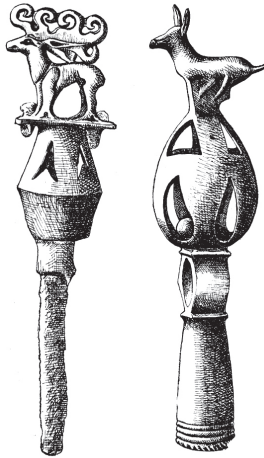

Рис. 40. Бронзові бунчуки зо скитських могил.
1. Роменщина. Прибл. 1/2.
2. С. Будки. Роменщина. Прибл. 3/4.

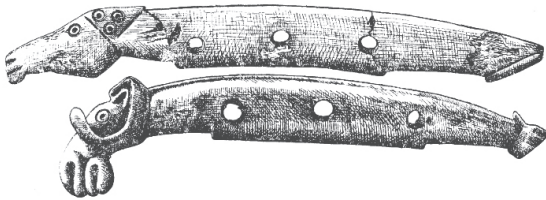

Рис. 41. Костяні псалії зо скитських могил.
С. Аксютинці. Роменщина. Прибл. 1/2.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

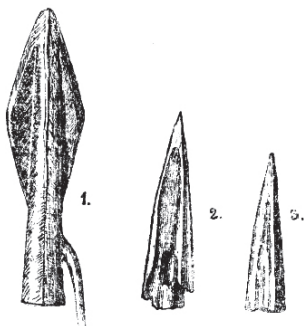

Рис. 42. Скитські бронзові плошки до стріл.
С. Райгородок. Артемівщина. 1/1.

Рис. 43. Скитські золоті бляшки. 1, 3, 5. С. Будки. Роменщина.
2, 6. С. Вовковиці. Роменщина.
4. Ур. Галушино. Чигиринщина. 1/1.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 44. Скитські золоті бляшки.
Сл. Лихачівка. Богодухівщина. Прибл. 2/3.

Рис. 45. Скитський бронзовий казан. 1/4.
Старобільщина.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 46. Глиняні грецькі амфори з могили скитського царя. Могила «Солоха». Мелітопільщина. 1/15.

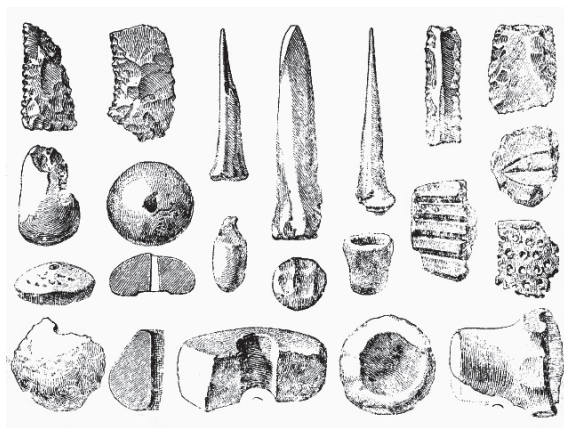

Рис. 47. Кістяні, кременні і глиняні вироби з попілиць передскитського часу. Ліс «Білогрудівка». С. Пиківець Уманьщина.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

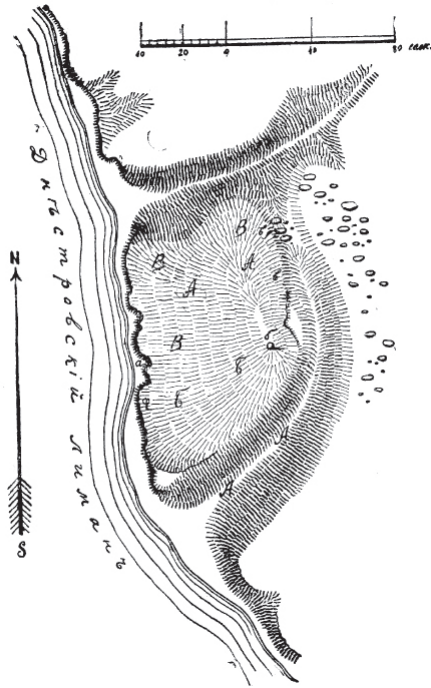

Рис. 48. План городища — руїн грецького міста Ніконія, близько с. Роксолян (Бузиноватої). Одещина.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

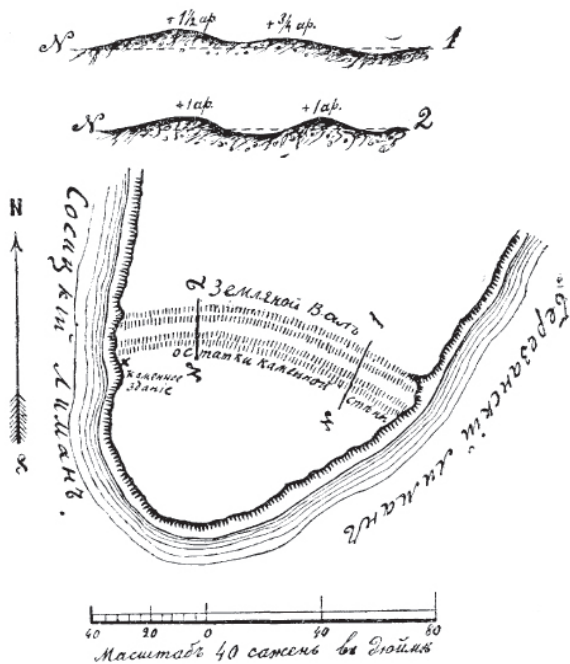

Рис. 49. План грецького городища на розі між Сосицьким та Березанським лиманами. Одещина.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

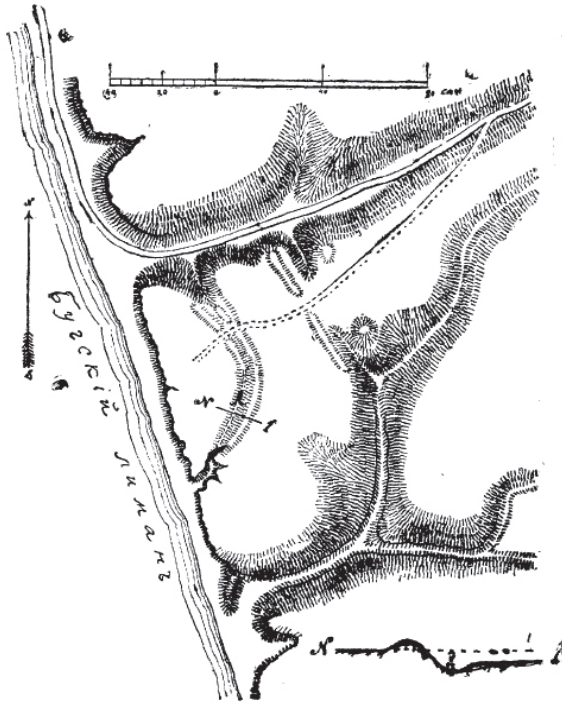

Рис. 50. План грецького городища близько м. Станіслава.
Херсонщина.

Люстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

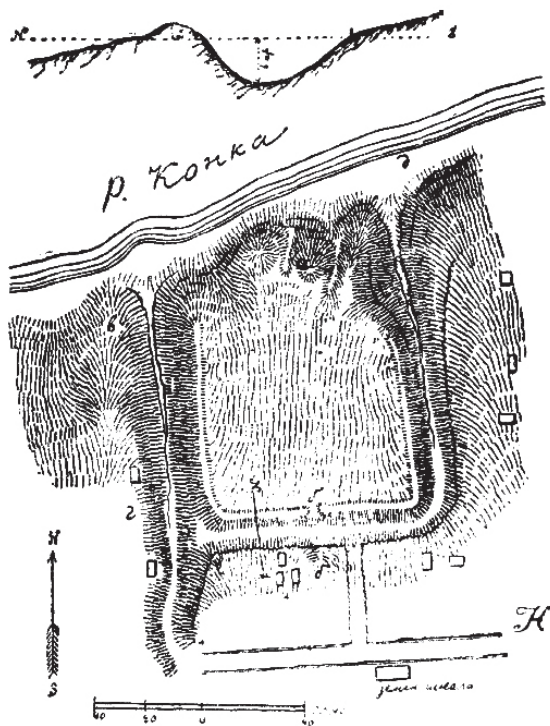

Рис. 51. План грецько-римського городища.
С. Любимівка. Херсонщина.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 52. Посуд полей похоронних урн.
С. Черняхова. Київщина.

Рис. 53. Срібні монети римських імператорів з випадкових знахідок на Харківщині. 1. Нерон. С. Сніжків. Валківщина. 2. Гадріан. Тамо ж. 3. Фаустина Молодша. Х. Сіннянський. Богодухівщина. 4. Коммод. Околиці Чугуїва. 1/1.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

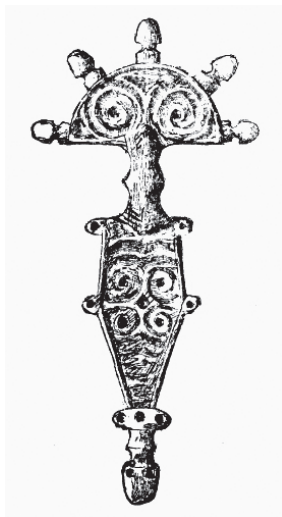

Рис. 54. Бронзова готська фібула з поховання в могилі.
Х. Березівка. Охтирщина. 3/4.

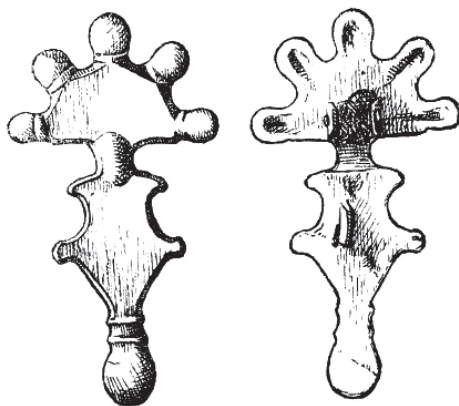

Рис. 55. Бронзова готська фібула.
Сл. Черкаський Бішкінь. Зміївщина. 1/1.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

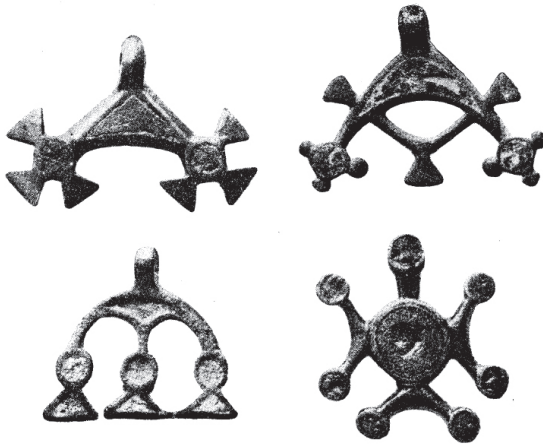

Рис. 56. Бронзові причіпки зі склицею литовського типу.
1, 2, 4. Київщина. 3. Ліплява. Переяславщина. 1/1.

Рис. 57. Срібний визолочений сасанідський таріль
з виображенням перського царя Сапора II.
З перещепинського скарбу.
Сл. Мала Перещепина близько Полтави. Прибл. 1/2.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

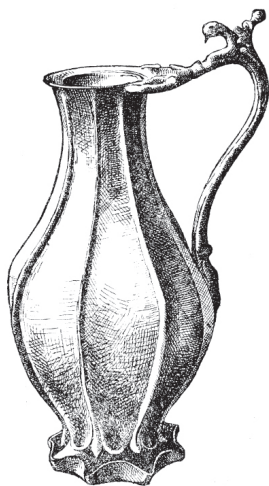

Рис. 58. Срібний глек-умивальник візантійської роботи.
Перещепинський скарб.
Сл. Мала. Перещепина близько Полтави. 1/3.

Рис. 59. Золота ваза. 1/3. Два золоті келехи. 1/2.
Перещепинський скарб.
Сл. Мала Перещепина близько Полтави.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 60. Золоті речі: дві застібки, платівка від піхов — 2/3, обручка — 3/4, перстінь — 1/1. Перещепинський скарб.
Сл. Мала Перещепина близько Полтави.

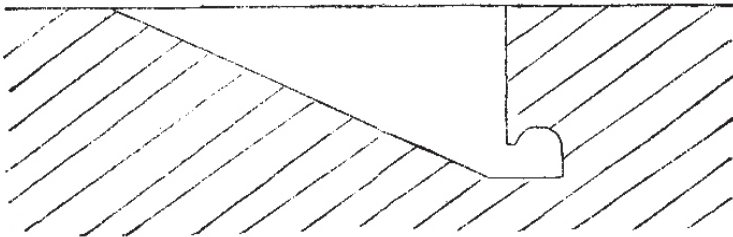

Рис. 61. Перекрій підземної похоронної камери.
Верхнє-Салтівське погребіще.
Сл. Верхній Салтов. Вовчанщина.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 62. Колективний похорон у підземній камері.
Верхнє-Салтівське погребництво. Вовчанщина.

Рис. 63. Глиняна ковбушка.
Верхнє-Салтівське погребництво. Вовчанщина. 1/4.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

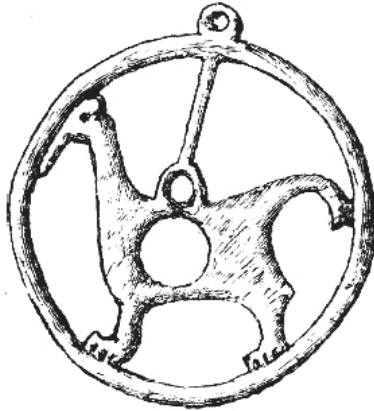

Рис. 64. Бронзова причіпка.
Верхнє-Салтівське погребище. Вовчанщина. 1/1.

Рис. 65. Бронзова причіпка. Бронзова застібка.
Верхнє-Салтівське погребище. 1/1.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 66. Срібні бляшки від зруї.
Верхнє-Салтівське погребисьце. 1/1.

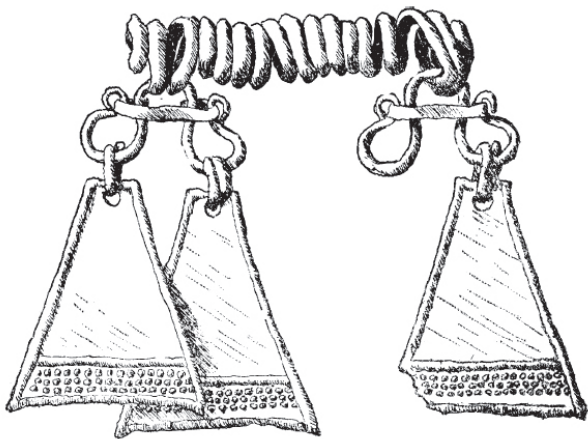

Рис. 67. Бронзова фінська причіпка.
Верхнє-Салтівське погребисьце. Вовчанщина. 1/1.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

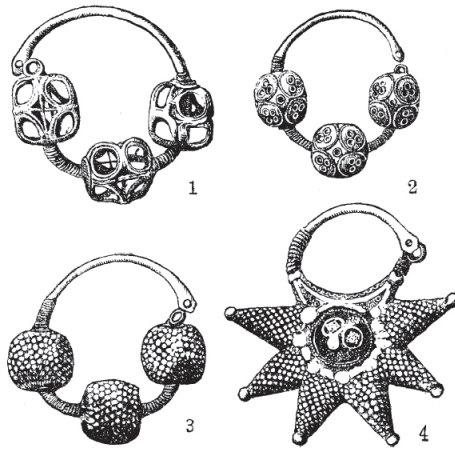

Рис. 68. Слов'янські сережки. 1, 3, 4 — срібні, 2 — золота.
Княжа гора. Черкащина. 1/1.

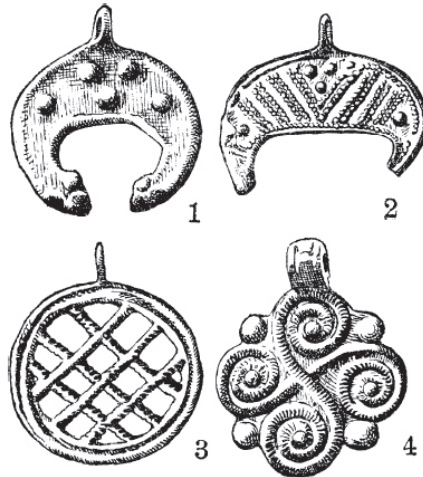

Рис. 69. Слов'янські бронзові місячки і причіпки.
1, 3, 4. Княжа Гора. Черкащина. 2. М. Сурож. Чернігівщина.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 70. Слов'янська бронзова обручка.
Могильник близько сл. Ніцахи. Охтирщина. 1/1.

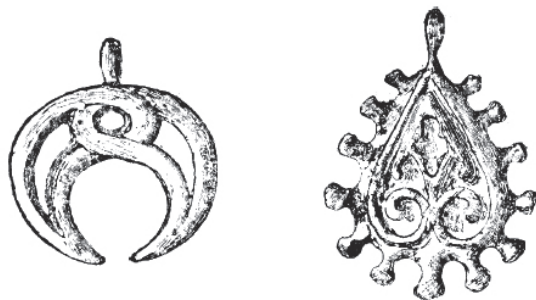

Рис. 71. Слов'янські бронзові місячко
та тринадцятипелюсткова причіпка.
Могильник близько сл. Ніцахи. Охтирщина. 1/1.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

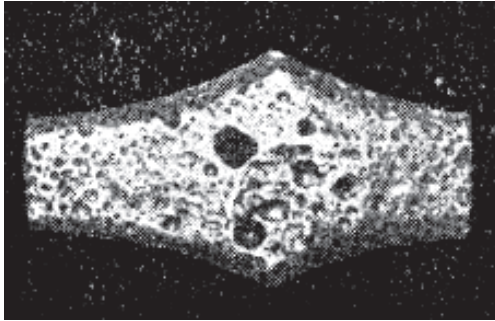

Рис. 72. Слов'янська срібна гривня Київського типу.
Д. Задрут'є. Могилівщина. 1/2.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 73. Мапа поширення пам'яток велико-князівських часів на Київщині. За Данилевичем.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 74. Залізний варязький меч зі срібним держалном і бронзовий оскіп до пихов.
Сл. Краснянське. Куп'янщина.

Рис. 75. Бронзова статуетка-умивальник XII ст.
західньо-європейського виробу. Випадкова знахідка.
С. Кочеток. Зміївщина.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 76. Кам'яна баба.
С. Васильківка. Павлоградщина.

Рис. 77. Кам'яна баба.
Сл. Велика Лепетиха. Мелітопільщина. 1/17.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 79. Бронзове люстерко XI–XIII ст.
з арабським написом. З пізнь-кочовницької могили.
Сл. Нижня Дуванка. Куп'янщина. 1/1.

Рис. 80. Бронзове люстерко XI–XIII ст.
з написом арабськими літерами.
С. Нікополь. Дніпропетровщина. 1/1.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 81. Бронзові статуєтки золотоординські.
1. С. Кругле. Старобільщина. 2. Д. Віровка. Багмудчина. 2/3.

Рис. 82. 1, 2 — мідяні монети Шемахи, випадкової знахідки.
3,4 — срібні, 5 — мідяна монета Золотої Орди XIV ст.
зі скарбу. М. Харків. 1/1.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

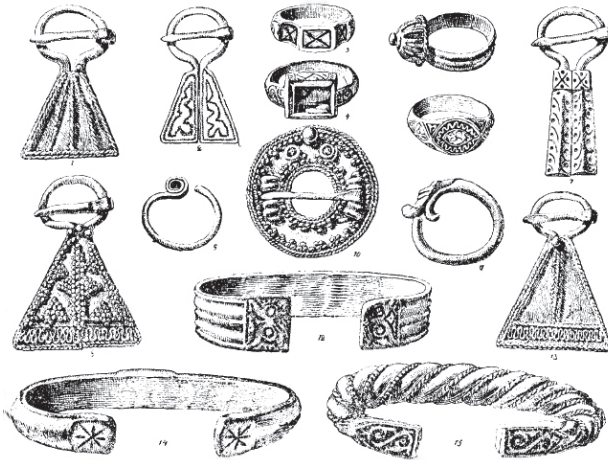

Рис. 83. Срібні булгарські речі зі скарбу XII–XIV ст.
С. Василиці. Черкащина. 1/2.

Рис. 84. Острів проти м. Тягинки на Херсонщині
з 2 городищами. I, II — городища.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

Рис. 85. Розкопи на острові проти м. Тягинки. Херсонщина.
Стіна литовського замку XIV–XVI ст.

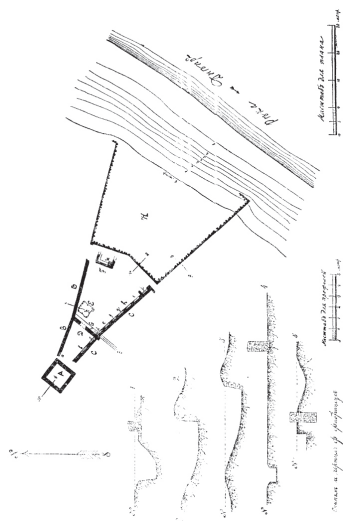

Рис. 86. План і профілі литовських споруджень XIV–XVI ст.,
викритих розкопами на острові проти м. Тягинки.
Херсонщина.

Ілюстрації до статті : «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних»

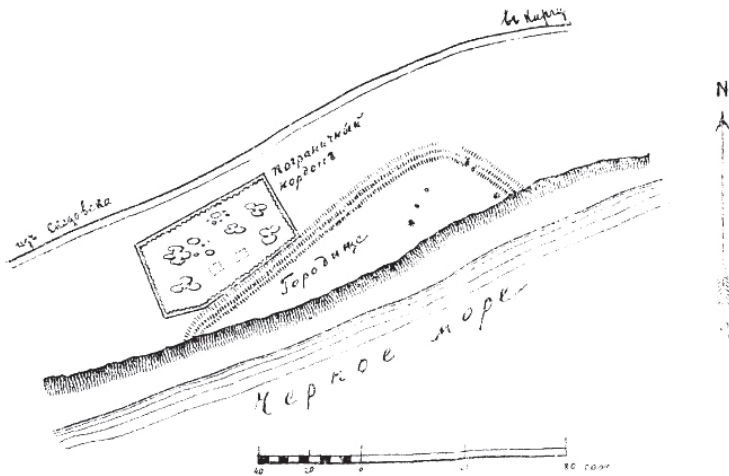

Рис. 87. План городища кримських татар
близько м. Скадівська. Дніпровщина.

Рис. 88. Бронзове люстерко XI–XIII ст.
з пізньо-кочовницької могили.
Сл. Нижня Дуванка. Куп'янщина. 1/1.

Ілюстрації до статті : «Майдани Харківщини та майданові теорії»

Рис. 2. План розташування шістьох майданів біля села Олександрівки, Валківського р. Харківської окр.

Ілюстрації до статті : «Майдани Харківщини та майданові теорії»

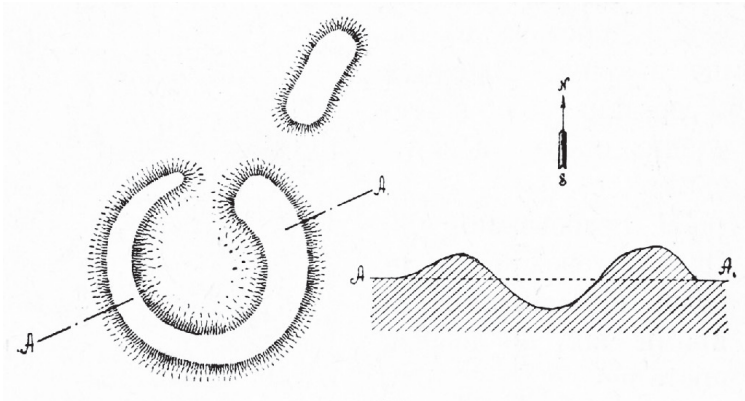

Рис. 3. План та перекрій майдану № 1 біля с. Олександрівки Валківського р. Харківської окр.

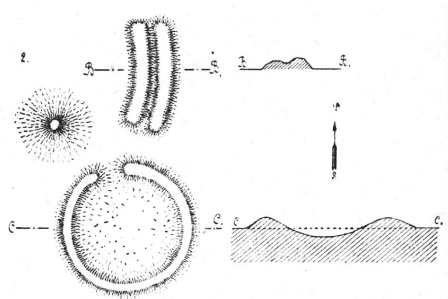

Рис. 4.

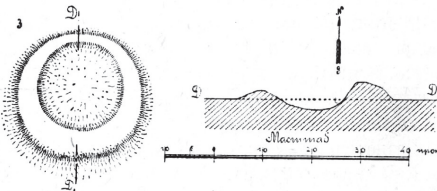

Рис. 5.

Рис. 4-5. Плани та перекрої двох майданів №№ 2 та 3 біля с. Олександрівки, Валківського р. Харківської округи.

Ілюстрації до статті : «Майдани Харківщини та майданові теорії»

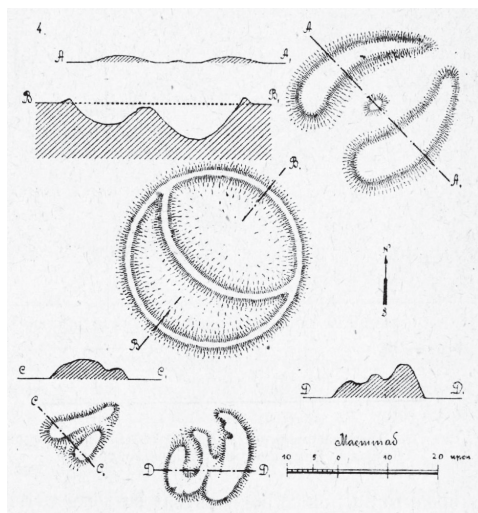

Рис. 6. План та перекрій майдану № 4 біля с. Олександрівки, Валківського р. Харківської окр.

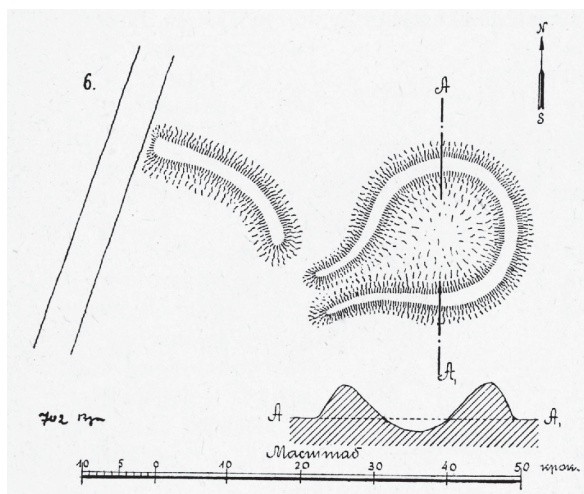

Рис. 7. План та перекрій майдану № 6 біля с. Олександрівки, Валківського р. Харківської окр.

Ілюстрації до статті : «Майдани Харківщини та майданові теорії»

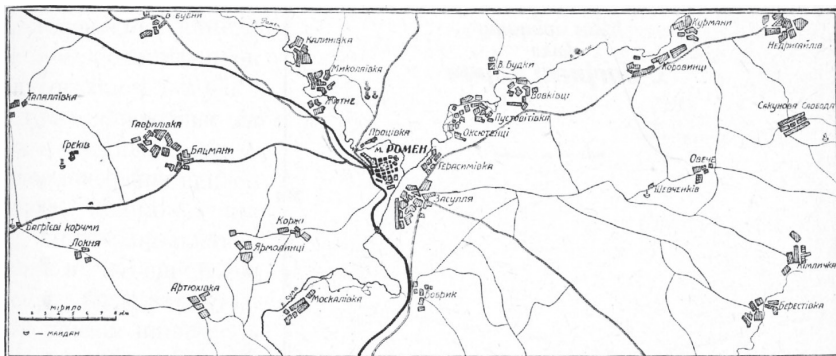

Рис. 8. Загальний план розташувань майданів в околиці м. Ромна.

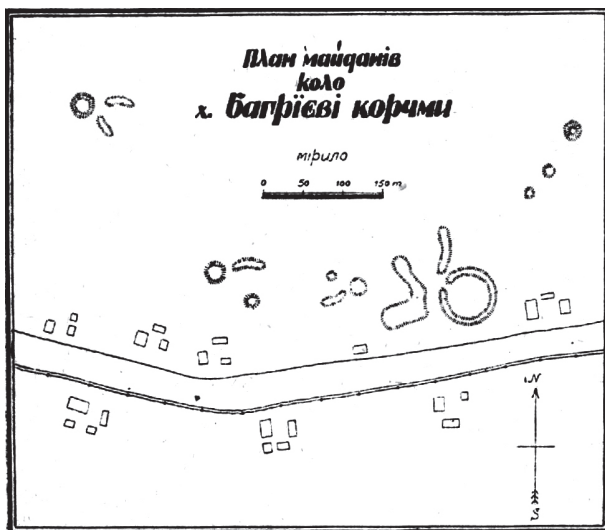

Рис. 9. План майданів в околиці м. Ромна.

Ілюстрації до статті : «Майдани Харківщини та майданові теорії»

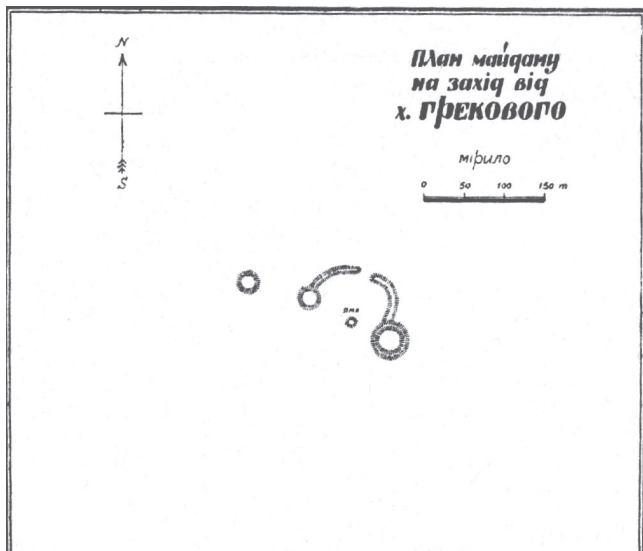

Рис. 10. План майдану в околиці м. Ромна.

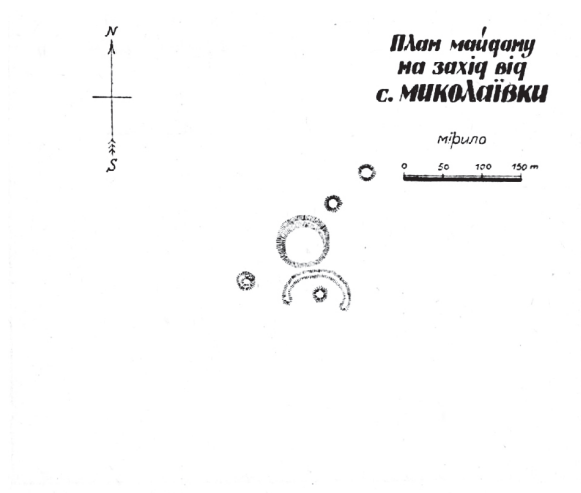

Рис. 11. План майдану в околиці м. Ромна.

Ілюстрації до статті : «Майдани Харківщини та майданові теорії»

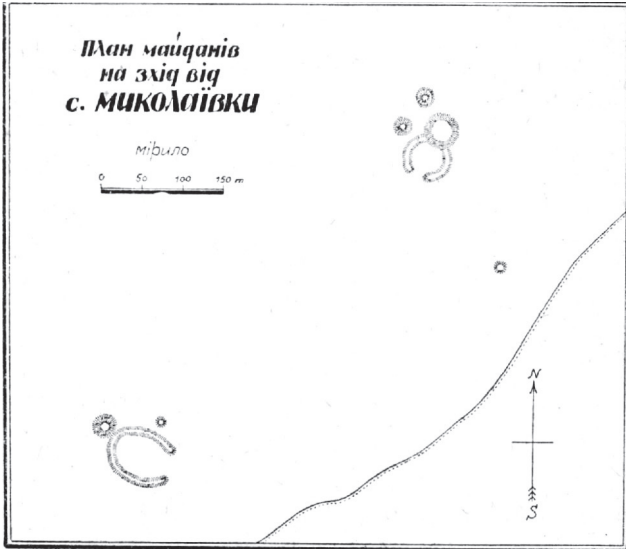

Рис. 12. План майданів в околиці м. Ромна.

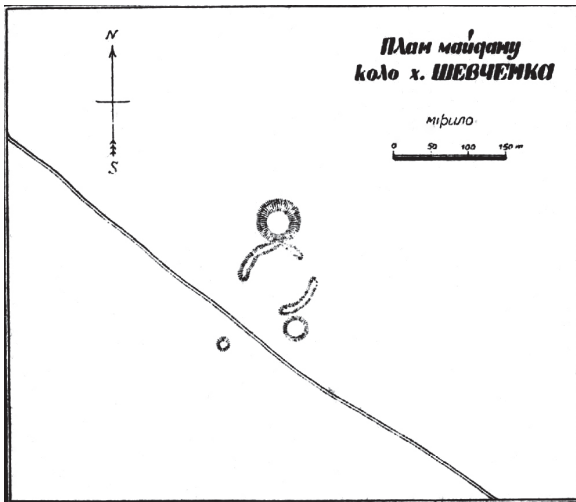

Рис. 13. План майдану в околиці м. Ромна.

Ілюстрації до статті : «Майдани Харківщини та майданові теорії»

Рис. 14. План майдану в околиці м. Ромна.

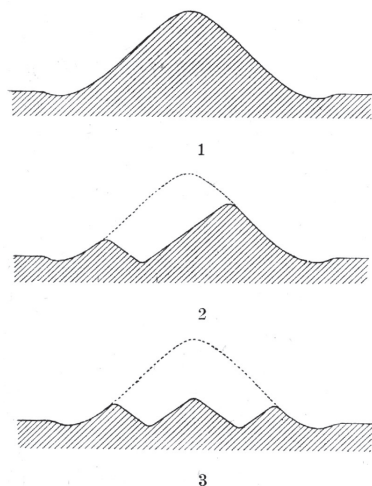

Рис. 15. Схема розроблення могили на салітру:
1 — неперушена могила; 2 — початок розроблення могили
кільцевим рівчаком; 3 — кінець розроблення: майдан
з горбкуватим острівцем у центрі.

Ілюстрації до статті : «Майдани Харківщини та майданові теорії»

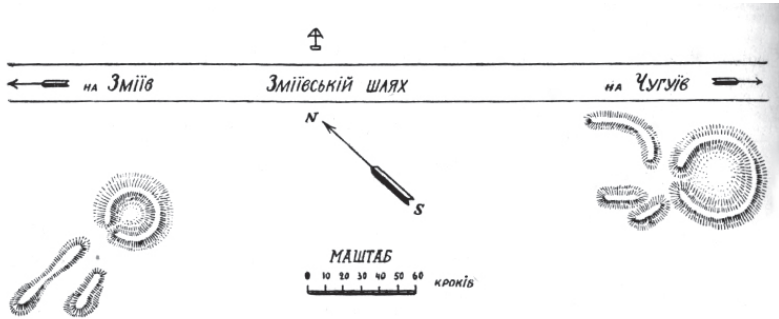

Рис. 16. План двох майданів біля м. Чугуєва, Харківської окр.

Ілюстрації до статті : «Археологічні розкопки в околицях Харкова»

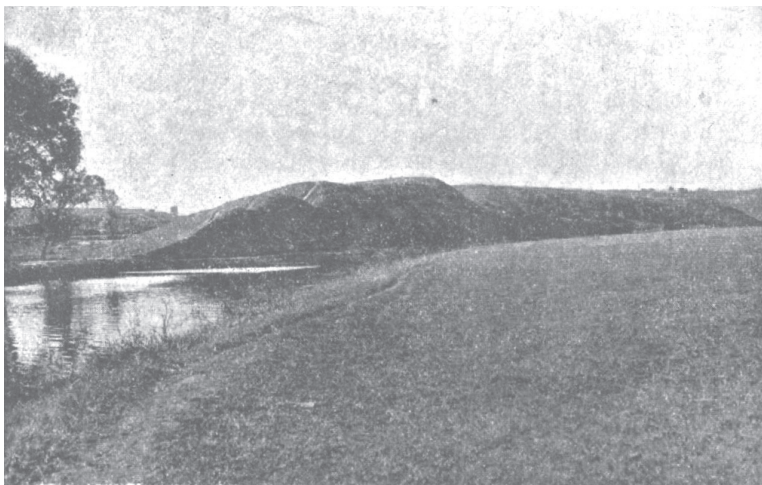

Фото 1. Краєвид на Донецьке городище з лівого берега р. Уди

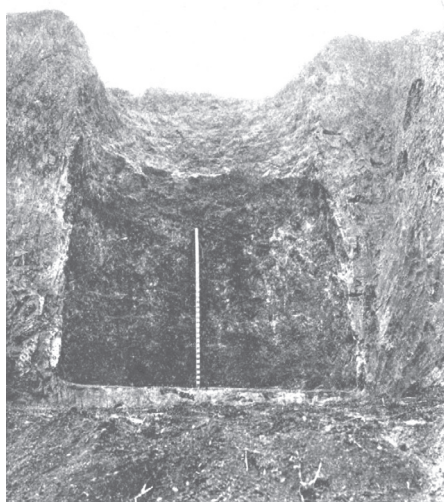

Фото 2. Яма на збіжжя № 155 конічної форми

Ілюстрації до статті : «Археологічні розкопки в околицях Харкова»

Фото 3. Ганчарське гарно № 3

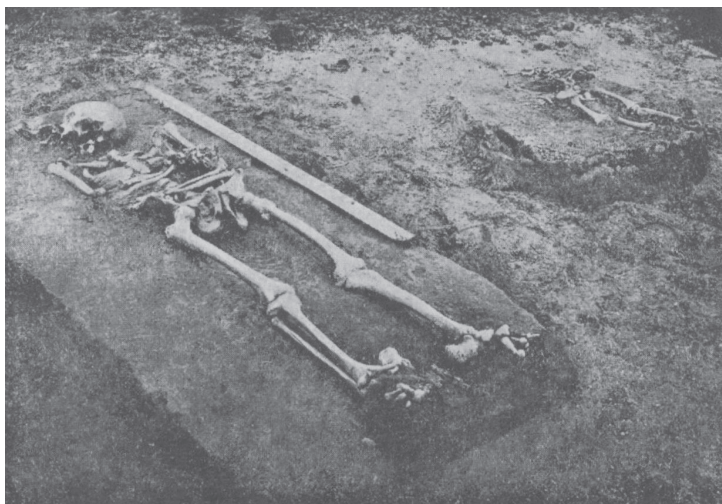

Фото 4. Поховання № 16

Наукове видання

**Археологічна спадщина
професора О. С. Федоровського
(Укр. та рос. мовами)**

відп. ред. С. І. Посохов; уклад. В. В. Скирда.

Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна, О. М. Янкул
Макет обкладинки О. М. Янкул
Відповідальний за випуск В. В. Скирда

Підписано до друку 11.07.2024 р.
Формат 60 × 84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Умовн. друк. арк. 18,6. Обл.-вид. арк. 16,09.
Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач: ТОВ «Растр-7»
79005, м. Львів, вул. Кн. Романа, 9/1.
Тел./факс: (032) 235 72 13. E-mail: rastr.sim@gmail.com
www.rastr-7.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ЛВ № 22 від 19.11.2002 р.

РАСТР·7

ISBN 978-617-8164-72-0

9 786178 164720